

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI**

**İRAN-RUSYA SİYASİ İLİŞKİLERİ
(1800-1828 YILLARI ARASI)
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan:
20096402 Ali AHMADIAN SARAY**

**Danışman
Prof. Dr. Osman YORULMAZ**

İSTANBUL – 2017

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI**

**İRAN-RUSYA SİYASİ İLİŞKİLERİ
(1800-1828 YILLARI ARASI)
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan:
20096402 Ali AHMADIAN SARAY**

**Danışman
Prof. Dr. Osman YORULMAZ**

İSTANBUL – 2017

Ali AHMADIAN SARAY tarafından hazırlanan **İran-Rusya Siyasi İlişkileri (1800-1828)** adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirliğiyle / ~~Özellikle~~ Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 05 / 06 / 2017

(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

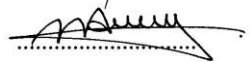
Jüri Üyesi : Prof.Dr. Osman YORULMAZ (Danışman)

.....

Jüri Üyesi : Prof.Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU

.....

Jüri Üyesi : Prof.Dr. Hayrunnisa ALAN (Medeniyet Ü. Öğr.Üy.)

.....

Yedek Jüri Üyesi : Doç.Dr. İsmail TÜRKOĞLU

.....

Yedek Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr. Kürşat YILDIRIM (İ. Ü.Öğr.Üy.)

.....

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VII
SUMMARY	VIII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
KAYNAKLAR HAKKINDA	5
I. Azerbaycan Kaynakları.....	5
I.1. Karabağname	5
I.2. Tarih-i Karabağ.....	7
I.3. Gülistan-i İrem.....	8
I.4. Tarih-i Safi.....	9
I.5. Şeki Hanları'nın Muhtasar Tarihi.....	10
I.6. Der Beyan-i Ehvalat ve Selsele-i Havanin-i Self-i Şeki (Şeki Hanları ve Onların Nesilleri)	10
I.7. Nuhu Hanlarının Geçmiş Hallerinin Hikâyesi (Hikaye-i Ahvalat-i Sabike-i Havanin-i Nuhu)	11
I.8. Kitab-i Tarih-i Karabağ	11
I.9. Karabağ Hanlığı'nın 1747'den 1805'e kadarki Siyasi Vaziyetine Dair	12
I.10. Ahvalat-i Karabağ.....	13
I.11. Penah Han ve İbrahim Han'ın Karabağ da Hakimiyetleri ve O Zamanın Hadisileri.....	14
I.12. Karabağ Vilayei'nin Kadim ve Cedid Keyfiyyet ve Övzaları, Penah Han, İbrahim Han ve Mehdikulu Han Ayyam-i Hükümetlerinin Ekser Vakayi ve Hikayeleri.....	15
I.13. Ahbarname – Tarih-i Taleşan Az Saltanat-i Nadir Şah Ta Saltanat-i Muhammad Şah-i Kaçar	16
I.14. Tezkire-i Saidiye veya Tarih-i Lenkeran.....	17
I.15. Şükürname	18
I.16. Karabağ'ın Yeni Tarihi.....	18
I.17. Şuşa Şehrinin Tarihi	19
II. İran Kaynakları.....	20
II.1. Measir-i Sultani	20

II.2. Tarih-i No veya Tarih-i Cihangiri	20
II.3. Rozat'ül – Safa-i Nasiri	21
II.4. Tarih-i Cihan Ara	22
II.5. Nasih ül-Tevarih.....	22
II.6. Tarih-i Muntazam Nasiri	23
II.7. Tarih-i Zul Karneyn.....	24
II.8. Delil-ül Sofera, Sefername-i Mirza Abdulhasan Şirazi (İlçi) be Rusiye. 25	
III. Farsça'ya Çevrilmiş Batılı Kaynaklar.....	26
III.1. Tarih-i Kamil-i İran.....	26
III.2. Tarih-i Kacar Az Ebteda-i Kerne Nuzdehm ta Sal-i 1858	27
III.3. Memuriyet-i General Gardene	27
III.4 Mosaferat dar İran ve Ermenestan	28
III.5. Tarih-i İran Dar Dore-i Kacar	28
VI.Araştırma Eserleri	29
V. Farsça ve Türkçe Makaleler	37
BİRİNCİ BÖLÜM.....	40
1. XIX. YÜZYILA GİRERKEN RUSYA, İRAN VE AZERBAJCAN'IN DURUMUNA GENEL BAKIŞ	40
1.1. İran'ın Durumu.....	40
1.2. Azerbaycan'ın Durumu	47
1.3. Rusya'nın Durumu	51
İKİNCİ BÖLÜM.....	56
2. XVIII. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİ İLE XIX. YÜZYILIN BAŞLARINDA İRAN VE RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKALARI	56
2.1. Rusların Kafkasya'yı İşgal Girişimi ve Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya Seferleri	56
2.2. XIX. Yüzyılın Başında Çarlık Rusyası ve Kaçar Hanedanı'nın Kafkasya Politikası.....	60
2.3. General Sisianov'un Azerbaycan Topraklarında İlerlemesi	61
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	65
3. BİRİNCİ İRAN – RUSYA SAVAŞLARI (1804 – 1813).....	65
3.1. İran – Rusya Savaşlarının Başlaması	65
3.2. Sisianov'un Bakü'yü Kuşatması ve Burada Öldürülmesi.....	68
3.3. Şeki, Bakü ve Kuba Hanlıklarının İşgali.....	69

3.4. Fransız İhtilâli Sonrasında Avrupa'daki Savaşlar, 1801 İran – İngiltere Antlaşması.....	70
3.5. Rus Tehdidine Karşı Kaçarların İngiltere ve Fransa'dan Yardım Talebi	73
3.6. İran – Fransa Yakınlaşması ve Finkenstein Antlaşması	75
3.7. General Gardene Başkanlığındaki Fransız Heyeti'nin İran'a Gelişi.....	76
3.8. Avrupa'da Dengelerin Değişmesinin İran – Rusya Savaşına Etkisi.....	80
3.9. Gülistan Antlaşması (25 Ekim 1813).....	88
3.10. Reform Hareketleri.....	90
3.10.1. Askeri Alanda Reform	90
3.10.2. Sosyal, Kültürel, Siyasal ve Ekonomik Alanlarda Reform.....	92
3.11. Gülistan Antlaşması Sonrası İran – Rusya Arasındaki Diplomatik Görüşmeler.....	94
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	99
4. İKİNCİ İRAN – RUSYA SAVAŞLARI	99
4.1. İran – Rusya Savaşları'nın İkinci Devresi (1826 – 1828) ve Türkmençay Antlaşması.....	99
4.2. Türkmençay Antlaşması.....	104
4.2.1. Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Alanlarda Kriz ve İran'ın Sömürgeleştirilmesi	107
4.2.2. Türkmençay Antlaşması Sonrası Rusların Kafkasya'da Ermeni Vilayeti Oluşturmaları (Ermenistan'ın Kuruluşuna Giden Yol).....	109
4.3. İran Tarihçiliğinde Türkmençay Antlaşması ve Kafkasya'nın Kaçarlar Döneminde İran'dan Ayrılması Tezi	118
4.4. İran – Rusya Savaşlarında Kafkasya Hanlıklarının İzledikleri Politikalar ...	123
SONUÇ.....	126
KAYNAKLAR	128
ÖZGEÇMİŞ.....	136

ÖNSÖZ

XV. yüzyılın sonlarından itibaren sömürgecilik faaliyetlerine başlayan Avrupalı devletler, özellikle sanayi devrimi ile birlikte hem yeni pazarlar bulmak hem de ham madde ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sömürge bulma yoluna gitmiş, bu amaçla da Amerika, Asya ve Afrika'nın paylaşımı için birbiri ile mücadeleye girişmişlerdir.

1750'li yıllarda İngiltere, "Doğu Hindistan Şirketi" vasıtasıyla Hindistan'ı egemenliği altına alıp, dolaylı olarak İran'la komşu olmuştur. Diğer taraftan 1783 Georgiyevsk Anlaşması'yla Rusya Gürcistan'ı yabancı tehditlere karşı savunacağını taahhüt etmiş ve bu antlaşma üzerinden yeniden güneye inme politikasını gündemine alarak Kafkasya'da adım adım ilerlemeye başlamıştır. Netice itibarı ile de İran, hem güneyden hem de kuzeyden iki sömürgeci devletin baskısı altında kalmıştır. XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde İran, bir taraftan Fransız Devrimi sonrası Avrupa'da yaşanan siyasi gelişmelerin etkisi ile, diğer taraftan ise jeopolitik konumundan dolayı hızla emperyalist devletlerin ilgi odağı haline gelmiştir. Böylece XIX. yüzyılın başlarına kadar bağımsızlığını koruyabilmiş olan İran, bu dönemden itibaren büyük sömürgeci devletlerin rekabet alanına çevrilerek siyasal bağımsızlığını önemli ölçüde kaybetmeye başlamıştır.

Rusya'nın Güney Kafkasya'yı ele geçirme girişimleri ve Napolyon'un 1807 yılında İran'la Finkenstein Antlaşması'nı imzalayarak bu ülke üzerinden Hindistan'a uzanıp denizlerde yenemediği rakibini karada baskı altına alma planları, İngiltere'yi İran politikalarını gündeme almaya sevk etmiştir. İngiltere'nin XIX. yüzyılın başlarından itibaren yürüttüğü İran politikası, bu ülkeyi kontrol altına alarak İran üzerinden Hindistan'a uzanmak isteyen Rusya ve Fransa tehdidine karşı İran'ı bir tampon bölge haline getirme yönünde şekillenmiştir.

XIX. yüzyılın ilk otuz yılında, Rusya karşısındaki yenilgisi sonucunda imzaladığı Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ile İran, Kafkasya üzerindeki iddialarından galip devlet lehine vazgeçmek zorunda kalmıştır. Hem Azerbaycan Cumhuriyeti hem de Güney Azerbaycan başta olmak üzere İran Türklüğü bugün bile bu yenilginin ağır sonuçlarının etkisini hissetmektedir. Adı geçen anlaşmalarla Azerbaycan Türklüğü parçalanırken, Ermenistan Devleti'nin de temelleri atılmıştır.

İran tarih yazıcılığında, İran'ın Rusya karşısındaki yenilgisinin nedeni, Kaçarların sözde “beceriksizliği”, hatta “ihaneti” olarak gösterilmeye çalışılmış ve bu yenilgi İran Türklerinin karşısına politik bir olgu olarak çıkarılmıştır. İran'ın Rusya karşısındaki yenilgisinin, hatta geri kalmışlığının esas sorumlusu olarak Türk Kaçar Hanedanı'nı gösterme çabası, 1925 yılında Pehlevi'lerin iktidarı ele geçirmesinin ardından yoğun bir biçimde sürdürülmüş, böylece Pehlevi Hanedanı'na meşruiyet kazandırılmaya çalışılmıştır.

Politik eğilimi ne olursa olsun, Pehlevilerin hakimiyete geldiği 1925 yılından itibaren İran'daki tüm siyasi çevrelerin üzerinde birleştikleri ortak payda Türk karşıtlığı olmuştur. Nitekim çalışmamızın konusu ile ilgili İran'da kaleme alınan araştırma eserleri, bu bağlamda genelde önyargılar ve siyasi kaygıların ağır izlerini taşımakta, bağımsız ve objektif bir çalışma pek bulunmamaktadır.

Siyasi hayatlarının önemli bir kısmı ya Ruslara karşı savaşlarda ya orduyu eğitip modernleştirmekte ya da iç ayaklanmaları bastırmakta geçen Kaçar padişahı Feth Ali Şah ve veliaht'ı Abbas Mirza, Rusya-İran savaşları esnasında İran'ın Batı medeniyeti ve teknolojisi karşısındaki geri kalmışlığını fark ederek hızlı bir reform hareketi başlatmışlardır. Bu reform hareketi İran'ın siyasal, kültürel ve sosyal alanlarındaki modernizm çabalarının temelini oluşturmuştur.

İlgili kaynaklar ışığında konunun mümkün olduğunca objektif bir analizini sunmaya gayret ettiğimiz bu çalışmadaki amacımız, konunun önemine dikkat

çekerek, bir ölçüde bu alandaki boşluğu doldurabilmek ve bu alanda çalışacak araştırmacılara yararlı olacak bir çalışma ortaya koymaktır.

Son olarak çalışmamız sırasında yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Osman YORULMAZ'a sonsuz teşekkürlerimi sunmayı kendime borç bilirim.

Haziran 2017

Ali AHMADIAN SARAY

ÖZET**İRAN-RUSYA SİYASİ İLİŞKİLERİ (1800-1828 YILLARI ARASI)**

Bu çalışmada XIX. yüzyılın ilk otuz yılında yaşanan ve İran'ın yenilgisiyle sonuçlanan İran-Rusya savaşları incelenmiş, aynı zaman dilimi içerisinde Kaçar Devleti'nin siyasi tarihi ana hatlarıyla ele alınıp, İran'da ilk reform hareketleri araştırılmıştır. Ayrıca bu savaşlar muvacehesinde İngiltere ve Fransa'nın izledikleri politikalar ve İran'ın emperyalist devletlerin ilgi odağı haline gelerek sömürgeleştirilmesi süreci değerlendirilerek bu bağlamda Rusya karşısındaki yenilgi neticesinde imzalanan Türkmençay Antlaşmasından sonra Kafkasya'da Ermeni vilayetinin ortaya çıkış süreci de incelenmiştir. Çalışmamızda ayrıca 1813 ve 1828 yıllarında Rusya ile imzalanan antlaşmaların İran açısından sosyal, kültürel ve siyasi etkileri ana hatlarıyla ele alınmış, İran resmi tarihçiliğinde konu ile ilgili siyasi kaygıların gölgesinde ortaya atılan tezler tartışılmıştır. Çalışmamızda genelde Azerbaycan Türkçesiyle veya Farsça olarak kaleme alınmış ya da Farsça'ya tercüme edilmiş olan yabancı kaynaklardan yararlanılmış, konuya girmeden önce söz konusu kaynakların tanıtımı yapılmıştır.

ANAHTAR KELİMELER: Gülistan, Türkmençay, reform, Kafkasya, Azerbaycan Hanlıkları, Abbas Mirza, Feth Ali Şah

SUMMARY

IRAN-RUSSIA POLITICAL RELATIONS (1800-1828)

In this study, I attempted to analyze the Iran-Russia wars in the first 30 years of 19th Century ended by Iran's defeat as well as the outlines of the political history of the Qajar state, and the first Iranian reform movements in the same period of time. The positions of Great Britain and France toward these wars, and Iran's becoming of the imperialist state's focus of interest as well as the beginning of its colonization process were analyzed too. In this context, Also I tried to focus on the emergence of Armenia Province in Caucasia after the Turkmanchay treaty as the outcome of Iran's defeat in the war with Russia. In addition, in this study, I have touched the social, political, cultural and ethnic impacts of the treaties- signed in 1813 and 1828 with Russia- on Iran. Moreover, I have argued the stereotypes about Qajar history in the Iranian historiography in the shadow of political concerns. In this attempt, I mainly referred to the Azerbaijani and Persian sources, or the sources which have been translated to the Persian from foreign languages. An annotated bibliography comes prior to the main subject.

KEYWORDS: Gulistan, Turkmenchay, reform, Caucasia, Khanates of Azerbaijan, Abbas Mirza, Fathali Shah

KISALTMALAR

A.g.e.:	Adı geçen kitap
A.g.m.:	Adı geçen makale
Bkz.:	Bakınız
C.:	Cilt
ev.:	Çeviren
ED.:	Editör
H.:	Hicri Kameri
H.Ş.:	Hicri Şemsi
Yay. Haz.:	Yayına Hazırlayan
Haz.:	Hazırlayan
N.:	Dipnot Numarası
No.:	Numara
Ö.:	Ölüm tarihi
S.:	Sayfa
Tsh.:	Tashih
Vb.:	Ve başkaları
Yay.:	Yayınlayan, Yayınları, Yayınevi, Yayıncılık
Yy.:	Yüzyıl

GİRİŞ

Rusya, I. Petro (1682–1725) döneminden itibaren güçlenerek İran'ın egemenlik alanı olan Kafkasya'da boy göstermeye başlamış fakat XVIII. yüzyılın ikinci yarısına değin burada egemenlik kuracak bir güce erişememiştir.

Öte yandan XVIII. yüzyılın ortalarında Hindistan'ı ele geçiren İngiltere'nin Napolyon tehlikesinin ortaya çıkmasının ardından dikkatini İran'a çevirmesiyle, İran ve Güney Kafkasya kuzeyden Rus, güneyden ise İngiliz tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

Avrupa'nın güçlenerek Asya ile Afrika'yı sömürgeleştirmeye başladığı XV. yüzyıl sonrasındaki süreçte Türk devletleri iç savaşlarla kendi güçlerini tüketmekle meşgul olmuş, yaklaşan tehlikenin boyutlarını tahmin edememişlerdir. Mehmetov bu durumu *“Bütün bir Orta Çağ boyunca özellikle de XVI. - XVIII. Yüzyılları arasında neredeyse Asya'nın tamamına egemen olan Osmanlı, Safevi, Babürlü ve Şibanlı gibi Türk Devletleri birbirlerini yok etmek adına kıyasıya ve hiç durmaksızın mücadele edip durmuşlardır ve bu savaşlar gerek insan kaynakları gerekse de diğer bütün kaynakları tüketmiştir”*¹ şeklinde değerlendirmiştir.

Bütün bunların yanı sıra, özellikle Nadir Şah'ın 1747'de ölümünden, Ağa Muhammed Han'ın şahlığını ilan ettiği 1795 yılına değin, yaklaşık elli yıllık süreçte, içine düştüğü iç karışıklıklardan dolayı İran, bir yandan ekonomik, öbür yandan askeri bakımdan Rusya karşısında yetersiz bir duruma düşmüştür.

Güney Kafkasya'da Rus müdahalesinin başladığı dönemde, yüzyılların sosyal, siyasal ve kültürel anlayışının sonucu olarak İran'da modern bilim ve teknoloji adına kayda değer bir gelişme bulunmamaktaydı. Bu dönem, Ortadoğu kültür havzasının bir parçası olan İran'ın, Batı'daki bütün gelişmelerden uzak olduğu

¹İsmail MEHMETOV, **Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı**, Çev. Ekber N. Necef, Şamil Necefov, İstanbul 2009, s. 452.

bir dönemdir. Batı'daki değişimlerden habersizliği bu dönemde İran'ı güçlü Avrupa karşısında zayıf ve savunmasız bir av durumuna düşürmüştür.

Nadir Şah'dan sonra Güney Kafkasya ile Güney Azerbaycan'da ortaya çıkan yirminin üzerindeki hanlığın, bölgede Rusya'ya karşı bir cephe birliği kuramaması, Abdullah Saydam'ın da ifadesiyle “*aralarında derin husumet bulunan hanların birbirleriyle mücadeleleri, istikbalde Rusların yapacakları ileri harekate karşı, Azerbaycan'ın savunmasız kalmasına yol açtı*”.²

Bu durumun sonucu olarak Rusya, Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmalarıyla Güney Kafkasya'daki varlığını perçinlemiş ve İran'ın üzerinde baskı kurabilmiştir. İki ülke arasında 1804-1813 arasında vuku bulan İran-Rusya savaşları, İran tarih literatüründe birinci devre, 1826-1828 arasındaki savaşlar ise ikinci devre İran-Rusya savaşları olarak bilinmektedir.

Temeli Gürcistan'ın 1801'de resmi olarak Rusya'ya ilhakı ile atılmış olan birinci devre İran-Rusya savaşları, 1813 Gülistan Antlaşmasıyla son bulmuş, 1826 yılında patlak veren ikinci devre savaşları ise Rus sınırlarının Aras Nehri'ne inmesini sağlayan 1828 Türkmençay Antlaşması'yla sonlanmıştır.

Gülistan Antlaşması, Rusya'nın Güney Kafkasya'ya ulaşmasını, Derbent, Bakü ve Lenkeran limanlarının Rus Limanına çevrilmesini sağlamış, Türkmençay Antlaşması ile de Güney Kafkasya'nın tamamı Rusya egemenliğine geçmiştir. Bu durum Rusya'nın, İran'ın iç işlerine karışmasına zemin oluşturmuştur.

1801 yılında Gürcistan'ın Rusya'ya ilhakı ile başlayan ve 1828 Türkmençay Antlaşması'na kadar devam eden süreçte, Kafkasya'yı koruma isteği İran'ın İngiltere ve Fransa ile olan ilişkilerini de şekillendirmiştir.

² Abdullah SAYDAM, “Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, c. V, Samsun 1990, 239-257

Kaçar Devleti'nin amacı Rusya'nın güney Kafkasya'daki yayılcılığını engelleyerek bu bölgeyi Rus istilasından korumaktı, ancak bunda başarılı olamamıştır.

İran tarihçiliğinde Kaçarların sözde “beceriksizliği” Feth Ali Şah'ın “ilgisizliği ve cimriliği” yüzünden Kafkasya'nın İran'dan koparıldığı iddia edilmektedir. Ancak yaptığımız araştırmalar söz konusu iddianın büyük ölçüde dayanaksız ve siyasi maksatlarla ileri sürülmüş olduğunu göstermiştir.

Bilindiği üzere Selçuklulardan 1925 yılına kadarki yaklaşık 900 yıllık süreçte, İran genelde Türk devletleri tarafından yönetilmiştir. Fakat İran tarih yazıcılığında İran coğrafyasındaki Türk devletleri özellikle de Kaçar Hanedanı tarihinin karalanmaya çalışıldığı görülmektedir.

Bir yandan Kaçar döneminin önemli dönüm noktasını oluşturan İran-Rusya savaşları ile ilgili İran tarihçiliğindeki kasıtlı tutum, öte yandan Kaçar Devleti'nin gerçek siması ile kimi çevrelerce oluşturulmuş olan kötü imajı arasındaki büyük farkı ortaya koyacak çalışmaların yokluğu, bizim bu konuyu seçmemizin en önemli nedenlerindedir.

Kaynaklar ışığında Nadir Şah'ın ölümünden (1747) Türkmençay Antlaşması'na (1828) değin süregelen İran ve Azerbaycan tarihini ele aldığımız bu araştırmada, amacımız bu alanda çalışacak olanlara yararlı bir çalışma ortaya koyarak bir ölçüde bu sahadaki boşluğu doldurmaktır.

Güney Kafkasya'nın Feth Ali Şah döneminde İran'dan koparıldığı iddiasının doğru olması için öncelikle İran-Rusya savaşları öncesinde Güney Kafkasya'nın siyasi ve hukuki anlamda Kaçar Devleti'nin egemenliği altında oluşunun ispatlanması gerekmektedir. Ancak bilindiği üzere Nadir Şah'ın 1747'de ölümünden İran-Rusya savaşlarının başladığı 1804 yılına kadarki dönem, Güney Kafkasya Türk

hanlıklarının bu süreçteki bağımsızlıkları nedeniyle Azerbaycan tarihi literatüründe Hanlıklar Dönemi olarak bilinmektedir.

Diğer ifade ile İran-Rusya savaşlarının başladığı 1804 yılına değin Güney Kafkasya, Kaçarların mutlak egemenliği altında bulunmamış, dolayısıyla da Kafkasya hanlıklarının Kaçarlara kayıtsız şartsız bağılılıkları söz konusu olmamıştır. Bundan dolayı Güney Kafkasya'nın elden çıkmasının sorumluluğunu Kaçar Devletine yıkmak, tarihi gerçekleri görmezden gelerek Kaçarları itibarsızlaştırma çabasının bir parçası olarak gözükmektedir.

KAYNAKLAR HAKKINDA

Çalışmamızın konusu ile ilgili Farsça, Azerbaycan Türkçesi, Rusça, İngilizce, Fransızca ve Türkçe olmak üzere ana kaynak niteliğinde çok sayıda eser bulunmaktadır.

Çalışmamızın temelini oluşturan kaynaklar esasta Farsça ve Azerbaycan Türkçesi'nde kaleme alınmış veya bu dillere tercüme edilmiş kaynaklardır. Bu kaynaklar; İran'da kaleme alınmış olanlar, Batılı dillerden Farsça'ya tercüme edilenler ve Rus işgaline girdikten sonra Kafkasya Azerbaycanında yazılmış olan eserler olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.

Kafkasya Azerbaycanında yazılmış olan eserler içerisinde özellikle “*Karabağnameler*” adıyla ün kazanmış olan eserler büyük önem arz etmektedir.³ Azerbaycan'da kaleme alınan bu eserlerin bir kısmı Azerbaycan Türkçesiyle, diğer bir kısmı Farsça, nadir durumlarda ise Rusça olarak yazılmıştır. Kaynakları değerlendirirken yazarın kimliği, eserinin adı ve içeriği belirli bir çerçeve içerisinde açıklanmış ve yararlanılan baskı belirtilmiştir.

I.Azerbaycan Kaynakları

I.1. Karabağname

Konumuzla ilgili Azerbaycan Türkçesiyle kaleme alınmış olan ilk kaynağımız Mirza Adıgüzelbey'in (1780-1848) *Karabağname* adlı eseridir. 1780 yılında Şuşa'da doğup ilk tahsilini burada alan Adıgüzelbey, daha sonra Rus ordusunda görev yapmıştır. Azerbaycan tarihinde 1826-1828 yılları arasındaki Rusya-İran savaşlarını

³ Bu tür eserler Azerbaycan tarihini bir bütün olarak ele almamış, sadece ilgili hanlığın tarihini incelemiştir. Ancak Karabağnameler, bir yandan hanlığın diğer komşu hanlıklarla öte yandan ise İran ve Rusya ile ilişkileri bağlamında verdikleri bilgilerle, Azerbaycan tarihinin aydınlatılmasında önemli bir yere sahiptirler.

ilk olarak Mirza Adıgüzelbey kaleme almıştır. Eser, yazarın kendi gözlemlerine ve olaylara şahit olan kişilerin verdikleri bilgilere dayanılarak kaleme alınmıştır.

Eserini Albay M. P. Kolyubaki'nin ricası üzerine kaleme aldığını ifade eden müellif, Rusların Azerbaycan'ı istilasını müspet değerlendirmekte ve Ruslara karşı sempati duymaktadır.

Orjinali Tiflis'in Umumi Kütüphanesi'nde korunan ve 1736-1828 yılları arası Karabağ'ın siyasi tarihini anlatan eser, mukaddime ve 13 fasıldan oluşur. Müellif mukaddimedede eseri 1845 yılında kaleme aldığını belirtmiştir. Eserde Nadir Şah'ın Muğan Kurultayı'nı toplamasu, kurultayda Gence ve Karabağ hanlarının Safevi Hanedanına mensup birinin tahta çıkması için çaba sarfetmeleri, sonraki süreçte sergiledikleri bu tavırdan dolayı Nadir Şah tarafından cezalandırılmaları, Nadir'in ölümü üzerine İran'da karışıklıkların baş göstermesi, sonrasında Karabağ Hanlığı'nın ortaya çıkması ve Rus istilasına kadarki siyasi tarihi ele alınmıştır.

Mirza Adıgüzelbey'in *Karabağname* eseri diğer karabağnameler ile birlikte Nazim Ahundov ve Akif Farzaliyev'in editorlüğünde *Karabağnameler*⁴ adıyla basılan üç ciltlik eserde yer almıştır. Çalışmamızda özellikle Karabağ Hanlığı ile Güney Azerbaycan Hanlıkları arasındaki siyasi ilişkiler bağlamındaki değerlendirmelerde bu eserden yararlandık.⁵

⁴Azerbaycan tarih literatüründe XIX. yüzyılın 40'lı yıllarından XX. yüzyılın başlarına kadarki süreçte Karabağ tarihine ilişkin kaleme alınan eserlere genel bir tabirle *Karabağnameler* denilmektedir. Bu eserler bazı istisnalar dışında kitapçıklar veya notlardan oluştuğu için müstakil kitap halinde basılmamıştır. Bu kategoriye dahil olan eserlerin tamamı Nazim Ahundov ve Akif Farzaliyev tarafından bir araya getirilerek *Karabağnameler* adıyla üç cilt halinde 2006 yılında basılmıştır.

⁵ ADIGÜZELBEY, *Karabağname*, **Karabağnameler**, c. I., 34-116.

I.2. Tarih-i Karabağ

Karabağ Hanlığı'nın tarihine ilişkin ikinci eserin yazarı 1773 yılında Karabağ'da doğup, 1853 yılında vefat eden Mirza Cemal Cevanşir Karabaği'dir. Mirza Cemal Cevanşir, *Tarih-i Karabağ* isimli eserini 1847'de Farsça olarak kaleme almıştır. Yazar Karabağ Hanlığı'nda uzun süre katiplik ve vezirlik yapmış, bu nedenle de Hanlık'ta cereyan eden siyasi gelişmelerde bizzat rol almıştır.

Mirza Cemal, eserini Kafkasya Genel Valisi M. S.Vorontsov'un isteği üzerine yazmıştır. Yazar, Vorontsov'un yönetimindeki tüm vilayetlerin tarihi ile ilgilendiğini, Karabağ tarihi ile ilgili olarak de kendisinden bir kitap yazmasını talep ettiğini kaydetmiştir.

Yazar çoğu hadisenin bizzat içerisinde yer almış, kendisinin tanıklık etmediği konular hakkında ise bazı olaylarla ilgili Karabağ yaşlılarının verdikleri şifahi bilgileri aktarmıştır. Eser, 1855'te Rusça'ya 1990 yılında ise Türkçe'ye çevrilmiştir.

Eserin özellikle üzerinde durduğu konular 1747-1828 yılları arasında Karabağ ve civar bölgelerde vuku bulan tarihi olaylardır. Müellif, Karabağ Hanlığı'nın ortaya çıkışından, Kaçar Devleti'nin kurucusu Ağa Muhammed Han'ın babası, Muhammed Hasan Han'ın Mazenderan, Irak-i Acem ve Güney Azerbaycan'da egemenlik kurduğundan bahseder. Sonrasında Zend Devleti kurucusu Kerim Han'ın İran'ın güneyinde kendi alanını genişletmeye başladığı haberini alması üzerine onun üstüne yürüdüğünü ancak öldürüldüğünü anlatır. Eser, Tahir Sünbül tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek, Farsça el yazmasının da faksimilesi ile birlikte 1990 yılında Ankara'da basılmıştır. Eserin Türkçe çevirisinde küçük de olsa bazı hataların tespit edilmesi üzerine, aynı baskıda yer almış olan Farsça faksimileyi kullanmak durumunda kaldık.⁶

⁶ Mirza Cemal Cevanşir KARABAĞI, *Karabağ Tarihi*, Çev. Tahir Sünbül, Ankara 1990.

I.3. Gülistan-i İrem

İlgili dönem açısından Kafkasya tarihi için önemli bir eser niteliğinde olan *Gülistan-i İrem*'in müellifi, 1794'te doğup 1847 yılında vefat eden Abbaskulu Bakühanov'dur.

Arapça, Farsça ve Rusçayı iyi bilen Bakühanov, 1820 yılında Tiflis'te General Yermolov'un komutasındaki Rus ordusunda doğu dilleri mütercimi sıfatıyla göreve başlamış ve albaylık rütbesine kadar yükselmiştir⁷.

Eserinde ilgili döneme ait çok sayıda belge ve vesikadan da istifade etmiş olan müellif⁸, Rusya-İran savaşları döneminde birçok hadisenin şahidi olmuş veya olaylarda bizzat rol almıştır.

Bakühanov'a kadar Azerbaycan tarihine ait bilgi içeren tarihi, coğrafi eserler ve belgeler dağınık haldeydi. Bakühanov bu dağınık bilgi ve belgeleri eserinde bir araya toplayan ilk araştırmacı olmuştur.⁹

Eser, mukaddime, beş fasıl ve bir ekten oluşmaktadır. Mukadimede Şirvan ve Dağıstan isimlerinin etimolojik tahlili yapılmış, bu vilayetlerdeki diller ve dinlerle ilgili bilgi verilmiştir. Birinci fasılda adı geçen vilayetlerin Arap istilasına kadarki tarihi, ikinci fasıldan dördüncü fasıla kadarki bölümlerde Arap istilasından Nadir Şah'ın ölümüne kadar geçen süreç ele alınmıştır.

Konumuzu ilgilendiren eserin V. Faslı, 1813 Gülistan Antlaşması'na kadarki birinci İran-Rusya savaşlarını ele almıştır. Kitabın son bölümünde ise İslamiyet

⁷ Abaskulu BAKÜHANOV, *Gülistan-i İrem*, Çev. M. Askerli, Bakü 2000, 4.

⁸ A.g.k., 4.

⁹ A.g.k., 4.

sonrası Şirvan, Bakü, Gence bölgesine mensup ünlü şair, arif, bilgelerin adları ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Eserin Türkçe tercümesi Azerbaycan'da, Farsça olan orijinal metni ise 1383 yılında İran'da basılmıştır. Çalışmamızda müellifin hayatı ve faaliyetleri konusunda eserin Azerbaycan Türkçesine yapılan çevirisinden,¹⁰ tarihi hadiselerle ilgili ise Farsça neşrinden yararlanılmıştır.¹¹

I.4. Tarih-i Safi

Eserin müellifi Mirza Yusuf, 1798 yılında Karabağ'ın Hadrut köyünde doğmuştur. Babası Nerses, Güney Azerbaycan'ın Eher şehridendir. Kendisi Hıristiyan olan müellif 8-9 yaşlarında iken esir alınarak Kızılbaş Vilayeti'ne (Güney Azerbaycan'a) götürülmüş, burada 18 yıl Emir Han Serdar'ın¹² yanında kalıp bir süre divan kâtipliği yapmış ve nihayet Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Karabağ'a geri dönmüştür.

Mirza Yusuf Karabağ'ın 1854'te Farsça olarak yazdığı *Tarih-i Safi* isimli eseri en eski dönemlerden 1828 yılına kadarki tarihi süreci ele almıştır. Eser, XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında Karabağ Hanlığı tarihi ve birinci Rusya-İran savaşlarına ilişkin önemli bilgiler aktarmaktadır.

Eser, Gence ve Karabağ hanlarının şeceresini, İbrahim Halil Han'ın komşu hanlıklarla ilişkilerini ve 1804-1828 yılları arasındaki İran-Rusya arasındaki savaşlarla ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır. Kafkasya'nın Rusya'ya ilhakı sürecinde birçok hadisenin bizzat şahidi olan ve bazı hususlarda ise güvenilir

¹⁰ Abaskulu BAKÜHANOV, *Gülistan-i İrem*, Çev. M. Askerli, Bakü 2000.

¹¹ Abaskulu BAKÜHANOV, *Gülistan-i İrem Tarih-i Şirvan ve Dağıstan Ez Ağaz Ta Cengha-i İran ve Rus*, Red. Abdulkerim Alizade, Tahran 1383.

¹² Feth Ali Şah'ın kayınpederi

şahıslardan edindiği şifahi bilgileri aktaran Karabaği, eserini kaleme alırken Farsça ve Ermenice birçok eserden istifade etmiştir.¹³

I.5. Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi

Kerim Ağa Fatih Şekihanov'un (1788-1859) Azerbaycan Türkçesiyle kaleme aldığı *Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi* adlı eser, XVIII-XIX. yüzyılları arasındaki Azerbaycan tarihi ile ilgili önemli kaynaklardan biridir.

Eserde, Şeki melikine karşı Sünnilerin haklarını koruması için Nadir Şah tarafından Hacı Çelebi isimli bir şahsın vekil olarak tayin edilmesi anlatılmaktadır. Sonrasındaki bölümlerde Hacı Çelebi'nin, Şeki melikini öldürerek Nadir Şah'a karşı isyana kalışması, bunun üzerine Şeki Hanlığı'nın ortaya çıkması ve hanlığın Rusya tarafından işgali konuları ele alınmıştır. 1858'den itibaren literatürde varlığını sürdürmekte olan eser, 1993 yılında Bakü'de neşredilmiştir.¹⁴

I.6. Der Beyan-i Ehvalat ve Selsele-i Havanin-i Self-i Şeki

Şeki Hanlığı ile ilgili bir diğer kaynak, Hacı Seyid Abdulhamid'in *Der Beyan-i Ehvalat ve Selsele-i Havanin-i Self-i Şeki (Şeki Hanları ve Onların Nesilleri)* isimli eseridir. 1866 yılından sonra kaleme alındığı düşünülen eserde, XVIII. yüzyılın ikinci ve XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Şeki Hanlığı'nın tarihi incelenmiş ve hanlığın feodalleri arasındaki iktidar mücadeleleri anlatılmıştır. Eserde hanlığın Rusya tarafından işgalinin olumlu bir hadise olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Hacı Seyid Abdulhamid'in eseri ile yukarıda bahsettiğimiz Kerim Ağa Fatih'in eserleri birlikte tek kitap halinde 1993 yılında Bakü'de basılmıştır.¹⁵

¹³ Mirza Yusuf, KARABAĞI, Tarih-i Safi, **Karabağnameler**, c.II.

¹⁴ Kerim Ağa FATİH, **Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi**, Haz. Rıza Asgeroğlu, Bakü 1993.

¹⁵ Hacı Seyid Abdulhamid, **Şeki Hanları Ve Onların Nesilleri**, Bakü 1993.

I.7. Nuhu Hanlarının Geçmiş Hallerinin Hikâyesi

Nuhu Hanlarının Geçmiş Hallerinin Hikâyesi (Hikaye-i Ahvalat-i Sabike-i Havanin-i Nuhu) isimli Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış eser, 1866 yılında Mustafa Ağa Şuhi tarafından kaleme alınmıştır.

Babası Kerim Ağa Fatih'in elyazmalarını muhafaza eden Mustafa Ağa Şuhi, bu elyazmaları kullanarak Şeki Hanlığı'nın tarihine ilişkin başka bir eser telif etmiştir.¹⁶

Eser, Safevi Devleti dönemi ve sonrasındaki Nuhu/ Nuha'nın¹⁷ siyasi tarihini ele almıştır. Eserin Nadir Şah'ın öldürülmesine kadarki döneme ait içerdiği bilgiler son derece kısıtlı olmasına karşın, XIX. yüzyılın ikinci yarısından Rus işgaline kadarki döneme ait verdiği bilgiler zengindir. Müellif, Şeki Hanlığı'nın İran ve Rusya ile ilişkilerini, Şeki Hükümdarı Selim Han'ın önce Rusya'nın himayesine girip daha sonra isyan ettiğini fakat yenilerek Kaçarlara sığındığını anlatmaktadır.

Eserin Latin harfleri ile transkripsiyonu, Şeki hakkında kaynak niteliğindeki dört ayrı eserle birlikte Adalet Tahirzade'nin 2005 yılında neşrettiği "*Şekinin Tarihi Kaynaklarda*"¹⁸ adlı kitabında yayımlanmıştır.

I.8. Kitab-i Tarih-i Karabağ

Mirza Adıgüzelbey'in eserinden sonra Karabağ tarihi hakkında Azerbaycan Türkçesiyle kaleme alınmış olan ikinci eser, Mir Mehdi Hazani'nin (1819-1894)

¹⁶ Şuhi, bazen babasının metnine sadık kalmayarak metine müdahale etmiştir. Örneğin Kerim Ağa Fatih, Şekinin yöneticisi Melik Necef'in Sünnilere karşı keyfi uygulamaları ve baskısından bahsederken, Şuhi, Necefkulu'nun Şeki'nin yoksul ve zayıflarına karşı adaletsiz davrandığını yazmaktadır. Bkz. Mustafa Ağa ŞUHİ, Nuhu Hanları'nın Geçmiş Hallerinin Hikâyesi, **Şekinin Tarihi Kaynaklarda**, Haz. Adalet Tahirzade, Bakü 2005, 143.

¹⁷ Şeki şehri 1969 yılına kadar Nuha olarak tanınmaktaydı.

¹⁸ Mustafa Ağa, ŞUHİ, "Nuhu Hanları'nın Geçmiş Hallerinin Hikâyesi", **Şekinin Tarihi Kaynaklarda**, Haz. Adalet Tahirzade, 139-153.

Kitab-i Tarih-i Karabağ isimli eseridir.¹⁹ Karabağ Hanlığı'nın 1747 yılından 1828 yılına kadarki tarihini konu alan eserin bazı bölümleri Mirza Cemal Cevanşir'in *Tarih-i Karabağ* isimli eserinin tercümesinden ibarettir.

Salname tarzında yazılmış olan *Kitab-i Tarih-i Karabağ* adlı eserin orijinal el yazma nüshası günümüze kadar ulaşmamış, bu nedenle de telif tarihi tespit edilememiştir. Ancak eserin 1866 yılında mevcut olduğu bilinmektedir. Giriş, mukaddime, 24 fasıl ve son sözden oluşan eser, Karabağ'la birlikte Gürcistan ve Azerbaycan'ın bazı bölgeleri ile ilgili de değerli bilgiler aktarmaktadır. Eserde, Rus ordusunun Azerbaycan'ı işgali ve birinci İran-Rusya savaşları anlatılmıştır. Yazar, Gence'nin ele geçirilmesinin ardından Rusların bölge halkını katledişinden, ayrıca bu katliamın Cengiz Han ve Timur'dan sonra görülen en büyük katliam olduğundan bahsetmiştir. Eserinin sonuncu bölümünde İkinci İran-Rusya savaşı ve Türkmençay Antlaşması'nı ele almıştır. Çalışmamızda eserin, Nazim Ahundov tarafından *Karabağnameler* serisinin II. cildinde yayımlanan metnini kullandık.²⁰

I.9. Karabağ Hanlığı'nın 1747'den 1805'e kadarki Siyasi Vaziyetine Dair

Eserin yazarı Ahmedbey Cevanşir (1828-1903) Saint Petersburg'da tahsil aldıktan sonra Rus ordusunda görev yapmış ve 1854 yılında emekli olmuştur.

1883 yılında Rusça olarak kaleme alınan *Karabağ Hanlığı'nın 1747'den 1805'e Kadarki Siyasi Vaziyetine Dair* adlı eserde, Ağa Muhammed Şah'ın Karabağ'a yürüyüşleri, Rusya ile Karabağ Hanlığı arasındaki siyasi ilişkiler ve 1805

¹⁹ Mir Mehdi Hazani *Kitabi-Tarih-i Karabağ*'ın telif sebepleri ile ilgili şöyle yazmıştır: “(Benden) hahişmand oldular ki, bir kitab mecmueyi muhtasar tertib ve tasnif edib ve vazeh Türki lisanına tercüme kılıb yazam ki, Karabağ vilayetinin kadim ve cedid (yeni) övza ve keyfiyyetleri ve havanın-i sabigeyn (geçmiş hanların) merhumın (rahmetliler) Penah Han ve İbrahim Han ve Mehdikulu Han'ın ensab (neseb) ve ahval ve bazı vakayi (hadiseler) ve hikayeleri ve Rusya devleti ile İran devletinin telakiyi-evailerde (ilk çatışmalarda) vaki olan pare-i ceng ve adavetleri onda (kitapta) cem ve münderic ola ki, hem mütaliala edenler ahval-i vilayete müttali olub tahsil-i basiret kıla ve hem bu duağı-i muhlisden mütaazakir hatir olunmak için yadigar kala...” Bkz. Mir Mehdi HAZANİ, “*Kitab-i Tarih-i Karabağ*” **Karabağnameler**, Haz. N. Ahundov, c. II, 111-112

²⁰ Mir Mehdi HAZANİ, *Kitab-i Tarih-i Karabağ* **Karabağnameler**, Haz. N. Ahundov, c. II.

Kürekçay Antlaşması'yla hanlığın Rusya'ya ilhakı konusu incelenmiştir. Eserin son faslında yazar, Han'ın yaşlılığından yararlanan Şuşa'nın önde gelenlerinin, iki hasım gruba ayrılarak, bir grubun Rusya diğer grubun ise İran ile yakınlaşma taraftarı olduğunu belirtmiştir.

Kaleme aldığı eserinde halk arasındaki mevcut rivayetlerden de yararlanan Ahmetbey'in esas kaynağı; Mirza Cemal, Mirza Adıgüzelbey ve Mir Mehdi Hazani gibi Karabağ tarihçilerinin eserleri olmuştur. Bu nedenle de verdiği bilgiler büyük ölçüde adı geçen müelliflere ait eserlerin tekrarı niteliğindedir.

Çalışmamızda eserin *Karabağnameler* kitabının I. cildinde yer alan E. B. Şükürzade tarafından Azerbaycan Türkçesi'ne yapılan tercümesinden yararlandık.²¹

I.10. Ahvalat-i Karabağ

1888 yılında Azerbaycan Türkçesi'yle kaleme alınan *Ahvalat-i Karabağ* isimli eserin yazarı Muhammed Baharlı'dır.

Eserini, Baron Mahan Dadiyans Basmaçı isimli Hıristiyan bir arkadaşının ricası üzerine kaleme alan Baharlı, bu arkadaşının talebi üzerine eserini, Çağatay Türkçesinden etkilenmeden Karabağ'da konuşulan yerel Türkçe ile yazdığını belirtmiştir.²²

²¹Ahmedbey CEVANŞİR, “*Karabağ Hanlığının 1747'den 1805'e kadarki Siyasi Vaziyetine Dair*”, **Karabağnameler**, Haz. N. Ahundov, I. Kitap, Bakü 2006

²² Muhammed BAHARLI, “Ahvalat-i Karabağ”, **Karabağnameler**, Haz. N. Ahundov, c. III, 34.

M. Baharlı'nın eserinde Rusya-İran savaşlarına ilişkin bilgiye rastlanılmamaktadır. Buna karşın eser Karabağ Hanlığı ile ilgili içerdiği bilgilerle dönemin daha iyi anlaşılması açısından kayda değer bir kaynaktır.

Tek nüshası Ermenistan el yazmaları Fondu – Matenadaran'da muhafaza edilmekte olan eserin tam metni, *Karabağnameler* kitabının III. cildinde yer almaktadır.²³ Karabağ'ın mimarlık abideleri ve etnografik özellikleri gibi hususlarda verdiği önemli bilgilere karşın eserdeki tarihi bilgiler genellikle, kendisinden önceki kaynakların tekrarı niteliğindedir.²⁴

I.11. Penah Han ve İbrahim Han'ın Karabağ da Hakimiyetleri ve O Zamanın Hadiseleri

Penah Han ve İbrahim Han'ın Karabağ da Hâkimiyetleri ve O Zamanın Hadiseleri adlı eser, 1850'li yıllarda Mirza Cemal oğlu Rızakulubey tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Rızakulu'nun eseri aslında babası Mirza Cemal Cevanşir'in *Karabağ Tarihi* adlı eserinin özeti olmakla birlikte birtakım ilaveler söz konusudur.

Eser; Karabağ'ın coğrafi özelliklerinin yanında, tarihi ile ilgili de değerli bilgiler içermektedir.²⁵ Müellif Karabağ Hanlığı'nın ortaya çıkışını, başta Afşar Hanedanı olmak üzere diğer komşu hanlıklarla ilişkilerini ve Zend Devleti'nin kuruluşuna giden süreci anlatmış, ayrıca Karabağ Hükümdarı İbrahim Halil'in 1806 yılına kadar bağımsızlığını koruduğunu, İran veya Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmeden hükümrانlığını sürdürdüğünü kaydetmiştir.

²³ A.g.k. c. III, 5.

²⁴ Bkz. (22) Muhammed, BAHARLI, "Ahvalat-i Karabağ", *Karabağnameler*, Haz. N. Ahundov, c. III, 33-74.

²⁵ A.g.k., 16-17.

Rızakulubey'in eseri ilk kez Nazim Ahundov tarafından Azerbaycan Türkçesine tercüme edilerek kendisinin tertip ettiği *Karabağnameler* kitabının ikinci cildinde yer almıştır.²⁶

I.12. Karabağ Vilayeti'nin Kadim ve Cedid Keyfiyyet ve Övzaları, Penah Han, İbrahim Han ve Mehdikulu Han Ayyam-i Hükümetlerinin Ekser Vakayi ve Hikayeleri

Hasan Ali Karadağı'nın (1848-1928) Karabağ Hanlığı'nın tarihi ile ilgili 1880'de yazdığı *Karabağ Vilayetinin Kadim ve Cedid Keyfiyyet ve Övzaları, Penah Han, İbrahim Han ve Mehdikulu Han Ayyam-i Hükümetlerinin Ekser Vakayi ve Hikayeleri* isimli eserinde Karabağ'ın XVIII. yüzyılın ikinci ve XIX. yüzyılın ilk yarısındaki siyasi tarihi ele alınmıştır.

Eserin orijinali günümüze ulaşmamıştır. Eserin günümüze ulaşan versiyonu, yazarın oğlu Muhammed Karadağı'nın, 1936'da babasının eserinden yaptığı kısa tercüme ve iktibasdır. Muhammed, babasının eseri Farsça yazdığını, kendisinin ise eseri Türkçe'ye çevirdiğini kaydetmiştir.²⁷ On sayfayı geçmeyen bu talhis *Karabağnameler* kitabının III. cildinde (s.121-130) yer almıştır.²⁸

Eserde Karabağ vilayetinin sınırları ile ilgili ayrıntılı bilgi verildikten sonra Nadir Şah'ın ölümünden, Karabağ Hükümdarı Penah Han'ın vefatına kadarki Karabağ'ın siyasi tarihine kısaca değinilmiştir. Karabağı kendisinden önceki kaynaklara dayanarak Gence hanlarının Kaçar soyundan geldiklerini de kaydetmiştir.

²⁶ Mirza Cemaloğlu RIZAKULUBEY, "Penah Han ve İbrahim Han'ın Karabağ'da Hâkimiyetleri ve O Zamanın Hadiseleri", *Karabağnameler*, Haz, N. Ahundov, c. II. 239-287.

²⁷ Hasan Ali, KARADAĞI, "Karabağ Vilayetinin Kadim ve Cedid Keyfiyyet ve Övzaları, Penah Han, İbrahim Han ve Mehdikulu Han Ayyam-i Hükümetlerinin Ekser Vakayi ve Hikayeleri", *Karabağnameler*, c. III. 122-123.

²⁸ A.g.k

I.13. Ahbarname – Tarih-i Taleşan Az Saltanat-i Nadir Şah Ta Saltanat-i Muhammad Şah-i Kaçar

Ahbarname- Tarih-i Taleşan Az Saltanat-i Nadir Şah Ta Saltanat-i Muhammad Şah-i Kaçar isimli eser Talış Hanları Mir Mustafa ve Mir Hasan'ın vezirliğini yapmış olan Mirza Hudaverdioğlu Mirza Ahmed tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Müellif birkaç yıl içerisinde yazmış olduğu eserini 1889 yılında tamamlamıştır.²⁹

Eserde Ağa Muhammed Han'ın Azerbaycan'a yürüyüşü, 1797'de Karabağ ve Talış hanlıklarında baş gösteren açlık felaketi, feodaller arasındaki çekişmeler, obaların yağmalanması neticesinde hanlığın içine düştüğü ağır durum, Talış Hanlığı'nın Kaçar Devleti ile münasebetleri ve Rusya- İran savaşları anlatılmıştır.³⁰

Yazar Talış Hanlığı'nın 1740-1800 yılları arasındaki tarihi sürecini ele almıştır. Talış Hanlığı tarihine ışık tutması açısından değerli bir kaynak niteliğinde olan eser, 2001 yılında İran Dış İşleri Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır.³¹

²⁹ - Mirza Ahmed, HUDAVERDİOĞLU, **Ahbarname- Tarih-i Taleşan Az Saltanat-i Nadir Şah Ta Saltanat-i Muhammad Şah-i Kaçar**, 10. Müellif eserini 97 yaşında bitirdiğini yazıyorsa da kitapta verdiği bilgiler bunu teit etmemektedir.

³⁰ Talış Hanlığı'nın Rusya'ya ilhakı haberini duyan Hasan Han, Abbas Mirza'nın yanına bir heyet göndermiştir. Abbas Mirza Talış'ı kesinlikle Ruslara bırakmak istemediğini fakat bundan başka çaresinin kalmadığını belirterek, Talış vilayetini boşaltmalarını ve İran tarafına geçmelerini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Mir Hasan Han Erdebil'e geçmiş fakat Rusya'ya karşı mücadelesini sürdürmüştür. Han kendi topraklarını geri alabilmek için Rus askerlerine sık sık baskınlar düzenlemiştir. Bu girişimlerin Ruslarla yeni bir savaşın başlamasına neden olabileceğinden endişe eden Abbas Mirza, Hasan Han'ı kınamıştır. Rusya'nın itirazı üzerine ise Kaçar Şah'ı, Mir Hasan Han'ı Reşt bölgesine çekilmeye mecbur etmiştir.1831'de Talış'da baş gösteren isyanda Mir Hasan Han'ın ciddi rolü olmuştur, ancak isyan bastırıldıktan sonra Hasan Han, Tahran'a çağırılıp Şah'ın talimatıyla zehirlenerek öldürülmüştür. Bkz. (29) Mirza Ahmed, HUDAVERDİOĞLU, 139-154. Ahbarname müellifi, Mirza Hasan Han'ın Ruslar tarafınsdan yakalanarak İran devletine verildiğini, onun Tahran'a gönderilerek orada öldürüldüğünü yazmaktadır. bkz.(29) Mirza Ahmed, HUDAVERDİOĞLU,153-154. Mir Hasan Han'ın Türkmençay Antlaşmasından sonra Ruslara karşı mücadelesi ve ölümüne ilişkin Kazım Beyoğlu'nun rivayeti için bkz. Seyid Ali KAZIMBEYOĞLU, **Tezkire-i Saidiye**, 129. Türkmençay Antlaşmasından sonra Mir Hasan Han'ın Abbas Mirza'nın huzuruna gönderdiği elçi ile ilgili bkz. (29) Mirza Ahmed HUDAVERDİOĞLU, 118-119.

³¹ Bkz. (29) Mirza Ahmed, HUDAVERDİOĞLU, **Ahbarname- Tarih-i Taleşan Az Saltanat-i Nadir Şah Ta Saltanat-i Muhammad Şah-i Kaçar**, Vezarat-i Umur-i Harice Yay, Tahran 2001.

I.14. Tezkire-i Saidiye veya Tarih-i Lenkeran

Seyid Ali Kazimbeyoğlu'nun 1869 yılında Farsça olarak kaleme aldığı *Tezkire-i Saidiye veya Tarih-i Lenkeran* adlı eserde Talış'ın ekonomik, coğrafi ve siyasi tarihi ele alınmıştır. Eser mukaddime, altı fasıl ve son sözden oluşur. Eserde Talış ve Lenkeran isimlerinin etimolojisi, Talış dilinin Farsça'ya yakınlığı, Talış vilayetinin ünlü alimleri, şehirleri, kaleleri, sınırları ve hanlığın Rusya tarafından ilhakına kadarki dönemi incelenmiştir.

Müellife göre Nadir'in ölümünden sonra Ağa Muhammed Şah'ın Talış'ı ele geçirme teşebbüsü sonuçsuz kalmıştır. Feth Ali Şah'ın da bu yöndeki diplomatik girişimleri sonuçsuz kalınca Talış'ın üzerine yürümüştür. Bu durum karşısında hanlığın önde gelenlerini toplayan Mustafa Han, Kaçarlara itaat edilip edilmeyeceği konusunu müzakereye açmış, çoğunluk oylarıyla İran'a tabi olmak reddedilerek Rusya'nın yardımına başvurma kararı alınmıştır.³²

Mir Mustafa Han'ın 1814'de ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mir Hasan Han'ın Rusya'ya karşı mücadelesi ve İran'a kaçması hususlarının da ele alındığı eserde konumuzu ilgilendiren bilgi miktarı kısıtlıdır. Eserin el yazma nüshası İran Meclis kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.³³

³² Seyid Ali KAZIMBEYOĞLU, **Tezkire-i Saidiye**, Meclis Kütüphanesi elyazma nüshası, Kayıt No. 16705, 110

³³ Seyid Ali KAZIMBEYOĞLU, **Tezkire-i Saidiye**, Meclis Kütüphanesi elyazma nüshası, Kayıt No. 16705,

I.15. Şükürname

Şükürname isimli eserin müellifi Abbas Mirza'nın dördüncü oğlu, Muhammed Şah'ın kardeşi olan Kaçar şehzadesi Behmen Mirza (1810-1883)dır. Behmen Mirza, ağabeyi Muhammed Mirza'nın hükümdarlık döneminde saray çekişmelerinden kurtulma amacıyla Tahran'daki Rus büyükelçiliğine sığınarak, önce Tiflis'e daha sonra ise Şuşa'ya yerleşmiştir.

Konumuzla ilgili bilgi içeren XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait eser, giriş ve üç bölümden oluşur. Müellifinin siyasi görüşlerini de aksettiren eserde, Kafkasya ve İran halklarının tarihi ele alınmıştır. Eserin giriş kısmında, çarlara ve yüksek rütbeli çar memurlarına yazılmış methiyede, Kafkasya'nın Rusya'ya ilhakı olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

Eserde Cengiz Han'ın hücumundan başlayarak Rus istilasına kadarki Kafkasya'nın siyasi tarihi ele alınmıştır. Eser "*Şükürname-i Şahenşah-i, Tarih-i Şeşsed Sale-i Kafkas*" adıyla 1384 yılında Tahran'da basılmıştır.³⁴

I.16. Karabağ'ın Yeni Tarihi

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan tarihinde umumi eserlerin yanı sıra XIX. yüzyılın geleneğini devam ettirerek ayrı ayrı bölgelerin tarihini anlatan eserler de yazılmıştır. Bu eserlerden biri Fena mahlasını kullanan ünlü şair Mirze Rahim'in (1841-1929) Azerbaycan Türkçesi'yle kaleme aldığı *Karabağ'ın Yeni Tarihi* isimli eseridir.

³⁴ Behmen Mirza KAÇAR, *Şükürname-i Şahenşah-i Tarih-i Şeş Sed Sale-i Kafkas*, Tashih Hüseyin Ahmedi, Tahran 1384.

Eserde I. Rusya-İran savaşları, Karabağ Hanlığı'nın kuruluşu, Şuşa Kalesi'nin inşası, İbrahim Halil Han'ın hükümdarlığı, Ağa Muhammed Şah'ın Karabağ'a yürüyüşü yani diğer bir ifade ile Karabağ'ın XVIII. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyılın başlarına kadarki siyasi tarihi ele alınmıştır.³⁵

Yazarın Mart 1805'te Abbas Mirza'nın Karabağ'a hücumunu Azerbaycan ordusunun Karabağ'a yürüyüşü gibi nitelendirmesi, bununla da Güney Azerbaycan'ı kastetmesi, eserde yer alan ilginç bir ayrıntıdır. Eserin tam metni, Nazım Ahundov'un hazırladığı *Karabağnameler* kitabının III. cildinde yer almıştır.³⁶

I.17. Şuşa Şehrinin Tarihi

Şuşa Şehrinin Tarihi isimli eser, Şuşa'nın kuruluşundan Sovyet dönemine kadar geçen süreyi ele almıştır. Eserin müellifi şair, dramaturg, Nasır Alizade Hasan İhfa (1893-1972), edebi hayatına 1910 yılında Azerbaycan'ın *Molla Nasreddin* gazetesinde başlamıştır.

Çok sayıda hikayenin de yazarı olan Alizade'nin Şuşa ile ilgili kayıtları, tarihi kaynaklardan ziyade halk rivayetlerine ve *Karabağnameler*'e dayanmaktadır.³⁷

Eserin metni Nazım Ahundov'un neşrettirdiği *Karabağnameler* kitabının III. cildinde yer almıştır. Yazar diğer Karabağ salnamecilerinden farklı olarak eserinde 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonraki siyasi gelişmeleri de yer vermiştir.

³⁵ Mehmed ALİYEV, *Şimali Azerbaycanın Rusya Tarafından İşgalinin Tarihşinaslığı*, 128.

³⁶ Mirza Rahim, FENA, "Karabağ'ın Yeni Tarihi" *Karabağnameler*, c. III.

³⁷ Hasan İhfa, ALİZADE, "Şuşa Şehrinin Tarihi", *Karabağnameler*, c. III, 76.

II. İnan Kaynakları

II.1. Measir-i Sultani

Abdulrazzak Bey Dünbülü'nin (1761-1864) kaleme aldığı *Measir-i Sultani* isimli eser konumuzu ilgilendiren en önemli kaynaklardan biridir.

Feth Ali Şah'ın sarayında bir süreliğine katiplik yapan Abdulrazzak Bey, 1804 yılında Abbas Mirza'nın maiyetinde Tebriz'e gönderilmiş ve vefat ettiği 1864 yılına kadar bu şehirde kalmıştır.³⁸ Abdurrazzak Tebriz'de edebiyat ve tarih alanında 16 eser kaleme almıştır.

Kaçar Hanedanı'nın şeceresi, Ağa Muhammed Han'ın Şiraz'dan kaçıışı ve savaşları ile ilgili bilgi içeren eser, Kaçar Devleti'nin kuruluşundan 1813 yılına kadar olan süreci anlatmaktadır. Birinci İnan-Rusya Savaşları arefesindeki reform hareketleri, siyasi ve sosyal gelişmelerle ilgili kayda değer bilgiler aktaran eser, konumuz açısından birinci elden kaynak niteliğindedir.³⁹

II.2. Tarih-i No veya Tarih-i Cihangiri

Konumuzla ilgili birinci elden kaynak niteliğindeki bir diğer eser Velihaht Abbas Mirza'nın üçüncü oğlu olan Cihangir Mirza'nın (1810-1853) kaleme aldığı *Tarih-i No* veya *Tarih-i Cihangiri* adlı eserdir. Cihangir Mirza genç yaşlarında Azerbaycan'ın farklı şehirlerinde valilik yapmış ve II. İnan- Rusya savaşlarına bizzat iştirak ederek dönemin siyasi gelişmelerinde rol almıştır.

³⁸ Muhammed Emin RİYAHI, *Tarih-i Hoy, Seyr-i Tahavvolat-i Ectemai Ve Farhangi-yi Şehrha-yi İnan Dar Tey-i Kurun, Enteşarat-i Tarh-i Nov, Virayış-i Dovom*, 257-262., Bazı kaynaklarda Abdurrazakın doğum yılı 1176 olarak kaydedilmiştir. Bkz. Tacbakhsh AHMED, *Tarih-i Temeddon Ve Farhang-i İnan Der Dore-i Kaçar*, 376.

³⁹ Abdulrezzak DÜNBLÜ, *Measir-i Sultaniye*, Haz. Firuz Mensuri, Tahran 1383.

Cihangir Mirza'nın *Tarih-i No* isimli eseri aslında, Abdurrazzak'ın *Measir-i Sultani* eserine zeyil olarak kaleme alınmıştır. Eserde 1825 senesinden başlayarak 1851 senesinin başlarına kadarki tarihi olaylar anlatılmıştır. Eser, Fethi Ali Şah döneminin yaklaşık son 10 yılını, Muhammed Ali Şah döneminin tamamını, Nasıreddin Şah döneminin ise iki küsur senesini kapsar.⁴⁰ Eserde İkinci İran-Rusya Savaşları, Kaçarların şeceresi ve yeni bir dini hareket olan Babilik'in ortaya çıkışı ile ilgili önemli bilgiler yer almıştır.⁴¹

II.3. Rozat'ül – Safa-i Nasiri

Rozat'ül- Safa- i Nasiri, Kaçar döneminin ilim adamlarından Rıza Kulu Han Hidayet (1800-1871) tarafından kaleme alınmıştır. Tarih, edebiyat ve irfan gibi çeşitli sahalarda otuzun üzerinde eserin sahibi olan Hidayet, Nasıreddin Şah tarafından Handmir'in Rozat'üs-safa'sına zeyil yazmakla görevlendirilmiştir.

Mirhand altı ciltten oluşan eserinde yaratılıştan Sultan Hüseyin Baykara (1438-1506)'nın dönemine kadarki olayları kaydetmiş olup ölümü üzerine çalışmaları torunu Giyaseddin Handmir (1475-1535) tarafından devam ettirilmiştir. Handmir tarafından esere zeyil olarak yazılan VII. ciltte Sultan Hüseyin Baykara'nın hayatından başlayarak 1523 senesine kadar geçen süre anlatılmıştır.

Hidayet ise üç cilt olarak kaleme aldığı *Rozat'ül- Safa- i Nasiri* adlı eserinde Safevi Devleti'nin kuruluşundan Kaçar Hükümdarı Nasıreddin Şah'in saltanatının yedinci yılına (1854) kadarki tarihi süreci ele almıştır. Konumuzun sınırları dâhilinde bizi asıl ilgilendiren eserin IX. cildi; Zend Devleti tarihine, Kaçar hükümdarları Ağa Muhammet Han ile Feth Ali Şah dönemlerine ve İran-Rusya savaşlarına değinmiştir. Çalışmamızda 1380 Tahran neşrini kullandığımız eser, İran ve Hindistan'da defalarca basılmış olup, bazı bölümleri ise çeşitli dillere tercüme edilmiştir.⁴²

⁴⁰ A.g.k., s. h

⁴¹ Cihangir MİRZA, **Tarih- i No**, Haz. Abbas İkbâl, Tahran, 1327

⁴² Rıza Kuli Han HİDAYET, **Rozat'ul Safa**, Tahran, 1380.

II.4. Tarih-i Cihan Ara

Kaçar dönemi ile ilgili önemli bilgiler ihtiva etmesine rağmen günümüze kadar basılmamış olan *Tarih-i Cihan Ara*⁴³ veya diğer adıyla *Tarih-i Feth Ali Şah*'ın yazarı, 1766-1771 yılları arasında doğan ve 1834 yılında vefat eden Mirza Muhammed Sadık Mervezi'dir.

Kimi araştırmacılar eserinin 1797-1830 yılları arasındaki dönemi kapsadığını⁴⁴ kaydetmemişler fakat kullandığımız Meclis kütüphanesindeki elyazması nüshasında Hicri 1243/1828 yılına kadarki olaylar anlatılmış olup, nüshanın sonunda ise kitabetin Hicri 1243'te tamamlandığı kaydedilmiştir.⁴⁵ Ağır ve muğlak bir dille kaleme alınmış olan eserin adı bizzat Feth Ali şah tarafından verilmiştir.⁴⁶

Eser konuya giriş mahiyetinde Türklerin şeceresi ile ilgili geniş bilgi vermiş, ayrıca Kaçar Hanedanı'nın şeceresini incelemiştir. Ağa Muhammed Han'ın Şiraz'dan kaçmasını, kuvvet toplayarak iktidar mücadelesine girmesini ve Kaçar Devleti'nin kuruluşunu anlatan eser, İran-Rus savaşlarının sonuna kadarki süreçle ilgili bilgi vermektedir.

II.5. Nasih ül-Tevarih

Çalışmamızın konusu ile ilgili önemli kaynaklardan biri de Sepehr mahlasını kullanan Mirza Muhammed Mustofi'nin (1801-1880) kaleme aldığı *Nasih ül-Tevarih* adlı eseridir. Sepehr H.1258 yılında *Nasih ül-Tevarih* eserini yazmaya başlamıştır. İki ciltten oluşan eserin 1. kitabında, Hz. Adem'den Hz. Muhammed'in

⁴³ Bu eser Cihanguşa-i Mervezi, Cihanguşa-i Feth Ali Şahi gibi isimlerle de bilinmektedir. Mirza Muhammed Sadık, MERVEZİ, **Tarih-i Cihan Ara**, Meclis kütüphanesi Elyazması Nüshası, No: 13766/ 5543.

⁴⁴ İ. TANHATAN NASERİ – T. BORGHEİ COGHAN, **Macalle-yi Maskuye**, 17-36, Berresi-i Zendeği-yi Siyasi Elmi-yi Mirza Muhammed Sadık-i Mervezi, İraj Tanhatan Naseri, Tahere Borghi Joghhan

⁴⁵ Bkz. Mirza Muhammed Sadık MERVEZİ, 1243 h., **Tarih-i Cihan Ara**, Meclis kütüphanesi Elyazması Nüshası, No: 13766/ 5543.

⁴⁶ -A.g.e., 4.

hicretine kadarki süreç, altı ciltten oluşan II. kitapta ise hicretten, Hasan (a.s.)'ın hayatının sonuna kadarki süreç ele alınmıştır.

Müellif daha sonra Nasireddin Şah'ın emri ile⁴⁷, Kaçar Hanedanı tarihinin 1273 yılına kadar olan dönemini üç ciltte toplamıştır. Bu üç ciltlik kısım *Nasih'ül-Tevarih-i Kacariye*⁴⁸ adıyla bilinmektedir. Konumuzun sınırları dahilinde bizi asıl ilgilendiren eserin I. cildinde Kaçarların soyu ve şeceresi, Ağa Muhammed Han ve Feth Ali Şah dönemleri 1834 yılına kadar işlenmiş, II. ciltte Muhammed Şah dönemindeki gelişmeler, III. ciltte ise Nasireddin Şah'ın hükümdarlığının ilk on yılı ele alınmıştır.⁴⁹

II.6. Tarih-i Muntazam Nasiri

Tarih-i Muntazam Nasiri eserinin müellifi Muhammed Hasan Han İtimad-ul Saltana, 1259/1843 yılında Marağa'da doğup, 1313/1895 yılında Tahran'da vefat etmiştir.

İtimad ul-Saltana tarafından kaleme alınmış olan *Tarih-i Muntazam-i Nasiri*, hicretten itibaren 1300/1883 yılına kadarki tarihi olayları anlatır. Hicretten 628 yılına kadarki tarihi dönemi kapsayan eserin I. cildi, İbn el- Esir'in *el-Kâmil fi't-Târih* eserinin özet ve tercümesinden ibarettir.⁵⁰ 628 yılından sonraki dönemleri işlerken müellif *Tarih-i Ebü'l Fida* gibi eserlerden yararlanmıştır.⁵¹

Üç cilt halinde kaleme alınan eserin II. cildinde Kerim Han Zend'in ölümüne (1779) kadar olan tarihi hadiseler, Kaçar Devleti tarihine ayrılan son ciltte ise Kaçar

⁴⁷ Müellifin yazdığına göre Nasireddin Şah, kendisinden tarih kitaplarını tarayıp, verilen bilgilerin doğruluğunu araştırarak eserini telif etmesini istemiştir. Bkz. Mohammed Taki LİSAN-ÜL MOLK SEPEHR, *Nasih'üt Tevarih, Be İhtimam-i Cemşid Kiyāfer*, Asatir Yay, 1977. c1, s.2

⁴⁸ Mohammed Taki LİSAN-ÜL MOLK SEPEHR, *Nasih'üt Tevarih*, Tahran, 1977

⁴⁹ A.g.k. c.I, 89-93.

⁵⁰ Muhammed Hasan, İTİMAD'ÜL- SALTANA, *Tarih-i Muntazam-i Nasiri*, Tahran, 1363, C. I, 444.

⁵¹ - A.g.e. C.I, 9.

Hanedanı'nın şeceresi, Kaçar Devleti'nin kuruluşu ve İran-Rusya savaşları ile ilgili bilgi verilmiş, 1883 yılına kadarki Kaçar Devleti tarihi ele alınmıştır.

Tarih-i Muntazam Nasiri'yi diğerlerinden ayıran özellik bir yandan İtimad ul-Saltana'nın önceki kaynakları tarayarak kimi konular hakkında farklı rivayetleri aktarması, diğer yandan ise İran tarihinin yanında Fransız kaynaklarına dayanarak dünya tarihinden de bahsetmesidir. Üçüncü cildin başında da ifade edildiği gibi⁵² müellif her yıla ait İran tarihi ile ilgili gelişmeleri anlattıktan sonra aynı yıl içerisinde dünyadaki, özellikle de Avrupa'daki gelişmeleri de aktarmıştır.⁵³

II.7. Tarih-i Zul Karneyn

Konu ile ilgili bir diğer eser Mirza Fazlallah Şerifi Zehbi Haveri Şirazi'nin (1776-1849) telif ettiği *Tarih-i Zulkarneyn* adlı eseridir. Şiraz'da doğup genç yaşlarından itibaren şiir ve edebiyata ilgi duyan Fazlallah, şiirlerinde Haveri mahlasını kullanmıştır.

Haveri'den önce Mervezi, Kaçar tarihini kaleme almıştı fakat onun *Tarih-i Cihan Ara* adlı eserinin ağır ve anlaşılmaz bir dile sahip olması ayrıca olayları özet olarak anlatması nedeniyle Feth Ali Şah, Haveri'den Kaçar tarihini anlaşılır ve akıcı bir dille kaleme almasını istemiştir.

Haveri, *Tarih-i Zulkarneyn* isimli eserini salname üslubunda ve iki ciltte olmak üzere 1830'lu yıllarda kaleme almıştır. Müellif, Feth Ali Şah'ın hükümdarlığının ilk 30 yılını kapsayan eserinin I. cildini *Name-i Hakan*, İran- Rusya savaşlarından bahseden II. cildini ise *Risale-i Sahip Karan* olarak adlandırmıştır.

⁵² -(50) İTİMAD'ÜL- SALTANA, c. III, 1319.

⁵³ - A.g.k. 1363

Eserde İran'ın 1828 Türkmençay Anlaşması'ndan önceki eyalet sistemine ilişkin daha evvelki kaynaklarda kaydedilmemiş önemli detaylar aktarılmıştır.⁵⁴ Eserin ilk cildinde Kaçarların şeceresi, Kaçar Devleti'nin kuruluşu, Feth Ali Şah'ın tahta çıkışı, Birinci İran-Rusya Savaşları ve Avrupalı devletler tarafından İran'a gönderilen elçilerden bahsedilmiştir. Eserin II. cildinde ise 1826-1828 yılları arasındaki İkinci İran-Rusya Savaşı ile Türkmençay Antlaşması anlatılmış, Muhammed Şah döneminin ilk yıllarına kadarki süreç ele alınmıştır.

Eser, Nasır Efşarfer'in tashihi ile Ferhang ve Erşad Bakanlığı tarafından 2001 yılında Tahran'da basılmıştır. Yararlandığımız bu baskı 1304 sayfadan oluşmakta ve eserin her iki cildini de kapsamaktadır.⁵⁵

II.8. Delil-ül Sofera, Sefername-i Mirza Abdulhasan Şirazi (İlçi) Be Rusiye

Gülüstan Antlaşması'ndan sonra Feth Ali Şah, Rus istilasına giren toprakları geri alabilme ümidiyle Mirza Abulhasan Han Şirazi başkanlığında Rusya'ya bir heyet gönderdi. Yaklaşık bir buçuk sene süren ve herhangi bir sonuca ulaşmayan bu diplomatik seyahatin detayları Abulhasan Han Şirazi'nin münşisi Mirza Muhammed Hadi Şirazi tarafından kaleme alınmıştır. Müellifinin otobiyografisiyle ilgili pek fazla bilgiye sahip olmadığımız, *Delil-ül Sofera, Sefername-i Mirza Abulhasan Şirazi (İlçi)*

⁵⁴ Haveri, İran'ın 16 eyalet ve hükümet bölgesinden oluştuğunu kaydederek, bu eyaletleri şöyle sıralamıştır: “*Batıda olan eyalet Azerbaycan olarak adlandırılır. Kuzey’de ve Hazar Denizi civarında dört eyalet mevcuttur. Bunlar Gürcistan, Şirvanat, Gilanat ve Teberistan’dır. Doğu’da Horasan ve Gazneyn isimli iki eyalet bulunmaktadır, Özbek arazisi bu eyaletlerin kuzeyinde vakidir. Diğer bir eyalet İran’ın ortasındaki Irak-i Acem’dir. Diğer sekiz eyaletten bazıları Bağdat arazisine bitişik, bazıları ise Basra, Amman Denizleri ve Hint Okyanusu kenarındadır. Bunlar Kürdistan, Loristan, Huzistan, Fars, Kirman, Mekran, Zabulistan ve Secistan eyaletleridir*”. Daha sonra bu eyaletlerin önemli şehirleri ile ilgili bilgi aktaran Haveri’ye göre, Azerbaycan’ın önemli şehirleri Tebriz, Erdebil, Halhal, Marağa, Hoy, Urmiye, Erivan, Şuşa, Gence ve Nahcivan’dır. Gürcistan’ın ünlü şehri Tiflis, Şirvanat’ın ünlü şehirleri ise Şeki, Şamahı, Derbend, Bakü ve Kuba limanlarıdır. Bkz. Mirza Fazlullah Şirazi HAVERİ, **Tarih-i Zulkarneyn**, c.I, 13-14. Haveri’nin Azerbaycan, Gürcistan ve Şirvan eyaletlerine ilişkin verdiği bilgileri Markham’ın konu ile ilgili verdiği bilgiler de teyit etmektedir. Markham’a göre Dağıstan’ın başkenti Hazar sahilindeki Derbend şehridir. Hazar sahilinde ve Dağıstan’ın güneyinde bulunan Şiravan eyaleti Muğan çölü vasıtasıyla Azerbaycan eyaletinden ayrılmaktadır. Şirvan eyaletinin başkenti Şamahı’dır. Bakü ise Şirvan eyaleti şehirlerindedir. Bkz. Clements R. MARKHAM, **Tarih-i İran Dar Dore-i Kacar**, Çev. Mirza Rahim Ferzane, 127.

⁵⁵ Mirza Fazlullah HAVERİ-İ ŞİRAZİ, **Tarih-i Zulkarneyn**, Tahran, 1380.

Be Rusiye adını taşıyan eserde, olaylar gün gün, kimi durumlarda ise ay ay anlatılmıştır.

Müellif, seyahatnamesinde Tahran'dan çıktığı 14 Mayıs 1814'ten, İran'a döndüğü 1816 yılının ilk aylarına kadar geçen dönemdeki seyahat maceralarını anlatmıştır. Mirza Mohammed Şirazi, Rusya'da gördüğü yenilikleri hayretler içinde izlemiş; bale, opera, fabrikalar, müzeler, hastaneler ve masraflarının devlet tarafından karşılandığı yetimhaneleri, bu yetimhanelerdeki çocukların küçük yaşlardan itibaren gruplar halinde eğitildiklerini büyük bir şaşkınlıkla anlatmış, ayrıca Rus kültüründeki kadın erkek ilişkisinden ve kadınların özgürlüklerinden bahsederek Doğu ile Batı kültürü arasındaki farkları ortaya koymaya çalışmıştır.⁵⁶

III. Farsçaya Çevrilmiş Batılı Kaynaklar

III.1. Tarih-i Kamil-i İran

Yakınçağ Avrupasında ilk İran tarihi XIX. yüzyılın başlarında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından diplomatik görevle İran'a gönderilmiş olan Sir John Malcolm (1769-1833) tarafından kaleme alınmıştır. Malcolm'un *The History of Persia*⁵⁷ adını taşıyan iki ciltlik eseri 1815 yılında Londra'da basılmıştır.

Eserin ilk cildi Mehabadian ve Pişdadian gibi İran'ın efsanevi hanedanlarının yaşadıkları devirlerden başlayarak Safevi Devleti'nin sonuna kadar gelen dönemi inceler. Çalışmamız açısından bizi ilgilendiren eserin ikinci cildi ise Safevi Devleti'nin başkenti İsfahan'ın 1722 yılında Afganlar tarafından işgal edilmesinden, 1815 yılına kadarki İran tarihini kapsar. II. cildin büyük bir kısmını İslam'ın esasları, tasavvuf, Şiilikle Sünnilik arasındaki farklılıklar gibi konulara ayıran yazar, ayrıca

⁵⁶ Muhammed Hadi ALEVİ-Yİ ŞİRAZİ, *Delil-ül Sofera, Sefername-i Mirza Abulhasan Şirazi (İlçi) Be Rusiye*, Tahran 1357.

⁵⁷ John MALCOLM, *Tarih-i Kamil-i İran*, Ter. Mirza İsmail, Heyret, Tahran 1380.

İran'ın sosyal durumu, dini kurumları ve din adamlarının sosyal ve siyasi alanlardaki rolü ile ilgili değerli bilgiler aktarmıştır.

III.2. Tarih-i Kacar Az Ebteda-i Kerne Nuzdehom ta Sal-i 1858

Kendisi de bir dönem Tahran İngiliz büyükelçiliğinde çalışmış olan Robert G. Watson'un 1858 yılında bastırıldığı *Revilew Of The Principal Events That Led To The Establishment Of The Kajar Dynasty* isimli eseri Zend Devleti'nin kuruluşundan 1858 yılına kadarki İran tarihini konu edinmiştir. Müellifin özellikle İran-İngiltere ilişkileri bağlamında verdiği bilgiler önemlidir. Watson, 1799 yılında Bombay valisi tarafından Tahran'a gönderilen Mehdi Ali Han isimli İngiliz elçisinin görevinin Kaçarları Afganistan'a saldırmaya tahrik ederek, Hindistan'daki İngiliz varlığını Afgan saldırılarından korumak olduğunu kaydetmektedir. Eser Vahid Mazenderani tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir.⁵⁸

III.3. Memuriyet-i General Gardene

İran üzerinden Hindistan'a ordu yürüterek İngiltere'yi baskı altına almayı planlayan Napolyon, 1807 yılında Kaçar Devleti ile Finkenstein Antlaşması'nı imzalamasının ardından İran'a General Gardane (1766-1818) başkanlığında bir heyet göndermiştir. Napolyon'un Gardene'e hitaben yazdığı talimat, ayrıca Gardene'in İran'dan Fransa Dış İşleri Bakanına gönderdiği raporlar bir araya getirilerek Fransa'da basılmıştır. *Memuriyete Jeneral Gardene Dar İran* adıyla Farsça'ya çevrilmiş olan eser, resmi yazışmalar ve raporlardan oluşması nedeniyle önem arz etmektedir. Gardene'nin görevi aynı zamanda İran'ın coğrafi, askeri ve siyasi durumunu incelemek olduğu için gönderdiği raporlarda İran'dan Hindistan'a ulaşan yollar, İran ordusunun silahları, topları, savaş kabiliyeti ve Rusya-İran arasında devam etmekte olan savaşın durumu ile ilgili değerli bilgiler verilmiştir.

⁵⁸ Robert G. WATSON, *Tarih-i Kacar Az Ebteda-i Kerne Nuzdehm ta Sal-i 1858*, Çev. Vahid Mazenderani, Tahran 1348.

Eseri Farsçaya⁵⁹ tercüme eden Abbas Eghbal, İran tarihi açısından taşıdığı öneme rağmen kitabın Fransızca adı, basım tarihi ve yeri ile ilgili herhangi bir bilgi aktarmamıştır.

III.4. Mosaferat dar İran ve Ermenestan

Napolyon'un Doğu dilleri mütercimi olan Amede Jaubert⁶⁰ (1779-1847), Kaçar Devleti ile ilişkilerin geliştirilmesi maksadıyla 1805 yılında İran'a gönderilmiştir. Jaubert seyahat hatıralarını *Voyage en Arménie et en Perse* isimli kitabında kaleme almıştır. *Mosaferet Der İran ve Ermenistan* adıyla Farsça'ya tercüme edilen eser İran ve Anadolu'nun XIX. yüzyılın başlarındaki durumu ile ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır.

Müellif eserinde Fransa'dan İstanbul'a gelişini, Anadolu üzerinden İran'a giderken Beyazıt Paşası tarafından sekiz ay boyunca gözaltına alınışını, nihayet serbest bırakılarak Tebriz'e gelişini anlatmıştır. İran'ın ekonomisi, ordusu ve yolları ile ilgili de önemli bilgiler aktaran Jaubert, Azerbaycan'lı bir yetkiliden naklen Zend Hanedeni'nin İran'ın sadece bir kısmını itaatı altına alabildiğini, Zend Sülalesi döneminde Horasan, Mazenderan ve Kafkasya'nın bağımsız olup veya şeklen Zend Devleti'ne bağlı olduklarını kaydetmiştir.

III.5. Tarih-i İran Dar Dore-i Kacar

Birçok tarih kitabı, biyografi ve seyahatname kaleme almış olan İngiliz araştırmacı, coğrafyacı ve yazar Clements R. Markham'ın (1830-1916), çalışmamızın konusu açısından bizi ilgilendiren eseri 1874 yılında Lonrada basılmış

⁵⁹ Glauud Matthieu Count GARDANE *Memuriyet-i Jeneral Gardene Der İran*, Çev. Abbas İKBAL AŞTIYANI, Tahran 1362.

⁶⁰ Jaubert, P. Amedee, *Mosaferat dar İran ve Ermenestan*, Çev. Alikulu İtimad Mukaddem, Tahran 1347.

General Sketch of the History of Persia isimli kitabıdır. Eserin Kaçarlarla ilgili bölümü daha Kaçar Hükümdarı Nasireddin Şah döneminde ve onun bizzat talimatı ile *Tarih-i İran Dar Dore-i Kacar* adıyla Mirza Rahim Ferzane tarafından Farsça'ya çevrilmiştir.⁶¹

Markham'ın eseri, Sir Jone Malkolm'un eserinden sonra İran tarihi ile ilgili Avrupa'da basılan ikinci kitaptır. Eserde Kaçar Devleti'nin kuruluşundan başlanılarak 1873 yılına kadarki süreç ele alınmış, Ağa Muhammed Han'ın Rusları Hazar Denizi'nin Güney bölgesinden çıkarmasına da değinilmiştir. Ağa Muhammed Han'ın Horasan ve Güney Kafkasya seferleri, İran-Rusya savaşları, İran'la Batılı Devletler arasında yapılan antlaşmaların da ele alındığı eserde, Hazar Denizi'nin güney bölgelerinde bulunan Esterabad, Mazenderan ve Gilan eyaletlerinin coğrafi özellikleri, konumu, yolları ve bölge şehirlerinin birbiriyle aralarındaki mesafeleri ile ilgili detaylı bilgi aktarılmıştır. Eser aynı zamanda Gürcistan, Şirvan ve Dağıstan eyaletlerinin coğrafyası ve şehirleri hakkında da bilgi içerir.

IV. Araştırma Eserleri

İran tarihçiliğinde Kaçar dönemi hakkındaki araştırma eserleri genelde 1930'lu yıllardan itibaren ortaya çıkmıştır. Söz konusu eserlerde, istisnalar dışında, Kaçar Hanedanı hedef tahtasına oturtularak karalanmaya çalışılmıştır. Aşağıda örnekleriyle göreceğimiz gibi bu çalışmalarda Türkler genellikle ötekileştirilerek İran'ın geri kalmışlığının temel nedenlerinden biri olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Pehlevi Hanedanı döneminden itibaren Kaçar Türkleri ile ilgili son derece olumsuz bir imaj oluşturma çabalarının yanısıra Azeri yakıştırmalarıyla da Güney Azerbaycan Türklüğü hep inkar edilmiş, devlet tarafından tanınmak istenmemiştir. Söz konusu eserlerde iki Azerbaycan arasındaki ortak kültür ve etnik bağlar gündeme getirilmemekte, Güney Kafkasya'nın Kaçarların sözde "beceriksizliği ve cehaleti"

⁶¹ Clements R. MARKHAM, *Tarih-i İran Dar Dore-i Kacar*, Çev. Mirza Rahim Ferzane, Tahran 1367.

yüzünden İran'dan koparıldığı iddia edilmekte, Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Kafkasya'daki Ermeni yapılanması görmezden gelinmektedir.

Kaçarlarla ilgili İran'da kaleme alınan ilk araştırma eserlerinden biri Cemil Kuzanlu'nun 1936 yılında neşredilen çalışmasıdır.⁶² Abulkasım Lahici'nin⁶³ ve Nasir Necmi'nin⁶⁴ 1947 yılında ayrı ayrı neşrettikleri eserleri de konu ile ilgili ilk monografilerden sayılmaktadır. Necmi, XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın ilk yarısında, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Orta Doğu ve Kafkasya'daki müstemlekeci politikalarını ele alarak, Kafkasya'nın Rusya'ya ilhakı konusunu incelemiş, Abbas Mirza'nın ülkeyi modernleştirme çabalarını övmüştür. Adı geçen araştırmacılar konuyu nispeten objektif bir üslupla ele almış, özellikle Abbas Mirza'nın İran-Rusya savaşlarında gösterdiği fedakârlıklara ve İran'da başlattığı reform hareketlerine de dikkat çekmişlerdir.

Fakat daha sonraki araştırmacılar da konunun genellikle Aryan milliyetçiliği ekseninde ele alındığı görülmektedir. Mehmud Mehmud,⁶⁵ XIX. yüzyıl İran-İngiltere ilişkilerini incelediği eserinde İran-Rusya savaşları ve Kafkasya'nın işgali konusunu da ele almıştır. Mehmud, İran'ın Rusya karşısındaki mağlubiyetinden dolayı Veliâht Abbas Mirza ile Feth Ali Şah'ı sorumlu tutmakla birlikte⁶⁶, esas sorumlu olarak İngiltere'yi göstermekte ve İngilizleri Kaçar ordusunun gizli bilgilerini Ruslara sızdırmakla suçlamaktadır.⁶⁷

A.A. Şemim⁶⁸ İkinci İran-Rusya Savaşının başladığında İran'ın 30 senedir devam eden iç ve dış savaşlar nedeniyle yıpranmış olduğunu, bu nedenle de yeterli güce sahip olmadığını kaydetmekle birlikte Feth Ali Şah'ın Abbas Mirza'ya yardım

⁶² Cemil KUZANLU, *Ceng-i Deh Sale*, Tahran 1362.

⁶³ Abulkasım LAHİCİ, *Ahvalat ve Dast Hat-i Abbas Mirza*, Tahran 1326.

⁶⁴ Naser NECMİ, *Abbas Mirza Ya Reşidlerin ve Mihan Perestlerin Ferzand-i Handan-i Kacar*, Tahran, 1326

⁶⁵ Mehmud MEHMUD, *Tarih-İ Revabet-i Siyasi-i İran ve Engilis Der Garne Nuzdehom*, Tahran 1353.

⁶⁶ A.g.e, 170.

⁶⁷ A.g.e, 164-166.

⁶⁸ Ali A. ŞEMİM, *İran Der Doreye Saltanate Kacar*, Tahran 1378.

etmediğini, bu durumun veliahtın hezimete uğramasında etkili olduğunu iddia etmekte, İngiltere'nin de bu yenilgide rolü olduğuna vurgu yapmaktadır.⁶⁹

Said Nefisi⁷⁰ ve Murtaza Ravendi⁷¹ Rusya karşısındaki hezimetin nedenini Feth Ali Şah'ın cimriliği ve maddiyata düşkünlüğünde görmüşlerdir. Özellikle İkinci İran-Rusya Savaşı'nda Şah'ın, Abbas Mirza'ya para göndermediğini bu sebepten de İran ordusunun hezimete uğradığını iddia etmişlerdir.

Nefisi, Kaçarların hâkimiyete gelişinden Feth Ali Şah'ın ölümüne (1834) kadar geçen dönemi ele aldığı monografisinde Kaçarları karalama hususunda diğer müellifleri geride bırakmıştır. Nefisi özellikle İkinci İran-Rusya Savaşı'nda Feth Ali Şah'ı cephedeki askerlerin maaşını ödememekle, Veliaht'ı desteklememekle suçlamış, Şah'ı alçak, aşağılık ve cimri olarak vasıflandırmıştır. Nefisi, Feth Ali Şah'ın Napolyon'a yaklaşmasını da eleştirmiş, onu ülkelerin coğrafi konumu ve koşulları hakkında hiç bir bilgiye sahip olmamakla, bu nedenle de Napolyon'un Rusya ve İran üzerinden Hindistan'a ulaşma planının hayalci olduğunu anlayamamakla itham etmiştir. Rusya'ya karşı giriştiği savaşta dönemin güçlü devletleri olan Fransa ile İngiltere ve hatta Osmanlı'nın İran'ın yanında yer almamalarının nedenini Şah'ın "istikrarsız, zayıf ve kaypak politikalarında" gören⁷² Nefisi, daha da ileri giderek, Safevi Devleti'nin sonuna kadar İran'ın bilim ve sanayide dünyanın hiç bir ülkesinden geride olmadığını, günümüzde İran'ın üçüncü dünya ülkesi konumunda olmasının tek sorumlusunun Kaçar Devleti olduğunu iddia etmiştir.⁷³

Murtaza Ravendi, açık bir şekilde İran'da devlet kurmuş tüm Türk hanedanlarını ötekileştirmiş ve İranlı saymamıştır. Ravendi, Büveyhilerin (945-1055) yıkılışından Zend Devleti'nin kurucusu Kerim Han'a kadar hükümdarların tamamının Türk veya Moğol olduğunu, Büveyhilerden sonra Kerim Han'ın İran'da devlet kuran

⁶⁹ A.g.e, 99-108

⁷⁰ Said, NEFİSİ, **Tarih-I İctimai ve Siyasi-yi İran Der Dore-I Muasir**, Tahran 1383.

⁷¹ Murtaza RAVENDİ, **Tarih-i İctimai-yi İran**, c. II. Tahran 1340.

⁷² (70) NEFİSİ, 110.

⁷³ A.g.k., 105.

ilk İranlı olduğunu yazmaktadır.⁷⁴ Ravendi tarihi tahrif ederek Feth Ali Şah ve Veliht Abbas Mirza'nın tüm reform çabalarını görmezden gelerek, reform yapmadıklarını iddia etmiştir.⁷⁵

*Tarih-i Kamil-i İran*⁷⁶ isimli eserinde Med İmparatorluğu (M.Ö. 672-550) devrinden I. Pehlevi dönemine kadarki İran tarihini ele alan Abdullah Rezi'ye göre; Türkmençay Antlaşması, İran'a tarihi topraklarını kaybettirmesinin yanısıra siyasal, ekonomik ve yargı alanlarında da ülkenin bağımsızlığına büyük darbe indirmiştir. Yazar, Ağa Muhammed Han'ı reform yapmamakla suçlamakta, Rusya karşısındaki yenilginin nedenlerini ise modern ordudan yoksun olmakta, Şah tarafından cepheye gerekli para ve erzakın gönderilmemesinde ve bazı Kafkas hanlarının Ruslara meyletmesinde aramaktadır.

Mecid Panahi-yi Semnani, 1376'da kaleme aldığı *Feth Ali Şah-i Kaçar, Sukut Der Kam-i İstimar*⁷⁷ adlı eserinde milietçi önyargılardan sıyrılamamıştır. Semnani Feth Ali Şah başta olmak üzere Kaçar Devleti mensuplarını vatana ihanetle suçlamış, Şah'ın Batılı devletlerle ihanet anlaşmaları imzaladığını iddia etmiştir.⁷⁸

Abdulreza Huşeng Mehdevi, konuya ilişkin kaleme aldığı eserinde⁷⁹ ilk iki Kaçar hükümdarı'nın (Ağa Muahammed Han ve Feth Ali Şah) kişilikleri ve İran-Rusya savaşları'na ilişkin kısmen objektif değerlendirmelerde bulunmuştur.

R. Reisniya eserinde⁸⁰ Abbas Mirza'nın reformları ve düşüncelerinden kısaca bahsetmiş, İsmail Rain ise çalışmasında⁸¹ Kaçar diplomatlarının yabancılarla şüpheli ilişkilerini araştırmıştır.

⁷⁴ (71), RAVENDİ, c. II, 475.

⁷⁵ A.g.k. c II, 496

⁷⁶ Abdullah REZİ, **Tarih-i Kamil-i İran Az Tesis-i Silsile-i Mad Ta Asr-i Hazir**, Tahran 1347.

⁷⁷ Mecid PENAHI SEMNANI, **Feth Ali Şah-i Kacar, Sukut Der Kam-i İstimar**, Tahran 1376.

⁷⁸ A.g.k. 129 ve 153.

⁷⁹ Abdulreza H. MEHDEVİ, **Tarih-i Revabet-i Hareci-yi İran Az Ebteda-yi Doran-i Sefeviye Ta Payan Cang-i Dovvom-i Cehani**, Tahran, 1386

⁸⁰ Rehim, REİSNİYA, **İran ve Osmani Der Astane-i Kerne Bistom**, Mabna yayınevi, Tahran 1385.

⁸¹ İsmail, RAIN , **Feramuşhane ve Framasoneri Der İran**, Entesharat Emir Kebir, Tahran 1357.

İkbal Aştıyani eserinde İslamiyetin ortaya çıkıp İran'a yayılışından Kaçar Devleti'nin sonuna kadar geçen süreci ele almıştır.⁸² Muhammed Emin Riyahi⁸³ Hoy tarihi bağlamında Kaçar Devleti'nin politikalarını incelemiş, Ahmet Tacbakhsh⁸⁴ Kaçar döneminin kültür hayatını ele almış, C. Kaim Makami ise ilgili dönemin önemli devlet adamlardan olan Kaim Makam'la ilgili kayda değer bir monografi ortaya koymuştur.⁸⁵

Brenda Shaffer'in⁸⁶ *Borders And Brotherhood Iran And Teh Azerbaijanian Challenge Of Identity* adlı eseri de Farsça'ya tercüme edilmiş olup Kaçar dönemine ilişkin sınırlı fakat yararlı bilgiler içermektedir.

Konumuzla ilgili Kuzey Azerbaycan'da da önemli çalışmalar ortaya konulmuştur. F.S. Asedov ve S.M. Kerimov'un birlikte kaleme aldıkları *Çarizmi Azerbaycana Getirenler*⁸⁷ adlı eserde Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'ı işgali konusu araştırılmıştır. Eser I. Petro'nun 1723 yılında Hazar'ın batı ve güney sahillerini ele geçirdiğini, fakat onun ölümünden sonra Rus ordusunun Kafkasya'dan geri çekildiğini ve 1796'da Rusya'nın tekrar Güney Kafkasya'da ilerlemeye başladığını kaydetmiştir.

Mahmud İsmail,⁸⁸ Milattan önceki yüzyıllardan XIX. yüzyılın sonuna kadarki Azerbaycan tarihini incelediği eserinde Rusya'nın Azerbaycan'ı işgali konusuna da değinmiştir. Yazar Rusya'nın Azerbaycan'daki varlığını işgalcilik, İran'ın Kuzey Azerbaycan'a müdahalesini ise harici istila olarak değerlendirmiştir.

⁸² AŞTIYANI, İkbal, PİRNIYA, Hasan, **Tarih-i İran Gabl az İslam Bad Az İslam**, Neşr-i Namak, Enteşarat-i Sadi, Tahran 1383.

⁸³ Bkz. (38) RİYAHİ, 1378.

⁸⁴ Ahmed TACBAKSH, **Tarih-i Temeddun ve Ferheng-i İran Dore-i Kacariye**, Şiraz 1382.

⁸⁵ Cihangir KAİM MAKAMI, **Nameha-yi Perakende-yi Kaim Makam-i Ferahani**, II. Bölüm, Tahran 1359.

⁸⁶ Brenda SHAFFER, **Merzha ve Baraderi İran ve Çaleş-i Hoviyet-i Azerbaycani**, Çev. Sadakiyani Azer, Yaşar, Tahran 1385.

⁸⁷ F. ESEDOV, C. KERİMOV, **Çarizmi Azerbaycana Getirenler**, Bakü 1993.

⁸⁸ Mahmud İSMAİL, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1993.

Süleyman Aliyarlı⁸⁹ tarafından *Azerbaycan Tarihi* adıyla basılan ve bizim çalışma sahamızı da kapsayan eser genel mahiyette bir Azerbaycan tarihidir. Eserde Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgali, Nadir Şah'dan sonra Azerbaycan hanlıklarının ortaya çıkışı, hanlıklar arasında ittifak oluşturma çabalarının başarısızlığı, Sisianov'un hanlıkları işgali ve nihayet Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları gibi konular ele alınmıştır.

*Umumi Tarih*⁹⁰ isimli eserin müellifi Tofik Mustafazade'ye göre, XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya uluslararası aktörlerin ilgi odağı haline gelmiştir. Azerbaycan hanlıkları bağımsızlıklarını korumak amacıyla topraklarını ele geçirmek isteyen Rusya, İran, Osmanlı, hatta Fransa ve İngiltere devletleri arasında diplomatik manevralar yapıyorlardı.⁹¹ Sisianov'un 1802 yılında Kafkasya Orduları Başkomutanı olarak atanmasıyla Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal planları da ivme kazandı. Müellife göre Gülistan Antlaşması sonrası İran, yenilgiyi kendine yedirememekte, Rusya ise yeni topraklar elde etmek maksadıyla savaşı devam ettirmek istemekteydi.⁹²

Z. M. Bünyadov ve Y.B. Yusufov'un editörlüğünde neşredilen *Azerbaycan Tarihi En Kadim Zamanlardan XX. Yüzyıla Kadar*⁹³ isimli eserde Azerbaycan'ın XVIII-XIX yüzyıl tarihine de geniş yer verilmiştir. Eserde Azerbaycan hanlıklarına ilişkin bilgi verildikten sonra, Hanlıkların Rusya tarafından işgali, Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları tahlil edilmiştir.

Konumuzla ilgili bir diğer çalışma ise Ağamalı Yalçın'a⁹⁴ aittir. Yalçın araştırmasında, Karabağ Hanlığı'nın ortaya çıkışını; Rusya, Osmanlı ve Gürcistan'la siyasi ilişkilerini ve nihayet Rusya tarafından işgalini incelemiştir.

⁸⁹ Süleyman, ALİYARLI, *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten 1870. Yıllara Kadar*, Bakü 1966.

⁹⁰ Tofik, MUSTAFAZADE, *Umumi Tarih*, II. c. Bakü 1997.

⁹¹ A.g.k, 173

⁹² A.g.k, 182

⁹³ Z. M. BÜNYADOV, Y.B. YUSUFOV, *Azerbaycan Tarihi En Kadim Zamanlardan XX. Yüzyıla Kadar*, Bakü 2005.

⁹⁴ Ağamalı Yalçın FEZAILOĞLU, *Karabağ Hanlığının Komşu Hanlıklar ve Devletlerle Münasebetleri*, Bakü 1998.

Şövkət Tağıyeva, Ekrem Rahimli ve Samed Bayramzade'nin birlikte kaleme aldıkları *Güney Azerbaycan*⁹⁵ isimli eser de konumuzla ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır. Yazarlara göre Kaçarların hâkimiyete gelişi ile Azerbaycan hanlıklarını egemenlikleri altına almak isteyen Rusya ve İran karşı karşıya gelmişlerdir. Güney Kafkasya'daki gelişmeleri dikkatle izleyen İngiltere ile Fransa ise, İran'ı Rusya'ya karşı silahlandırmaya çalışmıştır. Gülistan Antlaşmasını başkasına ait olan toprakların bölüştürülmesi uğrunda iki imparatorluk arasında yapılmış bir anlaşma olarak nitelendiren müellifler, Türkmençay Antlaşması'nı da bir işgalcilik antlaşması olarak değerlendirmişlerdir⁹⁶.

Elçin Karayev, *Erivan Hanlığı*⁹⁷ adını taşıyan eserinde Rus Ordusu Başkomutanına hitaben, Feth Ali Şah'ın hakimiyetinin daha tespit edilmediği mevcut şartlarda Rusya'ya meyilli olan Güney Kafkasya hanlıklarının cezbe edilmesinin zarureti⁹⁸ yönündeki I. Aleksandr'ın 1801 yılında verdiği talimatı hatırlatarak, Rusya'nın, Azerbaycan hanlıklarını işgali nedenlerini tahlil etmiş, Erivan Hanlığı'nın siyasi tarihi, tarihi coğrafyası, ekonomisi ve demografik yapısını incelemiştir.

Yakub Mahmudov, Tefvik Mustafazade, Süleyman Mehmedov'un tarafından kaleme alınmış olan *Erivan Hanlığı*⁹⁹ adlı monografide Kafkasya'da Ermeni varlığı meselesi ele alınmış, Rus işgaline kadar Erivan Hanlığı nüfusunun ezici çoğunluğunun Azerbaycan Türklerinden oluştuğu kaynaklar ışığında ortaya konulmuştur. Eserde Ermeni katolikosluğu merkezinin Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah'ın izniyle 1441 yılında Kilikya'nın Sis şehrinden Erivan bölgesine taşınmasına kadar bu topraklarda Ermenilere ait hiç bir yerleşim merkezi veya toprak parçasının bulunmadığı gösterilmiştir.

XIX. yüzyıl İran-Rusya savaşları ile ilgili bir diğer önemli eser de Muhammed Aliyev'in¹⁰⁰ monografisidir. Müellif, Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından

⁹⁵ Şövkət TAGİYEVA, Ekrem RAHİMLİ, *Güney Azerbaycan*, Bakü, 2000

⁹⁶ A.g.k. 19.

⁹⁷ Elçin, KARAYEV, *Erivan Hanlığı (1747-1828)*, Bakü, 2010, s.

⁹⁸ A.g.k. 96.

⁹⁹ Y. MAHMUDOV, T. MUSTAFAZADE, *Erivan Hanlığı, Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına Köçürülmesi*, Bakü 2010.

¹⁰⁰ ALİYEVA, 2001.

işgali'ne ilişkin özellikle Rusça ve Azerbaycan Türkçesi'nde kaleme alınmış olan hem birinci elden kaynak niteliğindeki eserleri hem de araştırma eserlerini tahlil etmiştir. Araştırmacılar için son derece yararlı bilgiler içermekte olan eserde, konu ile ilgili Türkiye ve İran'daki bazı çalışmalar da tanıtılmıştır.

Ramin Kurbanov *XIX. Asrın Birinci Yarısında Şimali Azerbaycan'da Azadlık Hareketi*¹⁰¹ adlı eserinde Gülistan, özellikle de Türkmençay Antlaşması sonrası işgal edilmiş bölgelerde meydana gelen halk isyanlarını ve nedenlerini incelemiştir. Araştırmacıya göre Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasına kadar Kuzey Azerbaycan'ın ekonomik önemi Çar Hükümeti tarafından tam olarak fark edilmemiştir. Dolayısıyla da Kafkasya'nın işgalinde Rusya için ekonomik gerekçelerden ziyade askeri-stratejik gerekçeler ön planda olmuştur.¹⁰² Tahirzade'nin¹⁰³ eserinde ise Şeki ile ilgili birinci ve ikinci elden kaynak niteliğindeki beş eserin Latin alfabesiyle transkripsiyonu verilmiştir.

Türkçe araştırma eserlerinde R. Uçarol'un eseri¹⁰⁴ Fransız ihtilali sonrasında Avrupa'daki savaşlar ve siyasi gelişmeleri, ayrıca Yakınçağ Osmanlı tarihini incelemiştir. Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi'nin*¹⁰⁵ IV. Cildi ise Safevi Devleti'nin sonlarına doğru Osmanlı Devleti ile Rusya'nın İran üzerindeki rekabeti bağlamında önemli bilgiler içermektedir.

Konumuzla ilgili Türkçe araştırma eserleri içerisinde Yılmaz Karadeniz'in Kaçarlarla ilgili çalışması kuşkusuz en değerli eserlerdendir.¹⁰⁶ Loise Nalbandian'ın¹⁰⁷ İngilizce eseri daha 16. yüzyıldan itibaren Kafkasya Ermenileri'nin Müslümanlara karşı Batı'nın desteğini alma yönündeki faaliyetlerini incelemiştir.

¹⁰¹ Ramin, KURBANOV, *XIX. Asrın Birinci Yarısında Şimali Azerbaycan'da Azadlık Hareketi*, Bakü 2006.

¹⁰² A.g.k. 16.

¹⁰³ Adalet TAHİRZADE, *Şekin Tarihi, Kaynaklarda*, Bakü 2005.

¹⁰⁴ Rıfat UÇAROL, *Siyasi Tarih (1989-1994)*, IV. Baskı, İstanbul 1995.

¹⁰⁵ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, Ankara 1988.

¹⁰⁶ Yılmaz KARADENİZ, *İranda sömürgecilik Mücadelesi ve Kacar Hanedanı (1795-1925)*, İstanbul 2006.

¹⁰⁷ Louise NALBANDIAN, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian*, Kaliforniya 1975.

V. Farsça ve Türkçe Makaleler

Çalışmamızda Farsça ve Türkçe bazı makalelerden de yararlanılmıştır. Guderz Aştiyani makalesinde¹⁰⁸ Kafkasya Rus Orduları Komutanı A. P. Yermolov'un 1817 yılında bir heyet başkanlığında İran'a gelişini incelemiş, Zargerinejad ise İran'da reformizmin mimarı olarak gördüğü Velihaht Abbas Mirza'nın Nizam-i Cedid hareketini ele almıştır.¹⁰⁹

C. Naebian, S. Barzgar ve E. Haksar'ın birlikte kaleme aldıkları *Payamad ha-i Ectemai ve siyasi-i Rekabat-i Muhammad Ali Mirza Dolat Şah ve Abbas Mirza* adlı makalede¹¹⁰ iki Kaçar şehzadesi (Abbas Mirza ve Muhammed Ali Mirza) arasındaki rekabeti ele almışlardır.

Hilal Özşavlı¹¹¹ çalışmasında daha XVI. yüzyıldan itibaren Ermenilerin Müslümanlara karşı Batılı devletler nezdindeki destek arayışlarını incelemiş, T. Yazıcı¹¹² ise Feth Ali Şah'la ilgili monografik bir çalışma ortaya koymuştur.

Safarov Azerbaycan topraklarında Ermenistan'ın kuruluşunu incelemiş,¹¹³ Abdurrahman Ateş, Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'ın içine düştüğü iç karışıklıkları ve Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki İran politikasını ele almış,¹¹⁴

¹⁰⁸Guderz AŞİTYANİ, *Diplomasi Der Miyene-i Do Ceng: Sefarrete Jeneral Yermolov Be İran Ve Destaverd haye An*, **Motaleat-i Orasya-i Merkezi**, Sale Şeşşom, No:12, s.55-74.

¹⁰⁹ Golam Hoseyn ZARGARİNEJAD, 1386, *Abbas Mirza Nohostin Mimar-i Bina-yi Nizam-i Cedid Der İran-i Muasir*, **Macalle-i Daneşkede-i Edebiyyat ve Ulum-i İnsan-i Danişgah-i Tehran**, şomare-i 5, Dore-i 58, ss.79-111.

¹¹⁰ NAEBIAN, C. BARZEGAR, S., "Payamad ha-i Ectemai ve siyasi-i, Rekabat-i Muhammad Ali Mirza Dolat Şah ve Abbas Mirza", **Motaleat-i Tarihi Ferhangi**, 1394.

¹¹¹ Hilal ÖZŞAVLI, "Başlangıçtan I. Dünya Savaşına Kadar Rus-Ermeni İlişkileri" **International Journal of Social Science**, Volume 5 Issue 2, April 2012, s.243-268,

¹¹² T. YAZICI, "Feth Ali Şah", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, XII. s.451-452.

¹¹³ Rafik Firuzoğlu, SAFAROV, *Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921)*, **Türkler**, Cilt: 19, s. 167-174.

¹¹⁴ Abdurrahman ATEŞ, "Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti'nin İran Politikası", **Sosyal Bilimler Dergisi**, C. VIII, Sayı: II, Aralık 2006, 53- 64.

Oktay Kızılkaya makalesinde ¹¹⁵ 1828–1920 yılları arasında Erivan ve Iğdır'daki demografik yapıyı araştırmış, Okan Yeşilot ise makalesinde Türkmençay Antlaşmasını incelemiştir.¹¹⁶

Tezimizin konusu ile ilgili kayda değer bilgiler içeren diğer bir makale de İran'da askeri alandaki yenileşme sürecini ele alan Manizheh Sadri'nin¹¹⁷ çalışmasıdır. Sadri çalışmasında, Safevi döneminden XIX. yüzyıla kadar İran'ın askeri alandaki yenileşme hareketlerini ele almıştır.

¹¹⁵ Oktay, KIZILKAYA, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 22 (2007/1): 299-311. Revan (Erivan) ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürme Süreci (1828–1920)

¹¹⁶ Okan, YEŞİLOT, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 36, Erzurum 2008, 187-199.

¹¹⁷ Manizhe SADRİ, “19. YÜZYILIN İLK YARISIN'A KADAR İRAN'DA ASKERÎ ALANDA YENİLEŞME HAREKETLERİ”, **International Journal of Social Science**, Volume 6 Issue 8, 483-497, Kasım 2013.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. XIX. YÜZYILA GİRERKEN RUSYA, İRAN VE AZERBAYCAN'IN DURUMUNA GENEL BAKIŞ

1.1. İran'ın Durumu

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Safevi Devleti'nde baş göstermiş olan çöküş süreci Şah Sultan Hüseyin'in 1694 yılında tahta oturması ile birlikte daha da hızlanmıştır. Şah Sultan Hüseyin'in kişiliğinden de kaynaklandığı düşünülen za'fiyetin siyaset sahnesinde baş göstermesiyle ülkenin kuzeydoğusundaki Kandehar ve Herat Afganları arasında bazı isyanlar vuku bulmuş, 1712'de Gılzai aşireti, 1716 da ise Herat'ın Abdali aşireti bağımsızlık hareketine kalkışmıştır.¹¹⁸

Bu gelişmelerin ardından Horasan'ın bazı şehirlerini ele geçiren Afganlar 1722 de Safevi Devleti'nin başkenti olan İsfahan'a yürümüşlerdir. Şehir yakınlarında vuku bulan savaşta Kızılbaş ordusunun yenilerek İsfahan'a çekilmesi üzerine Afganlar şehri kuşatmaya almışlardır. Altı ay süren bu kuşatma yüzünden meydana gelen korkunç kıtlık ve açlık nedeniyle binlerce insanın hayatını kaybetmesi üzerine Şah, Afgan Mahmud'a tacını kendi eliyle teslim etmiştir.¹¹⁹

Safevilerin Afganlar karşısındaki mağlubiyeti üzerine I. Petro, 40 bin kişilik bir ordu ile Hazar'ın Kuzey sahillerine ilerleyerek Dağıstandaki İran kışlasını yerle bir edip, Derbend'i ele geçirmiştir.¹²⁰

¹¹⁸ Bkz. (79)MEHDEVİ, 141.

¹¹⁹ Bkz. (34) Behmen Mirza, KACAR, 76.

¹²⁰ Bkz. (79)MEHDEVİ, 145.

Bu esnada veliaht Tahmasp Mirza, Kazvin şehrinde kendisini şah ilan ederek para bastırdı. Şubat 1723 yılında Rus ordusu Bakü, Reşt ve Enzeli limanını işgal etti.¹²¹ Bunun üzerine Osmanlı Devleti 1723-1725 yılları arasında Gürcistan, Erivan, Karabağ, Gence, Şirvan, Şamahı, Hoy, Merend, Tebriz, Marağa, Hemedan ve Kirmanşah'ı ele geçirdi.¹²²

II. Tahmasb, Aralık 1725'te Eşref Afgan karşısında aldığı ağır yenilgi üzerine Mazenderan'a kaçmıştır. Böylece ülke bir yandan Afganların, öte yandan ise Rusya ve Osmanlı'nın istilasına uğramış, tarihinin en zor dönemlerinden birine tanıklık edilmiştir. Safevi Şahı II. Tahmasb'ın en ağır günlerini yaşadığı 1727 yılının sonlarında Avşar Türklerinin Kırklı boyundan Nadir Kulu 5.000, Kaçar Türkleri'nin önde gelenlerinden Feth Ali Han ise 3.000 kişilik kuvvetle yardım etmek amacıyla Şah'a katılmışlardır. Bu askerlerin bir araya gelmesiyle milli kurtuluş hareketi başlatılmıştır.¹²³

Bu esnada Nadir Kulu, düzenlediği bir komplo ile en önemli rakibi olan Feth Ali Han Kaçar'ı ortadan kaldırarak Kızılbaş ordusunun başkomutanlığına yükselmişti.¹²⁴ Öncelikle Horasan'ı egemenliği altına alarak Afgan hükümetine son veren Nadir, 1729'da İsfahan'ı Afgan işgalinden kurtarmıştır.¹²⁵ Yılmaz Karadeniz, Nadir Şah'ın bu dönemdeki faaliyetlerini şu şekilde anlatmıştır: *“Bu tarihten itibaren beş yıl boyunca giriştiği savaşlarla Nadir, Osmanlı devleti'ne kaptırılan bütün toprakları geri aldığı gibi 1733'te Bağdat'ı muhasara etti. Bağdat'ı zapt edemediyse de Gence, Tiflis ve Erivan'ı yeniden topraklarına kattı. Aynı şekilde Ruslarla yaptığı savaşı kazanarak 1735 tarihli Gence antlaşmasıyla Derbend ve Bakü'yü geri aldı”*.¹²⁶

¹²¹ A,g,k, 147.

¹²² Bkz. (105) UZUNÇARŞILI, c. IV, 6. Baskı, 180-186.

¹²³ Bkz. (79) MEHDEVİ, 152.

¹²⁴ Bkz. (50) İTİMAD'ÜL- SALTANA, c III, 1346.

¹²⁵ Bkz. (79)MEHDEVİ, 153, Ayrıca, (70) Behmen Mirza KACAR, 79.

¹²⁶ Bkz. (106) KARADENİZ, 36.

Osmanlı ve Rusya'ya karşı savaşıyan Nadir, 1732'de II. Tahmasb'ı azlederek yerine onun oğlu III. Abbas'ı tahta çıkarmış, fakat 1736'da onu da tahttan indirerek kendisini Afşar hanedanının ilk şahı olarak ilan etmiştir.¹²⁷

Böylece İran'ı yeniden tek merkezde birleştiren Nadir Şah son kez olarak ülkeyi I. Şah Abbas (Ö. 1629) dönemi sınırlarına ulaştırmayı başarmıştır. Ancak 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümü üzerine İran'da iç karışıklık baş göstermiştir.¹²⁸ Bir yandan Horasan'da Afşar Hanedan'ı mensupları birbiriyle taht mücadelesine girişirken, öte yandan ortaya çıkan otorite boşluğu nedeniyle ülkenin her köşesinden farklı sesler yükselmeye başlamıştır.

Nadir Şah'dan sonra Meşhed'de tahta oturan yeğeni Adil Şah, kendi kardeşi İbrahim tarafından gözlerine mil çekilerek tahttan uzaklaştırılmış¹²⁹ daha sonra ise İbrahim, Nadir'in torunu Şahruh Mirza taraftarlarınca öldürülmüştür. Şahruh 1796 senesine kadar Meşhed'de tahtta oturmuş¹³⁰ Fakat İran'ın farklı bölgelerinde farklı taht müddeileri ortaya çıktığından Şahruh'un saltanatı Horasan bölgesiyle sınırlı kalmıştır.

Nadir Şah'ın komutanlarından Afgan Ahmed Han Dürrânî mensup olduğu Abdal boyunu ardına alarak 1749'da Kandehar, Herat ve Sistan'ı ele geçirip, bağımsız Afganistan'ın temelini atmıştır. Diğer taraftan Nadir'in düzenlediği bir komploda öldürülmüş olan Feth Ali Han Kaçar'ın¹³¹ oğlu Muhammed Hasan Han,

¹²⁷ A.g.k. 36.

¹²⁸ Bkz. (34) Behmen Mirza, KACAR, 83.

¹²⁹ Bkz. (106) KRADENİZ, 37.

¹³⁰ Bkz. (82) İ. AŞTİYANİ, H. PİRİNİYA, 633.

¹³¹ Tarih-i Cihan Ara'ya göre Kaçarlar ilk başta Türkistan'da yaşamışlardır. Oğuz Han'la (el yazma nüshasında Oğur Han) birlikte İran'a gelerek Diyarbakır, Ahlat, Berde ve Aran bölgelerine yerleşmişlerdir. Akkoyunlulara mensup olan Kaçarlar Şah İsmail'in hükümrânlığının başlarına kadar Ahlat, Diyarbakır, Azerbaycan, Irak ve Fars bölgelerinde ikamet etmişlerdir. Bkz. (43) MERVEZİ, Measir'in yazarı, Akkoyunlar döneminde Azerbaycan, Irak ve Fars'ın büyük bir kısmında Kaçar emirlerinin hakim olduğunu, Şah İsmail'in büyük emirlerinin çoğunlukla Kaçarlar'a mensup olduklarını yazmaktadır. Şah Abbas, Kaçarlar'ın güçlenmesinden endişe ederek, onların bir kısmını Özbeklere karşı Merv'e, bir kısmını Gence- Derbend ve Erivan'a, diğer bir kısmını ise Türkmenlere karşı Esterabad'a (bugünkü Gurgan) göndermiştir. Kaynaklardaki bazı rivayetlere göre II. Kaçar hükümdarı Feth Ali Şah'ın soyu Cengiz Han'ın üçüncü oğlu Oktay Kağan'a uzanmaktadır. Bu nedenle de Feth Ali Han'ın aşiretine Kağanlu denilmiştir. Bkz. (39) DÜNBÜLİ, 8-20; Fakat

Hazar Denizi'nin güney doğu bölgelerinde faaliyete başlamış ve taht mücadelesine girişmiştir.¹³²

Muhammed Hasan Han, babası Feth Ali Han'ın öldürülmesi üzerine Türkistan'a kaçmış, Nadir Şah'ın hayatta olduğu sürece hep Türkmenlerin yanında kalmıştır. Ancak onun ölümünden sonra Hazar sahillerine gelerek bölgenin Türkmen ve Kaçar boylarını kendi çevresine toplamayı başarmıştır.¹³³

Taht müddeilerinden biri de Fars ve İsfahan eyaletlerini kontrolü altına alarak güçlenmeye başlayan, Zend Devleti'nin kurucusu olacak Zend aşireti lideri Kerim Han idi. Muhammed Hasan Han, Mazenderan'ı ele geçirdikten sonra Karabağ üzerine yürüyerek Şuşa kalesini ablukaya almıştır. Fakat Kerim Han'ın Fars bölgesinde güçlendiği haberini alınca Şuşa'yı bırakıp İran'ın güneyinde onun üzerine yürüyen Muhammed Hasan Han,¹³⁴ İsfahan'da Kerim Han'ı yenilgiye uğratarak Fars eyaletine kaçmak zorunda bırakmıştır. Muhammed Hasan Han daha sonra kendisinin üzerine gelen Azad Han'a karşı koymak üzere Azerbaycan'a yönelmiş ve 1755 yılında onu ağır bir mağlubiyete uğratarak siyaset sahnesinden silinmesine yol açmıştır.¹³⁵

Azad Han tehlikesinin ortadan kalkmasıyla Muhammed Hasan Han tekrar Kerim Han'ın üzerine yürüyerek Şiraz'ı kuşatmış, fakat 1757'de meydana gelen savaşta ordusundaki bazı Kaçar liderleri ve Afganların ihaneti yüzünden yenilerek

Hakayik'ul Ahbar-i Nasiri eserinin yazarı Kaçarların Kıpçak çölünden geldiklerini, Safeviler döneminde Horasan ve Azerbaycan'ın Karabağ gibi bazı bölgelerine gönderildiklerini yazmaktadır. Bkz. M. CAFER – H. HURMUCİ, **Hakayik'ül Ahbar-i Nasiri**, 3. Sait Nefisi ise Kaçarların Hazar-Bulgar- Kıpçaklardan olduklarını ve Bayat, Afşar, Bayındır, Salur boyları gibi Kıpçak çölünden geldikleri tezini ileri sürmektedir. Bkz. (70) NEFİSİ, 29-40.

¹³² A.g.k. 635-636.

¹³³ Bkz. (39) DÜNBÜLİ, 21; (130) Malcolm, **Tarih-i İran**, c.2, 523, Ayrıca Bkz. (100) İTİMAD'ÜL-SALTANA, c. III, 1348.

¹³⁴ Bkz. (6) CEVANŞİR, 17, bkz. (13) Mirza Yusuf KARABAĞI, **Karabağnameler**, N. Ahundov, c.II. 23-24; Ayrıca bkz. Hasan İHVA, **Karabağnameler**, N. Ahundov, C. III., 85-86.

¹³⁵ Bkz. (82) İ. AŞTİYANİ, H. PİRNIYA, 637-638, Mohammed Sadek NAMİ-YE İSFAHANI, **Tarih-i Giti Goşa**, 60.

Mazenderan'a çekilmiş ve nihayet 1758'de Yukarıbaş boyu Kaçar liderleri tarafından öldürülmüştür.¹³⁶

En ciddi rakibinin ortadan kalkmasıyla Kerim Han için iktidar yolu açılmıştır. Muhammed Hasan Han'ın kesik başı, o sırada Mazenderan'da bulunan Zend komutanı Şeyh Ali Han'a teslim edilip, oğulları Ağa Muhammed Han'la Hüseyin Kulu Han rehin olarak Kerim Han'ın Şiraz'daki sarayına götürülmüştür.¹³⁷

Diğer taht müddeilerinden Urmiye Hanlığı'nın kurucusu Feth Ali Han Afşar, Güney Azerbaycan'ın önemli bir kısmını istila ettikten sonra Karabağ Hanlığı'nın merkezi Şuşa Kalesini kuşatmış fakat kaleyi alamayınca Şuşa Hanı Penah Han'ın oğlu, İbrahim Halil'i rehin alıp Urmiye'ye götürmüştür¹³⁸.

Kerim Han, Muhammed Hasan Han tehlikesinin ortadan kalkması üzerine son rakibi olan Feth Ali Han'ı da bertaraf etme amacıyla bir yandan Azerbaycan üzerine yürürken, diğer yandan da bir süreden beri oğlunu kurtarabilmesi için fırsat kollayan Karabağ Hükümdarı Penah Han'dan yardım istemiştir. Bunun üzerine Urmiye Kalesi müttelikler tarafından kuşatılmış, mağlubiyete uğrayan Feth Ali Han Afşar öldürülmüştür¹³⁹. Bu arada Kerim Han, İbrahim Halil'e hanlık unvanı vererek Karabağ'a gönderirken, babası Penah Han'ı kendisiyle Şiraz'a götürmüştür.¹⁴⁰

Horasan hariç İran'ın büyük bir kısmı Kerim Han'ın egemenliği altına girdiyse de Zend hükümlerleri hiçbir zaman Aras Nehri'nin kuzeyine geçememişlerdir. Güney Kafkasya hanlıkları Zend şahına sadece şeklen bağlı kalmışlardır. Zira Zend

¹³⁶ Bkz. (82) İ. AŞTIYANI, H. PİRNIYA, 638, (54) DUBBULİ, 21, Ayrıntılı bilgi için bkz. (65) İTİMAD'ÜL- SALTANA, 1350-51, Mohammed Sadek, NAMİ-İ İSFAHANİ, **Tarih-i Giti Goşa**, 87.

¹³⁷ Bkz. (39) DÜNBÜLİ, 21.

¹³⁸ Bkz. (5) M. ADIGÜZEL, C. I. 51; Ayrıca bkz. (6) M. C. CEVANŞİR, C. I, 17-18; Ayrıca bkz. (26) Mirza Cemaloğlu RIZAKULUBEY, C. II. 250.

¹³⁹ Bkz. (13) Mirz Yusuf KARABAĞI, C. II. 26-28, (20) Mir Mehdi HAZANI, C. II. 141-144, Ayrıca bkz. (26) RIZAKULU, C. II. 251-252, (72) MALCOLM, c.II, 527.

¹⁴⁰ Bkz. (5) Mirza ADIGÜZEL, C. I. S.55-56; ayrıca, (6) CEVANŞİR, 21-22; Kerim Han, Feth Ali Han'ı İsfahan yakınlarında kardeşinin Feth Ali Han tarafından öldürüldüğü mevzide öldürdü. Penah Han ise kısa bir süre sonra Şiraz'da vefat etti.

Devleti Aras Nehri'nin kuzeyinde ciddi bir nüfuza sahip olamamıştır. Nitekim Kafkasya'daki bazı Azerbaycan hanlıklarının Osmanlı Devleti ile alakaları ve Osmanlı sultanlarına yazdıkları mektuplar da bu hususu kanıtlar niteliktedir. Örneğin Şeki Han'ı Muhammed Hasan 1776'da Osmanlı Padişahı'na yazdığı mektubunda İran'ın sahipsiz olduğunu kaydederek Azerbaycan hanlıklarının birbirinden bağımsız memleketler halinde olduğunu, dolayısıyla da Rusya'nın saldırısı durumunda mukavemet gösteremeyeceklerini ve bu hanlıkların hepsinin Osmanlı Padişahı'nın yardımına muhtaç olduklarını yazmaktadır.¹⁴¹

Şükürname eserinin müellifi; Kerim Han Zend'in bütün rakiplerine galip geldiğini fakat onun döneminde İran'da derebeylik (Tavaif-ül Mülk) rejiminin ortaya çıktığını, özellikle Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın neredeyse her şehir ve vilayetinde birinin han unvanıyla hüküm sürdüğünü, bu hanların kendi aralarında da çekişmeler olduğunu ve merkezi devletin bu hanlıklar üzerinde mutlak bir egemenlik kuramadığını yazmaktadır.¹⁴²

Kerim Han Zend bütün İran'ı egemenliği altına alamadıysa da, onun hâkimiyeti döneminde ülkedeki iç savaşlara bir süreliğine ara verildi. Ancak 1779'daki ölümüyle İran tekrar iç karışıklıklara sürüklendi.

Kerim Han Zend'in ölüm haberini duyan Ağa Muhammed Han rehin tutulduğu Şiraz'dan kaçarak Tahran'a oradan da Esterabad (bugünkü Gorgan) yakınlarına gelip Kaçar ve Türkmenleri etrafına toplamaya başlamıştır.¹⁴³ Karadeniz çalışmasında, Kerim Han'ın ölümünden sonraki dönemle ilgili şu değerlendirmeye yer vermiştir: *“Fakat bu dönemde İran'ın durumu pek de iç açıcı olmayıp çeşitli grupların saldırılarına maruz kalıyordu. Horasan'da ismen var olan ve şahlığı süren Şahrüh*

¹⁴¹ Bkz. Tofik, MUSTAFAZADE, 18. yy'da Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri, **Karadeniz Araştırmaları**, sayı I, Bahar 2004. 21-36

¹⁴² Bkz. (34) Behmen Mirza KACAR, 83.

¹⁴³ Bkz. (43) MERVEZİ, c.II. 1181.

hükümetine rağmen eyaletlerde bağımsızlık hareketleri birbirini izledi. İran'ın batısı Osmanlı Devleti'nin Bağdat paşasına itaat ederken Kirmanşah ve Kürtlerin yoğun olduğu bölgeler bağımsızlık hareketlerine kalkışmış ülkenin geri kalan bütün bölgelerinde ise saltanat mücadelesinin sebep olduğu çarpışmalar sürüyordu".¹⁴⁴

Böylece Kerim Han'ın ölümünden sonraki günler İran siyasi tarihinde kargaşa ve iç buhranların yoğun bir şekilde yaşandığı dönem olarak nitelendirilmiş ve bu durum uzun bir süre devam etmiştir. Karadeniz'in de aktardığı gibi: *"1779 - 1788 yılları arasında geçen dokuz yıl İran tahtı için mücadele eden Zend hanedanı mensupları arasındaki savaşlarla geçmiştir. Bu süre içerisinde saltanat elden ele geçmiştir. Bu iç karışıklıklar Ağa Muhammed'in faaliyetleri için müsait bir zemin hazırlıyordu".¹⁴⁵*

Ağa Muhammed Han bu süre içerisinde etrafına topladığı kuvvetlerle İran'ın kuzeyinde nüfuzunu artırdı, ancak Kaçar boyları arasındaki birliği sağlamak için ister bu dönemde isterse de İran'da mutlak otoriteyi ele aldığı sonraki dönemde babasını katleden ve kendisini çocuk yaşta yakalatarak Adil Şah'a teslim eden Kaçar liderlerinden intikam almaya kalkışmamıştır.¹⁴⁶

Kerim Han Zend sonrası Zend Hanedanı'nın en güçlü siması olarak görülen taht varisi Lütf Ali Han 1788 yılında Zend Devleti'nin başına geçmişti.¹⁴⁷ Bunun üzerine Ağa Muhammed Han 1790'da Şiraz'a yürümüştür. Şiraz yakınlarında vuku bulan savaşta Zend kuvvetleri yenilerek şehre çekilmek zorunda kalmıştır. Şehri bir ay boyunca ablukaya alan Kaçar güçleri Şiraz'ı ele geçiremeyince Tahran'a dönmüştür.¹⁴⁸ Ağa Muhammed Han 1791'de veliahtı Feth Ali Mirza'yı, Lütf Ali Han'a karşı İsfahan'a göndermiştir. Kendisi ise Azerbaycan üzerine yürüyerek Serab, Erdebil, Karadağ, Tebriz ve Urmiye'yi egemenliği altına almıştır. Bu esnada

¹⁴⁴ Bkz. (106) KARADENİZ, 59.

¹⁴⁵ A.g.k. 60.

¹⁴⁶ Bkz. (50) İTİMAD'ÜL- SALTANA, c. III, 1354. Bu arada Adil Şah'a teslim edilen Ağa Muhammed Han onun emriyle hadım edilmiştir.

¹⁴⁷ Bkz. (106) KARADENİZ, 62.

¹⁴⁸ Bkz. (48) LİSAN-ÜL MÜLK SEPEHR, c.I, 55-56.

Lütf Ali Han'ın savaş hazırlığı yaptığı haberini alınca tekrar Şiraz'a yönelmiştir. Zend kuvvetleri defalarca yenilse de her seferinde Lütf Ali Han kaçmayı başararak uzun bir süre Kaçarlara direnmiştir. Kirman kalesinde mukavemet gösteren Lütf Ali Han nihayet 1794 yılında kesin bir yenilgiye uğrayarak Bem şehrine kaçmıştır. Fakat orada yakalanarak¹⁴⁹ Ağa Muhammed Han'ın emriyle öldürülmüştür¹⁵⁰.

Lütf Ali Han'ın mağlubiyetinden sonra Ağa Muhammed Han'ın karşısında direnecek kimse kalmamış; Mazenderan, Gilan, Irak, Fars, Kirman, merkezi ve batı İran'ı kolaylıkla ele geçirdikten sonra Azerbaycan'ı da istila ederek Kafkasya'ya yönelmiştir.

İran'da egemenlik kurarak uzun süreden beri gevşemiş olan merkezi devlet otoritesini yeniden tesis eden Ağa Muhammed Han¹⁵¹ 1797 yılında Karabağ Hanlığı'nın merkezi Şuşa kalesini ele geçirmesinin ardından öldürülmüş,¹⁵² bu nedenle de Kafkasya hanlıkları üzerinde hâkimiyet kurma girişimi sonuçsuz kalmıştır. Yerine geçen Feth Ali Han Kaçar da Kafkasya Hanlıkları üzerinde mutlak bir egemenlik kuramamıştır. Zira saltanat iddiasındaki rakipleri ile başı dertte olan Kaçar şahı, Rusya'nın Kafkasya üzerindeki emellerini dikkate alarak bu bölge önde gelenlerinin Rusya'ya meyletmemeleri için onlarla ılımlı davranmayı tercih etmiştir.¹⁵³

Böylece XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir taraftan Osmanlı Devleti ve İran'ın Rusya karşısında zayıf düşmesi, diğer taraftan ise Kafkasya'da siyasi bir ittifakın oluşmamasının yanısıra, Türk hanlıkları arasındaki bitmek bilmeyen çekişmeler, Rusya'nın bölgeyi işgali için uygun zemin hazırlamıştır.

¹⁴⁹ A.g.k. c. I, 70-71, Ayrıca bkz. (43) MERVEZİ, 24.

¹⁵⁰ Bazı İran tarihçileri yüz yıllardan beri beraber yaşadıkları Türkleri hala yabancı olarak görmekte ve bu faşist düşüncelerini açıkça dile getirmektedirler. Bu tarihçiler Zend Hanedanı'nın devrilmesini egmenliğin İranlıların elinden çıkıp Türk Kaçarlara geçmesi olarak değerlendirmektedirler. Örneğink bkz. (71) RAVENDİ, 482.

¹⁵¹ Bkz. (34) Behmen Mirza KACAR, 84.

¹⁵² Bkz. (6), CEVANŞİR KARABAĞI, 34-35.

¹⁵³ A.g.k, 39.

1.2. Azerbaycan'ın Durumu

Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesinin ardından Güney Kafkasya'nın fiili olarak İran'dan kopuşu ile bu bölgede tarih literatüründe Hanlıklar Dönemi olarak tabir edilen ve yaklaşık yarım asır devam edip daha sonra 1918'de kurulacak Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyeti'nin de temelini oluşturacak yeni bir statü ortaya çıkmıştır.

Diğer taraftan Kaçarlar döneminde veliahtların ikamet ettiği İran'ın en önemli eyaleti konumundaki Azerbaycan'ın 1804'te patlak veren ve aralıklarla 1828 yılına kadar devam eden İran-Rusya savaşlarının cereyan ettiği bölge olması ve hep ön plana çıkması neticesinde Azerbaycan adı özellikle bu dönemden itibaren İran içinde farklı bir yapıyı ve kimliği temsil eder hale gelmiş, Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarından en çok etkilenen bölge olmuştur. Bütün bu nedenlerden dolayı İran-Rusya savaşlarına giden süreçte, Azerbaycan'ın durumu ayrıca bir başlık altında ele alınmıştır.

XVI. yüzyılın başlarına kadar bölgede kurulan Türk devletlerinin idaresinde olan Azerbaycan ve Güney Kafkasya, Safevi Devleti'nin kuruluşu ile İran'ın siyasi tarihinde önemli bir statü kazanmıştır. Safevi- Osmanlı devletleri arasındaki savaşlarında zaman zaman el değiştiren Azerbaycan, Nadir Şah'ın ortaya çıkışı ile Afşar Devleti'nin idaresine geçmiş, Nadir'in 1747 yılında ölümü üzerine bu coğrafyada çok sayıda hanlık ortaya çıkmıştır.

Nadir Şah, 15 yıl boyunca Kafkasya'dan Hindistan'a, İran'ın güney kıyılarından Orta Asya'ya uzanan geniş bir coğrafyada savaşarak ülkenin siyasi bütünlüğünü yeniden tesis etmiştir.¹⁵⁴ Fakat onun öldürülmesi üzerine ortaya çıkan

¹⁵⁴ Safevi Türkmen Devleti (1500-1736)'nin yıkılışıyla ülke ağır bir anarşi ve buhran içerisine girmiş, doğuda Afganların kuzeyde Rusların, batıda ise Osmanlı Devleti'nin işgaline uğramıştır. Böyle bir kiritik dönemde Nadir Şah İran'ın siyaset sahnesinde boy göstererek ülkenin toprak bütünlüğünü

otorite boşluğu ile özellikle Azerbaycan'da farklı bir yapının temelleri atılmıştır. Mehmetov bu durumu şöyle değerlendirmiştir: “*Eyalet yöneticileri ve hanları üzerindeki merkezîyetçi baskı da ortadan kalkmış oldu. Bundan dolayı 1747 yılından Rus işgaline kadar süren yaklaşık yarım yüzyıllık süreç Azerbaycan Türklerinin siyasi tarihinde genel bir tanımlamayla Hanlıklar Dönemi diye adlandırılmaktadır*”¹⁵⁵ Mehmetov, hanlıkların başındaki hanlarla ilgili de şu ifadelere yer vermiştir: “*Safevi şahları döneminde belli eyaletlerin başına atanmış büyük Türk boy beyleri olup merkezi iktidarın zayıflaması ve çöküşüyle kendi bölgelerinde bağımsız konuma gelmişlerdir. Hanlıkların başında bulunan hanların büyük bir kısmı Kızılbaş boylarından birinin temsilcisiydi.*”¹⁵⁶

Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azerbaycan'da coğrafi idari olarak; Urmiye, Marağa, Savucbulak, Hoy, Salmas, Erdebil, Merend, Tebriz, Sarab, Karadağ, Karabağ, Şeki, Şemahı, Talış, Bakü, Selyan, Cavad, Derbend, Gence, Erivan, Nahçıvan ve Kuba hanlıklarının yanı sıra Kazak, Şemdilli, Kabala gibi sultanlıklar ile Haçın, Verende ve Dizak gibi meliklikler de ortaya çıktı. Sultanlıklar ile meliklikler hanlıklara tabi idi.¹⁵⁷ Hanlıklar dönemindeki bu bölünmüşlük ve hanlıklar arasında yaşanan bitmek bilmeyen çekişmeler bölgedeki Türk siyasi varlığının çöküşünü hazırlayarak Rusya ve İngiltere'nin sömürgeci müdahalelerine zemin oluşturdu.

Bu hanlıklar arasından Urmiye, Kuba, Şeki ve Karabağ'ın zaman zaman diğer hanlıkları kendine bağlayarak tek çatı altında siyasi bir yapı oluşturma çabaları olmuşsa da bu çabalar başarılı olmamıştır.

korumuştur. Bkz. Abdurrahman ATEŞ, Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti'nin İran Politikası, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 8. Sayısı (6/2004), 53-64.

¹⁵⁵ Bkz. (1) MEHMETOV, 453.

¹⁵⁶ A.g.k., 453.

¹⁵⁷ A.g.k., 453; Karabağ Meliklikleri ile ilgili Mirza Adıgüzelbey Karabağname'sinde, Mirza Yusuf Karabaği ise Tarih-i Safi isimli eserinde bilgi vermiştir. Bkz. (5) ADIGÜZEL, C. I, 43-45, (13) Mirza Yusuf KARABAĞI, C. II. 15-18.

XVIII. yüzyıl ortalarında ortaya çıkmış olan Azerbaycan hanlıkları içerisinde önemli yere sahip olan Urmiye Hanlığı, Nadir Şah'ın mensuplarından Feth Ali Han Afşar tarafından kurulmuştur. Tebriz'i de ele geçirip hanlığın merkezini buraya taşıyarak Güney Azerbaycan'ın büyük bir kısmını egemenliği altına alıp 1754 yılının başlarında hakimiyetini merkezi ve Batı İran'a kadar yayan Feth Ali Han,¹⁵⁸ 1759'da Karabağ Hanlığı'nı da kendisine tabi kılmayı başarmıştır.¹⁵⁹ Fakat diğer rakiplerini ortadan kaldıran Zend Devleti'nin kurucusu, Kerim Han, daha sonra Feth Ali Han Afşar'ı da mağlup ederek İran'da hakimiyeti ele geçirmiştir.¹⁶⁰

XVIII. yüzyılın 50'li yıllarında Kuzey Azerbaycan hanlıkları içerisinde en güçlüsü Şeki Hanlığı olmuştur. Hanlığın banisi Hacı Çelebi, Tebriz'e kadar ordu gönderip, Karabağ Hanlığı'nı ele geçirmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır.¹⁶¹

1805 yılında Şeki Hanı Selim Han, Karabağ hakimi İbrahim Han'la birlikte Rus Generali Sisianov'la Kürekçay Anlaşması'nı imzalamış,¹⁶² fakat 1806 yılında kızkardeşi¹⁶³ Ruslar tarafından öldürülünce hanlıktaki Rus birliklerini kovmuş, daha sonra Ruslara yenilerek İran'a kaçmak zorunda kalmıştır. Selim Han'ın Kaçarlara sığınmasıyla Ruslar Hoy'lu Cafer Kulu Han'ı, hanlığın başına getirmiş¹⁶⁴, onun 1814'te ölümü ile İsmail Han yönetime gelmiş, böylece Hanlık 1817 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.

Kuzey Azerbaycan hanlıklarının en güçlülerinden biri olan Kuba Hanlığı'nda Azerbaycan topraklarının birleştirilmesi siyasetini yürüten Kuba'lı Feth Ali Han (1758-1789), hâkimiyeti döneminde Güney Kafkasya'nın tarihinde önemli rol oynamıştır. Feth Ali Han daha babasının hanlığı döneminde Salyan Sultanlığı'nı

¹⁵⁸ Güntekin, C. Kızı, NECEFLİ, **Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devletiyle Siyasi Alakaları**, 14

¹⁵⁹ Bkz. (21) Ahmedbey CEVANŞİR, **Karabağnameler**, Ahundov, C. I. 117- 118.

¹⁶⁰ Bkz. (157) NECEFLİ, 14.

¹⁶¹ Bkz. (157) NECEFLİ, 15.

¹⁶² Bkz. (6) KARABAĞI, 44-45. Mirza Rahim Fena'nın rivayeti için Bkz. (36) FENA, C. III. 28-29.

¹⁶³ Selim Han'ın kız kardeşi ailesi ve yakınlarıyla birlikte Ruslarca öldürülen Karabağ Hanı İbrahim Halil'in eşi idi.

¹⁶⁴ Bkz. (14) FATİH, 15.

Kuba Hanlığı'na ilhak etmiş, babasının ölümünden sonra ise Derbend, Cavad, Bakü ve Şamahı hanlıklarını kendisine tabi kılmıştır. Şeki Hanlığı'nı da bir dönem kendisine tabi kılmayı başaran Kuba Hanlığı, XVIII. yüzyılın 1760-80'li yıllar arasında Azerbaycan'ın en güçlü hanlıklarından birine dönüşmüştür.¹⁶⁵

Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından Kafkasya'da kurulan hanlıklardan biri de Karabağ Hanlığı'dır. Hanlık, Penah Ali Han tarafından Kür ve Aras nehirleri arasındaki topraklarda kurulmuştur. Kerim Han Zend döneminde yarı bağımsız olarak hayatını sürdüren Karabağ Hanlığı, İran'ı egemenliği altına almış olan Ağa Muhammed Han Kaçar'ın saldırılarına maruz kalmıştır. 1795 yılındaki ilk kuşatmada hanlığın merkezi olan Şuşa Kalesi'ni ele geçiremeyen Ağa Muhammed Han, 1797 yılında düzenlediği ikinci seferde başarılı olmuş, ancak bir hafta sonra burada öldürülmüştür.¹⁶⁶ Ağa Muhammed Han'ın saldırıları sırasında Karabağ Hanlığı, Kafkasya Türk hanlıklarının en güçlüsü durumundadır. Hanlık 1805 yılında imzalanan Kürekçay Antlaşması'yla Çarlık Rusya'ya bağlanmıştır.¹⁶⁷

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin bölgedeki güç ve nüfuzunun gittikçe zayıflamasıyla Rus kuvvetleri Azerbaycan'da sık sık görülmeye başlamıştır.¹⁶⁸ Rus yayılmacılığında I. Petro döneminden itibaren Rusya'nın endüstriyel üretiminin artması da önemli rol oynamıştır. Azerbaycan, Rus endüstriyel üretimi için uygun bir ham madde ve pazar olduğu kadar coğrafi konumu itibarıyla da Rusya'nın doğu ülkeleri ile kurmak istediği iktisadi ilişkilerde önemli yere sahipti.¹⁶⁹

Bölgenin siyasi tarihinde büyük bir tehlikenin baş göstermekte olduğu XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da askeri-siyasi birliğin mevcut olmaması, hanlıkların Rusya karşısında bir ittifak oluşturamamaları ve aralarında yaşanan bitmek bilmeyen çekişmeler, bölge hanlıklarının güçlü düşman karşısında

¹⁶⁵ Bkz. (157) NECEFLİ, 15.

¹⁶⁶ Bkz. (6) Mirza Cemal CEVANŞİR, 28-32.

¹⁶⁷ A, g,k, 23.

¹⁶⁸ Ziya Musa, BUNYATOV, Azerbaycan, **İslam Ansiklopedisi**, 1991, C. 4, 317-322.

¹⁶⁹ Bkz. (157) NECEFLİ, 17.

tek başına kalmalarına neden olmuştur. “*Nadir Şah sonrası Rus işgali sırasında bölge sadece siyasi anlamda değil, aynı zamanda siyasal parçalanmadan da kaynaklanan köklü ekonomik, sosyal ve kültürel gerileme ve parçalanma içinde bulunuyordu*”.¹⁷⁰

Güney Kafkasya’da Rus işgalinin başladığı sıralarda en güçlü Türk hanlığındaki düzenli asker sayısının beş bin civarında olduğunu ifade eden Mehmetov, Kafkasya Türk Hanlıkları ile Rusya’nın askeri gücünü kıyaslayarak şu değerlendirmede bulunmuştur: “*Daha XVIII. yüzyılın başlarında dört Türk beylerbeyinin (Tebriz, Şirvan, Çukur Sad ve Karabağ) toplam asker sayısı 26.466 bini geçmiyordu ki bunların büyük bir kısmı ancak kılıç ve hançer kuşanmış, ateşli silahlardan yoksun ve geleneksel savaş yöntemlerine göre eğitilmişlerdi. Oysa 1723 yılında Petro, Hazar seferine 100 binlik bir ordu ile çıkmıştı. Bunlar düzenli hareket etme kabiliyeti olan, kuzeyde dönemin Avrupa’sının en büyük gücü olan İsveç Krallığı’ni çökertmiş bir devletin ordusunu oluşturan birlikti*”.¹⁷¹

Kısacası XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Kafkasya hanlıklarının hala siyasi bir ittifak kuramamış olmaları, İran’ın egemenliği altına girmeyi pek tercih etmeyip mümkün olduğunca bağımsızlıklarını korumak istemeleri, diğer taraftan da Kaçar Devleti’nin bölgede hâkimiyetini daha kanıtlayamamış olması, Rus istilasını kolaylaştıran etkenlerden olmuştur.

1.3. Rusya’nın Durumu

XV. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda Devleti’nin baskısından kurtulan Rusya, XVI. yüzyılın ortalarında kendisi gibi altın Orda Devleti’nden ayrılarak bağımsız olan hanlıkları yutmaya başlayarak doğu ve güneydoğu istikametinde genişlemeye başlamıştır. 1552 yılında Kazan Hanlığı’ni işgal edip bünyesine katarak

¹⁷⁰ Bkz. (1), MEHMETOV, 466.

¹⁷¹ Agk. 52.

kendisine Sibiryaya ve aynı zamanda Hazar'ın yolunu da açmıştır ki bundan 4 yıl sonra 1556' da Astrahan Hanlığı'nı da işgal etmiştir.

Astrahan'ın (Ejderhan) Ruslar tarafından işgal edilmesiyle de Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçen dünya ticaretinin en işlek yollardan olan İdil (Volga) Nehri Türklerden Ruslara geçmiştir.¹⁷²

I. Petro (1672-1725) döneminden itibaren Rusya sıcak denizlere ulaşmak gibi büyük bir hedef belirlemiştir. Rusya'nın bunu ilmi ve teknik alanlarda büyük atılımlar yapmış olan Batı Avrupa istikametinde gerçekleştirebilmesi söz konusu değildi. Osmanlı Devleti ise her ne kadar “duraklama dönemine girmişse de, o haliyle bile Rusya'yı durdurabilecek güçteydi.”¹⁷³ Dolayısıyla geriye ancak Türkistan ve Kafkasya kalıyordu.

Osman Yorulmaz, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'nın Kafkasya'daki sömürgecilik faaliyetlerini şöyle değerlendirmiştir: “*Avrupalı büyük devletlerin bir taraftan sömürgelerini koruyabilmek diğer taraftan da daha fazla sömürge ve pazar elde edebilmek için birbirleriyle kıyasıya mücadeleye girdikleri bu dönemde siyasi birliğini tamamlayan Rusya da XVIII. yüzyılın başlarından itibaren bu yarışta yer alabilme çabası içine girdi.*”¹⁷⁴ Ancak bu dönemde Rusya bilim-teknik başta olmak üzere ekonomik, ticari, askeri ve kültürel alanlarda Avrupa'nın çok gerisinde kalmıştır. Bu geri kalmışlığı çarlar arasında ilk fark eden I. Petro olmuştur. Osmanlı Devleti'ne karşı müttefik bulma amacıyla 1697 yılında Petro, takma adla kendisinin de dahil olduğu kalabalık bir ekiple çıktığı Avrupa seyahatinde Rusya'nın Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinden ne kadar geride bulunduğuna şahit olmuştur. Yorulmaz, gezi sonrasında I. Petro'nun başlattığı reform hareketlerini şu ifadelerle değerlendirmiştir: “*Gezi dönüşü Rusya'da yeni bir dönem başladı. Rus tarihinde yeniden yapılanma şeklinde ifade edilen bu dönemde iktisadi, ticari, askeri vs. hemen*

¹⁷² Akdes Nimet KURAT, **Rusya Tarihi**, 153-154.

¹⁷³ Osman, YORULMAZ, **Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler**, Ankara 2013, 51.

¹⁷⁴ Agk, 59.

*her alanda Avrupalı uzmanlardan faydalanmak suretiyle büyük atılımlara girişildi, bilhassa deniz filosuna gösterilen itinayla Rus deniz gücünün dünyanın güçlü devletleriyle boy ölçüşecek duruma getirilmesine çaba sarfedildi.*¹⁷⁵

Bu dönemden itibaren Rusya sıcak denizlere ulaşmak gibi büyük bir hedef belirlemiştir. Bu doğrultuda XVIII. yüzyıl başlarında, Rusya'nın serbest çıkışa sahip tek güney denizi olan Hazar Denizi'ni bir Rus denizine dönüştürmeye çalışan Büyük Petro, Hazar Denizi üzerinden Doğu ülkeleriyle yapılan ticaretin, dolayısıyla da Rusya'nın sanayi alanlarının geliştirilmesini, bunun için de Hazar'ın batı ve güneyindeki Safevi topraklarını işgal etmeyi planlamış, inceleme ve keşif amacıyla da bölgeye A. Volinski başkanlığında bir heyet göndermiştir.¹⁷⁶

I. Petro tarafından büyükelçi sıfatıyla İran'a gönderilen A. Volinski'ye¹⁷⁷ verilen gizli talimatta Hazar kıyısındaki İran vilayetlerinin hudutları, Rus ordusunun geçeceği güzergâhlar, İran'ın ordusu ve kaleleri hakkında bilgi toplama ve Kızılbaşları Osmanlı Devleti'ne karşı tahrik etme görevi verilmişti.¹⁷⁸

Bu hazırlıkların ardından 1722 yılında Safevi Devleti'nin payitahtı olan İsfahan'ın Afganlar tarafından işgal edilmesiyle Rusya için planlarını hayata geçirme fırsatı doğmuştur. Nitekim 18 Temmuz 1722 yılında Rus ordusu Hazar kıyısındaki İran vilayetlerine doğru yürüyüşe başlamıştır. I. Petro'nun kumandanlığını kendisinin yaptığı 274 gemiden oluşan Rus donanması Ejderhan'dan Derbend'e yol almıştır.

¹⁷⁵ A.g.k, 59.

¹⁷⁶ Orhan ALİZADE, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası, **Akademik Bakış**, 105, C. 4 Sayı 7, Kış 2010, 105-114.

¹⁷⁷ A.P. Volinski, 1815-1817 yılları arasında Rusya'nın İran'daki özel elçisi olmuştur. Volinski Safevi tarihi açısından önemli kaynak niteliğindeki notlarında İran'ın sosyal, siyasi ve ekonomik durumu ile ilgili değerli bilgiler aktarmıştır. Volinski'nin kitapçığı ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Bushev PP 1715-1718 gg İran'da Artemiya Volynskogo büyükelçilikler. (Rus arşivlerinde). Moskova: Yayınevi "Nauka" Buşev P. P. Posolictv Artemiya Volynskogo V İrana 1715-1718 gg (Po Ruskim Apxivam). Yay. Nauka, Moskova 1978.

¹⁷⁸ A.g.m, 105-114.

Rusya'nın Kafkasya'da ilerleyerek Dağıstan, Derbend, Lenkeran, Bakü ve Gürcistan'ın bir bölümünü işgal edip İran üzerinde hak iddia etmesi üzerine Osmanlı Devleti hızlı bir biçimde devreye girerek Dağıstan ve Şirvan'ı hâkimiyeti altına almıştır. Yorulmaz, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki ilerlemesine karşı Osmanlı Devleti'nin harekete geçerek bölgeden çekilmesi yönünde Rusya üzerinde baskı kurması ile ilgili şu bilgileri aktarmıştır: *“Rusya ile İran arasında ittifak anlaşması yapıldığı haberi üzerine de İran'ın Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu iddia ederek Rus ordusunun bölgeyi terk etmesini aksi takdirde savaşla karşılık verileceğini İstanbul'daki Rus elçisi I. I. Neplüeyev'e bildirmiştir. Bunun üzerine Rusya tarafı Osmanlı makamlarına Kafkasya'da Rus kervanını soyan çapulcuları cezalandırmak üzere orada bulduklarını başka bir amaçlarının olmadığını ifade etmiş, ancak bu Osmanlı için tatmin edici bir cevap olmamıştır. Neplüeyev ve Fransız elçisi De-Bonak'ın çabaları ve Petro'nun ordusuyla Derbent'in kuzeyine çekilmesi üzerine Osmanlı tarafı yatıştırılmış, Rusya tarafından Osmanlı'nın bölgedeki varlığı kabul edilmiş, bunun neticesinde karşılıklı dostluk mesajları verilmiştir.”*¹⁷⁹

12 Haziran 1724'te Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan bir antlaşmaya göre Rusya aslında bölgeyi Osmanlı Devleti ile paylaşmak zorunda kalmıştır.¹⁸⁰ Zira 1729 yılında Rusya ile Afgan Eşref arasında yapılan anlaşma, 1732'de yapılan Reşt Anlaşması ve 1735 yılında imzalanan Gence Antlaşması'ndan da anlaşıldığı gibi Rusya, Osmanlı Devleti'nin baskısı ile, işgal ettiği İran topraklarının sadece bir kısmından çekilmiştir. Nitekim Rusya, Bakü ve Gence şehirlerini ancak 1735 Gence Antlaşması'ndan sonra boşaltacaktır.¹⁸¹

XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar Karadeniz'in bir Türk denizi olması hasebiyle Rusya bu denizde donanma bulundurma hakkına sahip olmamıştır. Nitekim II. Mustafa'nın 1703'te Büyük Petro'ya yazdığı bir mektupta dile getirilen,

¹⁷⁹ Bkz. (173) YORULMAZ, 60.

¹⁸⁰ 12 Haziran 1724 tarihinde İstanbul'da Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan antlaşma ile Güney Kafkasya'da taraflara ait topraklar tespit edilmiş oldu. Bu antlaşmaya göre Ejderhan'dan Estarabad'a kadar Hazar Denizi'nin tüm batı ve güney kıyıları Rusya'ya, Güney Kafkasya'nın tüm doğu kısmı ile Güney Azerbaycan Osmanlı Devleti'ne veriliyordu. Bkz. (175) ALİZADE, C. 4, Sayı 7, 2010, 105-114.

¹⁸¹ Adı geçem antlaşmaların maddeleriyle ilgili bkz. (70) NEFİSİ, 346-347.

Karadeniz'e yabancı bir kayığın dahi çıkmasına tahammül edilemeyeceğine dair ifadeleri bu denizin özel durumunu açıkça belirtmektedir.¹⁸² Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar devam eden Osmanlı Devleti'nin bu güçlü konumu yukarıda da belirtildiği gibi Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgali yönünde ciddi bir sorun teşkil ediyordu. Fakat 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması Rusya'yı Karadeniz devletine çevirerek güneyde, Balkanlarda, özellikle de Güney Kafkasya'da yeni topraklar elde etmesine imkân sağlamıştır.¹⁸³ Nitekim II. Katerina (1762-1796) Kerim Han Zend'in ölümünün (1779) ardından İran'da ortaya çıkan iç karışıklardan yararlanarak I. Petro'nun Güney Kafkasya'yı egemenliği altına alma politikasını devam ettirme kararı almıştır.

Bunun üzerine Rusya 1781'de Hazar sahilindeki Esterabad bölgesine 443 kişilik bir kuvvet göndermiştir. Rusya'nın esas amacı Hazar Deniz'inin güneyinde bir üs oluşturmak ve Hindistan ile ticari ilişkiler tesis etmek için bu üsten yararlanmaktır.¹⁸⁴ Ruslar burada önce kale ve tahkimatlar yapıp daha sonra kaleye bu tahkimatı savunacak toplar yerleştirilmiştir.¹⁸⁵ Bu birlikler Ağa Muhammed Han tarafından kovulmuşsa da Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'ya inme planları değişmemiş olup, kısa bir süre sonra Gürcistan'ı himayesi altına almıştır.

¹⁸² Faruk BİLİCİ, Karadeniz, XVIII yüzyıl sonrası, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2001, C. 24, 388-390.

¹⁸³ Bkz. (157) NECEFLİ, 19.

¹⁸⁴ Bkz. (1) MEHMETOV, 476.

¹⁸⁵ 1782 yılında bir kaç gemi ile Esterabad'a gelen Ruslar burada bir ticarethane yapma izni istediler. Ağa Muhammed Han buna izin verdi ancak Ruslar ticarethane yerine Esterabad'ın yakınlarında kale ve tahkimat inşa edip kaleye 18 top ve cephaneye yerleştirdiler. İnşaatın bitmesinin ardından kaleyi ziyaret edip durumu öğrenen Ağa Muhammed Han Rus yetkililerini ağırlamak istediğini bunun için de bir ziyafet vereceğini bildirdi. Ziyafet esnasında Rus komutanlarının hepsini yakalatarak hapse attıran Kaçar Han'ı ancak kale ve tahkimatların yıkılıp, topların gemilere taşınmasından sonra Rusları serbest bıraktı. Bkz. (50), İTİMAD'ÜL- SALTANA, 1390-1391; Ayrıca bkz. (61), MARKHAM, 20. Yine de bkz. (65) Mehmud MEHMUD, **Tarih-i Revabet-i Siyasi-i İran ve Engilis**, 170.

İKİNCİ BÖLÜM

2. XVIII. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİ İLE XIX. YÜZYILIN BAŞLARINDA İRAN VE RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKALARI

2.1. Rusların Kafkasya'yı İşgal Girişimi ve Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya Seferleri

Kerim Han'ın ölümünün ardından İran'da baş gösteren karışıklıklar Gürcistan Krallığı'nı Rusya'ya yöneltmişti. 1783'te Kral İrakli, Rus Çariçesi II. Katerina ile Georgiyevsk Antlaşması'nı yapmış, İran'la olan her türlü ilişkisini keserek Rusya himayesini kabul etmiş, II. Katerina ise Gürcistan'ı yabancı tehditlere karşı savunacağını taahhüt etmiştir. Bu gelişmelerin ardından Karabağ Hakimi İbrahim Halil Han, 1794 yılında Gürcistan Valisi ile irtibat kurmuş, Şirvan, Şamahı, Kuba ve Derbend hanlarını da yanına alarak Kaçar Devleti'ne tabi olmayacağını bildirmiştir.¹⁸⁶

Kaçar Devleti'nin kurucusu Ağa Muhammed Han, rakiplerini ortadan kaldırıp İran'ın güney eyaletlerini kontrolü altına aldıktan sonra kuzeydeki eyaletlere yönelmiş, Gürcistan kralından, daha önce olduğu gibi İran'a tabi olmasını ve haraç ödemesini istemiştir. İrakli'nin sadece II. Katerina'nın egemenliğini tanıdığını belirtmesi üzerine, Rus yayılcılığını kabullenemeyen Şah, 60 binlik ordusu ile 1795 yılının ilkbaharında Kafkasya'ya sefer düzenlemiştir.¹⁸⁷ Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya'ya yürümesinin bir diğer nedeni bu dönemde Karabağ Hakimi İbrahim Halil Han'ın, Gürcistan Hakimi İraklı ile ilişki kurarak, Şirvan, Şamahı,

¹⁸⁶ Bkz. (48) SEPEHR, 72. Ayrıca Bkz. (70) NEFİSİ, 277.

¹⁸⁷ Bkz. (58) WATSON, 88-90.; Mir Mehdi Hazani, Ağa Muhammed Han'ın Karabağ'a ilk saldırı tarihini yanlışlıkla 1208 Hicri (1793-1795) olarak kaydetmiştir. Bkz. (20) HAZANİ, 149.

Kuba ve Derbend hanlarını da yanına alması ve Kaçar Devleti'nin egemenliğini tanımamaya başlamasıdır.¹⁸⁸

Ağa Muhammed Han'ın Karabağ ve Gürcistan'a hücumu hakkında *Karabağname* yazarları Mirza Cemal Cevanşir, Mirz Adıgüzelbey ve Ahmed Bey Cevanşir eserlerinde bilgi vermişlerdir. Mirza Rahim Fena'nın da yazdığı gibi Ağa Muhammed Han önce İbrahim Halil tarafından sabote edilen Aras Nehri üzerindeki Hudaferin köprüsü'nü tamir ettirmiş¹⁸⁹, daha sonra Karabağ'a yürüyerek Şuşa'yı kuşatmaya almıştır.¹⁹⁰ Bu dönemde kendisi de Kaçar olan Gence hakimi Cevad Han Ziyadoğlu her yerde Şah'a öncülük etmekteydi. 33 günlük kuşatmadan sonuç alamayan Ağa Muhammed Han¹⁹¹, Cevad Han'ın önerisi ile Gürcistan'a yönelerek Tiflis'i ele geçirip yakıp yıkmış ve çok sayıda Gürcü'yü esir alıp, bir kısmını ise öldürmüştür. Kışın yaklaşması üzerine Güney Azerbaycan'ın Muğan bölgesine çekilen Şah, ilkbaharda Fars ve Kirman eyaletlerinde vuku bulan ayaklanmaları bastırmak için Fars bölgesine yürümüştür.¹⁹² Mirza Cemal Cevanşir'e göre Şah'ın uzaklaşmasıyla İbrahim Han, Dağıstan ordusunun da yardımı ile Gence'yi kuşatmış, başka çaresi kalmayan Gence Hakimi Cevad Han, İbrahim Halil Han'a boyun eğmek zorunda kaldığı sıralarda General Zubov, Derbend kalesini kuşatarak ele geçirmiştir.¹⁹³

¹⁸⁸ Nasih'ut Tevarih'e göre bu dönemde İran'ın güney bölgelerinde Lutfali Han Zand isyanını bastırmakta olan Ağa Muhammed Han, İbrahim Halil Han'ın bu hareketini duyunca Azerbaycan seferi için ordusuna hazırlık emrini vermiştir. Bkz. (48), SEPEHR, 72.

¹⁸⁹ Bkz. (36) FENA, 22

¹⁹⁰ Hasan İhfa Alizadenin rivayeti için Bkz. (37) ALİZADE, III. 93.

¹⁹¹ Mirza Cemal'a göre Ağa Muhammed Han 1795'da Tiflis, Erivan, Karabağ ve Talış'ı ele geçirme amacıyla Azerbaycan'a geldi. Komutanlarından Ali Kulu Han Şahseven'i diğer hanlarla birlikte Erivan üzerine gönderip, kendisi Şuşa Kalesi'ni kuşatmaya aldı, fakat 33 gün boyunca kuşatma altında tuttuğu kaleyi ele geçiremedi. Karabağlılar yollarda, ormanlıklarda ve geçitlerde Kızılbaş ordusuna saldırıyor, diğer vilayetlerden gelen erzak kabilelerini yağmalıyor, Kaçar askerlerini esir alıyorlardı. Karabağlıların gerilla savaşları karşısında başarı sağlayamayan ve ciddi kayıplar veren Ağa Muhammed Han nihayet Gence Han'ı Cevad Han'ın önerisi ile Şuşa'yı bırakıp Tiflis üzerine yürümüştür. Bkz. (6), KARABAĞI, 24-28.

¹⁹² Bkz. (6) KARABAĞI, 24-28.

¹⁹³ Bkz. (6) KARABAĞI, 28.

Ağa Muhammed Han, Nadir Şah'tan sonra İran'daki merkezi hakimiyeti kabul etmeyen Kafkas hanlıkları üzerinde egemenlik kurmaya çalışmaktaydı.¹⁹⁴ Fakat General Zubov'un¹⁹⁵ Derbend, Kuba, Şeki, Bakü ve Gence'yi ele geçirmesiyle, Rus ordusu karşısında çaresiz kalan Kafkas hanlıkları birer birer Rusya'ya tabi olmak zorunda kalmışlardır.

Bölgede bu gelişmeler yaşanırken Rusların işgal girişimlerine karşı koymak amacıyla Ağa Muhammed Han savaş hazırlıklarına başlamış, fakat bu sıralarda II. Yekaterina'nın ölümü (6 Kasım 1796), ve Rusya ile Fransa arasında ortaya çıkan gerginlik, General Zubov'un Güney Kafkasya'dan geri çağırılmasına neden olmuştur.¹⁹⁶

İlk Kafkas seferinde Şuşa'yı ele geçiremeyen Ağa Muhammed Han, Mart 1797 yılında tekrar Aras Nehri'ni geçerek Karabağ'a yürümüştür.¹⁹⁷ Kaçar Şahı yaptığı ikinci seferde Şuşa'yı ele geçirmiş fakat yedi gün sonra burada kendi hizmetçileri tarafından öldürülmüştür.¹⁹⁸ Ağa Muhammed Han'ın öldürülmesi üzerine Kaçar

¹⁹⁴ Bu arada yıllardan beri iktidarı elinde bulundurmasına rağmen hala kendisini Şah ilan etmek istemeyen Ağa Muhammed Han, Gürcistan seferinden döndükten sonra tüm ülke eyaletlerinin ileri gelenlerini Tahran'a davet ederek 21 Mart 1796 yılında düzenlediği törenle resmen tahta oturdu. Bkz. (48) SEPEHR, 79.

¹⁹⁵ Valerian Aleksandroviç Zubov (1771-1804) II. Katerina'nın gözde Generallerindendi. Polonya İsyanını bastırırken bacağına kaybetmiş ve altın protez bacak takdirmek zorunda kalmıştır. Ağa Muhammed Han'ın 1795 yılındaki ilk Kafkasya seferinin ardından II. Katerina'nın emir ile Zubov komutasındaki Kafkas Ordusu 1796'da Azerbaycan Hanlıklarını işgal etmeye başlamıştır. Zubov kısa süre içerisinde Derbend, Kuba, Bakü ve Gence hanlıklarını ele geçirmiştir. Ancak II. Katerina'nın 1796 yılında ölümü üzerine geçen I. Pavel, Rus Ordusu'nun Azerbaycan hanlıklarını tahliye etmesi talimatını vermiştir.

¹⁹⁶ Bkz. (87) ESEDOV- KERİMOVA, 3. Annesinin ölümü üzerine tahta çıkan I. Pavel'in bu kararında Kafkasya işgalinin Rus hazinesine yüklediği ağır mali külfet de etkili olmuştur. Bkz. T. MUSTAFAYEV, XVIII Yüzyillik-XIX Yüzyilliyin Evvelerinde Osmanlı- Azerbaycan Münasebetleri, 249.

¹⁹⁷ Mirza Rahim Fena'ya göre Karabağ'a yaptığı ilk seferinde Hudaferin köprüsünü tamir ettiren Ağa Muhammed Han ikinci seferinde yine de köprüyü tahrip edilmiş durumda bulunca vakit kaybetmemek için askerlerini sudan geçirmiştir. Bkz. (36) FENA, 23.

¹⁹⁸ Ağa Muhammed Han Karabağ'a saldırdığında son üç seneden beri hanlıkta kıtlık hüküm sürmekteydi. İbrahim Halil Han erzak sıkıntısını da dikkate alarak Şah'ın güçlü ordusu karşısında direnişin yararsız olduğunu düşünerek yakınlarıyla birlikte Balaken'e kaçmıştır. Han'ın amacı Dağıstan ve Gürcistan'dan kendisine yardım gelmesi durumunda Ağa Muhammed Şah'a karşı savaşmak ya da Dağıstan'a geçmekti. Balaken'e ulaşan Han yirmi gün sonra Şah'ın öldürüldüğü haberini almıştır. Ağa Muhammed Han Şuşa Kalesi'ni ele geçirdikten yedi gün sonra kendi hizmetçileri tarafından öldürülmüştür. Şah'ın kesik başı İbrahim Halil Han'a gönderilmiş, Han ise

ordusunun dağılmasıyla başlayan kanlı taht kavgalarının ardından Han'ın yeğeni ve veliahtı olan Feth Ali Han (1797-1834) tahta oturmuştur.¹⁹⁹

Hem Rusya hem de İran'da hükümdarların ölümü iki ülkenin de Kafkasya'ya politikalarını etkiledi. İki ülke de içinde bulunduğu ağır şartlardan dolayı Kafkasya politikasını değiştirmek zorunda kalmıştır. Rusya'nın yeni Kafkasya politikası I. Pavel'in (1796-1801) 5 Ocak 1797'de Kafkas Orduları Komutanı General Gudoviç'e gönderdiği talimatnamede görülmektedir. Söz konusu talimata göre Rusya'ya sempati duyan Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarının Rusya'nın himayesi altında bir federasyon oluşturmaları teklif edilmeli, kendilerinden sadakattan başka bir beklentinin olmadığı, hanlıkların iç işlerine karışılmayacağı ve ağır vergi talep edilmeyeceği belirtilmeliydi.²⁰⁰ Bu hamle ile de I. Pavel, bölgenin Kaçar egemenliği altına girmesini engellemeyi planlamıştır.

Bir süre sonra I. Pavel, Kafkas ordusunun yeni komutanı E. F. Knorring'den, Azerbaycan hanlıklarının ve Dağıstan hükümdarlarının temsilcilerini toplayarak müzakerelere başlamasını; onlara, aralarındaki rekabet ve çekişmelerin sakıncalı olduğunu, bu çekişmelere son verilmesi gerektiğini bunun için de gerekirse Rus çarı'na müracaatta bulunulmasının zaruratını ve İran'ın saldırılarına karşı birleşmenin kaçınılmazlığını izah etmesini istemiştir.²⁰¹

Ağa Muhammed Han'ın öldürülmesi üzerine tahtı ele geçiren Feth Ali Şah ise saltanat iddiasındaki rakipleri ile ağır bir çekişme içinde olduğu ve Rusya'nın Kafkasya'ya ilişkin düşüncelerini bilmesinden dolayı²⁰² bu bölge ile ilgili ılımlı bir

Şah'ın başını, Car'da büyük şahsiyetlere ait bir mezarlıkta defnettirip birkaç ay sonra Şuşa'ya geri dönmüştür. Bkz. (6) C. KARABAĞI, 34-35. Ağa Muhammed Han'ın iktidarı 18 yıl sürmüştür.(1779-1797) Ağa Muhammed Han'ın öldürülmesi ile ilgili bkz. (55) HAVERİ-İ ŞİRAZİ, c.I, 71-73. Hasan İhfa Alizade'nin rivayeti için bkz. (37) ALİZADE, III. 98. Hasan Ali Karadaği'nin konu ile ilgili rivayeti için Bkz. (27) KARADAĞI, III. 130.

¹⁹⁹ Bkz. (42) HİDAYET, 127.

²⁰⁰ Bkz. (89) ALİYARLI, 574.

²⁰¹ A.g.k, 574.

²⁰² Feth Ali Şah 1797 yılının sonlarına doğru I.Pavelin yanına elçi göndermiştir. Fakat I. Pavel elçiyi Şah'ın değil komutanın elçisi olarak kabul etmiştir. Elçinin ticaretle ilgili teklifleri Ruslar tarafında olumlu karşılansmış fakat Kaçar Hükümdarı'nın Gürcistan, Tarku, Şamhalı, Derbend, Bakü

politika izlemeyi tercih etmiştir. Bilindiği gibi General Zubov'un komutasındaki Rus ordusu 1796'da Derbend, Bakü ve Talış kalelerini işgal ederek Aras Nehri'nin güneyindeki Muğan çölünde karargah kurmuş fakat I. Katerina'nın ölümü üzerine Rus ordusu Güney Kafkasya'dan geri çekilmiştir.²⁰³

2.2. XIX. Yüzyılın Başında Çarlık Rusyası ve Kaçar Hanedanı'nın Kafkasya Politikası

İç ve dış nedenlerle I. Pavel'in selefinin Kafkasya politikasını değiştirmesi, diğer taraftan Ağa Muhammed Han'ın ölümü üzerine Baba Han'ın (sonraki Feth Ali Şah) rakipleri ile taht savaşlarına girmesi, her iki ülkenin Kafkasya ile ilgili iddialarını bir süreliğine ertelemelerine yol açmıştır.

Fakat Feth Ali Şah'ın rakiplerini yenerek siyasi iktidarı ele geçirmesi ve I. Pavel'in ölümünün ardından I. Aleksandr'ın (1801-1825) başa gelmesiyle iki devlet de Güney Kafkasya'yı ele geçirme politikasını yeniden gündemine almıştır.

12 Eylül 1801 tarihinde Kartli- Kahetya (Doğu Gürcistan) Krallığı Rusya'ya bağlanmıştır. Sonrasında bu krallık lağvedilerek, yerine Rusya'ya bağlı Tiflis Gubernatörlüğü (valilik) kurulmuş, Azerbaycan'ın Kazak, Borçalı ve Şemseddin sultanlıkları da bu valiliğe dahil edilmiştir. Bu durum Azerbaycan'ın veya diğer bir tabirle Türk Kafkasyası'nın işgali yönünde atılan ilk adım olmuştur. Rusya Çarı Gürcistan'ın ardından Azerbaycan'ı ele geçirmek için de hazırlıklara başlamıştır. Çar'ın Gürcistan'ı ele geçirmesinin ardından çıkardığı fermada: *“Çevredeki hakimler ve Hanlarla irtibata geçilerek Rusya taraftarlarının sayısı artırılmalıdır. Üzerinde henüz Baba Han'ın (Feth Ali Şah) hakimiyetinin tescil edilmediği ve bu günkü koşullarda kendi güvenliklerinin temini maksadıyla Rusya'ya daha yakın olan*

Hanlıkları ve Hazar'la Gürcistan arasındaki arazi ile ilgili iddialarından vazgeçmesi gerektiği belirtilmiştir. Bkz. (89) ALİYARLI, 574-5.

²⁰³ Bkz. (79) MEHDEVİ, 200-201.

Erivan, Şeki, Şirvan, Gence, Bakü ve diğer hanlıkların bizim safımıza geçmeleri sağlanmalıdır."²⁰⁴ denilmekteydi.

Bu bağlamda General Knorring Eylül-Aralık 1802'de Georginyevsky şehrinde Türk Kafkası hakimleriyle müzakerelere başlamış, bu görüşmeler sonucunda 26 Aralık 1802'de dört esas konuyu içine alan bir siyasi ve ticari anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmayı imzalayanlar İran'la herhangi bir savaş durumunda birbirlerini desteklemeyi ve aralarındaki ticari ilişkileri geliştirmeyi öngörmüşlerdir. Anlaşmada ayrıca Hazar Denizi'nde serbest ticaretin yapılmasından bahsedilmiş, anlaşmayı imzalayanların kendi istekleriyle Rusya'nın egemenliğini kabul ettikleri ifade edilmiştir.²⁰⁵

Kartli Kahetya'nın Rusya'ya ilhakı Kaçarları endişelendirmiştir. Bunun üzerine Feth Ali Şah, 1802 yılında kendisinin hakimiyetini tanımayan Güney Kafkasya hanlıklarına fermanlar göndererek tabi olmalarını istemiştir. Şah ilk olarak Erivan Hakimi Muhammed Han'a tehdit içerikli bir ferman göndermiştir. Kaçar Şahı'nın saldırıya hazırlandığını görerek endişelenen Muhammed Han, Rusya'dan yardım istemiştir. Ruslar'ın Erivan sınırlarına ilave asker toplaması üzerine Şah, ilerlemeyi ertelemiştir. Kaçar tehlikesinin böylece ortadan kalktığını anlayan Erivan Hanı, Ruslarla da müzakereleri durdurmuştur.²⁰⁶

2.3. General Sisianov'un²⁰⁷ Azerbaycan Topraklarında İlerlemesi

Güney Kafkasya'da Rus hegemonyasının tesisinde Gürcü kökenli General Sisianov'un (1754-1806) önemli bir yeri vardı. Sisianov, Şubat 1803'de

²⁰⁴ Bkz. (88) İSMAİL, 207.

²⁰⁵ Bkz. (1) MEHMETOV, 478.

²⁰⁶ Bkz. (97) KARAYEV, 96-97.

²⁰⁷ General Pavel Dmitriyeviç Sisianov (1754-1806), 1803 yılında Rusya'nın Güney Kafkasya Orduları Başkomutanlığına atanmıştır. Gürcü asıllı olan Sisianov, Güney Kafkasya'nın işgalinde önemli rol oynamıştır. Gürcistanı ele geçirmesinin ardından 1804-1806 yılları arasında Gence, Şamahı ve Karabağ hanlıklarını da işgal eden Sisianov, 1806 yılında Bakü'nün kuşatması sırasında, Bakü Hanı'nın yakınlarından Aslan Bey tarafından öldürülmüştür.

Kafkasya'nın baş komutanı ve Gürcistan'ın baş Hakimi sıfatı ile Tiflis'e ulaşmıştır. Sisianov'un gelişi ile Rusya'nın Kafkasya halklarına yönelik çok sert şekilde yürütülecek olan sömürgeci politikası uygulamaya konulmuştur. XIX. yüzyıl Rus harp tarihçisi N.F Dubrovin'in Sisianov'dan naklen kaleme aldığı bazı cümleler bu generalin düşünceleri ve bakış açısını ortaya koymaktadır. Sisianov'a göre: "*Asya'da anlaşma ve uzlaşmaların hepsi anlamsız, güç ise her şeydir.*"²⁰⁸

İran'ın siyasi ve askeri durumu ile ilgili elindeki bilgilere göre Çar, Güney Kafkasya'da peş peşe yapacağı birkaç saldırı ile İran'ı dize getirerek, Rusya'nın taleplerini kolayca kabul ettireceğini düşünmüştür. Ciddi iç problemlerle uğraşan Kaçarların, Rusya karşısında uzun süre direnebileceğini beklemeyen Çar gibi, Feth Ali Şah da Rusya ile çıkan ilk çatışmalarda savaşın 10 yıl sürebileceğini tahmin etmemiş, problemin diplomatik yollarla çözüleceğini düşünmüştür.²⁰⁹

Gürcistan'dan doğuya, Azerbaycan hanlıklarına ilerleyen Rus askerlerinin yolu üzerinde bulunan ve büyük stratejik öneme sahip olan ilk yer Car-Balaken idi.²¹⁰ 1803 yılında Rus ordusu Alazan (Kanık) Nehri yatağında, Balaken yakınlarında vuku bulan kanlı savaşlarda yerli ahaliyi mağlubiyete uğratarıp, Balaken'i yakıp yıktığında Car halkı direnişin yararsız olduğu kanaatiyle teslim olmuş, böylece bu topraklar Rusların eline geçmiştir. Mahmud İsmail'in aktardığı bilgiye göre: "*Car-Balaken temsilcileri Tiflis'e giderek Rusya'nın yüksek hâkimiyetini kabul ettiklerine dair bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmaya göre, Car-Balaken halkı her yıl çara, 220 Pud²¹¹ ipek verecek, Rus askerleri Car-Balaken'e yerleşecek, Rusya Car-Balaken halkının iç işlerine karışmayacaktı.*"²¹²

²⁰⁸ Bkz. (89) ALİYARLI, 577.

²⁰⁹ ŞEMİM, ALİ A., **İran Der Doreye Saltanate Kaçar**, Modebber Yay, X. Baskı, Tahran 1378, 84

²¹⁰ Sisianov Balaken-Car bölgesini ele geçirmek için Gürcistan'da cereyan eden iç çekişmeleri ve Çar İrakli'nin oğlu Aleksandr'ın Car'a sığınmasını bahane etmiştir. Aleksandr Gence'li Cevad Han'ın yardımı ile Car topraklarına sığınmıştı. Sisianov Carlılara gönderdiği sert içerikli mektupla Aleksandr'ın teslim edilmesini istemiştir. Fakat Carlılar Aleksandr'ın misafir olarak geldiğini, misafirin düşmana teslim edilmesinin kendi geleneklerine aykırı olduğunu, onun geldiği gibi gideceğini bildirmişlerdir. Bak. (89) ALİYARLI, 579.

²¹¹ Pud 16,4 kg'a eşit olan bir ağırlık ölçü birimidir.

²¹² Bkz. (88) İSMAİL, 207.

Bu gelişmelerin sonrasında Sisianov artık Gence'yi ele geçirmeyi planlamıştır. Sisianov, Gence Hakimi Cevad Han'a mektup göndererek teslim olmasını istemiştir.²¹³ Cevad Han teslim olmayı reddedince Sisianov 1803 yılının sonlarında Gence'ye doğru ilerlemeye başlamıştır.

Sisianov ayrıca 30 Kasım 1803'te Gence Ermenilerine gönderdiği mektupla onları Rusya'nın yanında yer almaya, Müslümanlara karşı isyan çıkarmaya davet etmiş ve bu durumda onların can ve mallarının güvence altına alınacağını ayrıca Müslümanların soygun ve baskılarından kurtulacaklarını belirterek Gürcistan'ın herhangi bir köşesinde kendilerine huzur içinde yaşama hakkı verileceğini vadetmiştir.²¹⁴

Ruslar, Gence yakınlarında vuku bulan savaşta hem sayıca hem de teknik açıdan üstün olduklarından dolayı galip gelmişlerdir. Cevad Han, Gence kalesi'ne geri çekilmek zorunda kalmıştır. Kuşatmaya alınan Gence halkı Ruslara karşı büyük bir direniş göstermiş, fakat hanın yakınlarından Nesib Bey Şemseddinli isimli bir şahıs, Ermenilerle birlikte gece saatlerinde Gence Kalesi'nin kapısını Ruslara açmıştır.²¹⁵ Böylece gösterilen bütün direnişe rağmen Ocak 1804'te şehir işgal edilmiştir. Halk şehrin sokaklarında Ruslara karşı büyük bir kararlılıkla savaşmış, Cevad Han ve oğlu Hüseyinkulu Ağa savaşta öldürülmüştür.²¹⁶ Sisianov Gence'yi ele

²¹³ Sisianov saldırıya geçmeden önce Cevad Han'a mektup göndererek, Gence'nin teslim edilmesini istemiş, bu hanlığın 6 yıl önce Rusya'ya verildiğini hatırlatmıştır. Cevad Han bu talebi kesin bir dille reddederek; önceki defa İran Şahı'nın Horasan'da olduğu nedeniyle kendisine ulaşamadığı için Rusya egemenliğini kabul etmek zorunda kaldığını, ancak şu anda Şah'ın çok yakında olup, askerlerinin ise Gence'ye doğru ilerlemekte olduğunu kaydetmiştir. Cevad Han mektubunun devamında: *"Benimle savaşmayı planlıyorsan ben hazırım, kendi topraklarına güveniyorsan benimkiler seninkilerden geri kalmaz, savaşa hazır olmamı istemişsin! Zaten sen Şemseddil'e girdiğin günden itibaren ben savaşa hazırım. Savaşmak istiyorsan savaşalım. Teklifini kabul etmezsem başım belaya girecek diye beni tehdit etmişsin. Aslında uğursuzluk seni Saint Petersburg'dan kovalayarak buralara kadar getirmiştir. Bunu zaman ve savaşın sonucu gösterecektir"* diye yazmıştır. Bkz. (89) ALİYARLI, 583.

²¹⁴ A.g.k. 583.

²¹⁵ Bkz. (68) ŞEMİM, 86.

²¹⁶ Sisianov'un Cevad Han'a gönderdiği ikinci mektubundaki "Şehri alacağım ve seni işkence altında öldüreceğim" şeklindeki tehditkar üslubu karşısında Cevad Han "Sen benim cesedimi şehir duvarlarında bulacaksın" diye cevap vermiştir. Bkz. (100) ALİYEV, 36-37., Gence'nin işgali sırasında 1500 Genceli öldürülmüştür. Hatta bir camiye sığınan 500 Azerbaycanlı, bir Ermeni'nin ihbarı üzerine topluca öldürülmüştür. Bak. (100), ALİYEV, 37; Kocası ve oğlu öldürülen Cevad

geçirdikten sonra şehrin adını değiştirmiştir. Böylece Gence bu tarihten 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen süreçte Yelizavetpol olarak anılacaktı.²¹⁷

Han'ın eşi Begim Hanım, kocasının kılıcını alarak Sisianov'a saldırmış, fakat hemen araya giren Sisianov'un yaverinin yaralanmasıyla Rus generali kurtulmuştur. Bak. (87), ESEDOV- KERİMOV, 18. Gence'nin işgali ile ilgili ayrıca Bkz. (55), HAVERİ, 165. Gence'nin işgali vakasını Bakhanov diğer konularda olduğu gibi zet olarak ve sadece birkaç satırda aktarmış, detaylara girmeyi tercih etmemiştir. Bkz. (11), BAKHANOV, 209. Mir Rahim Fena'nın konuya ilişkin kayıtları için bkz. (36) FENA, 27 , Ayrıca Bkz. (64) NECMİ, 28.

²¹⁷ (1) MEHMETOV, 479.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BİRİNCİ İRAN – RUSYA SAVAŞLARI (1804 – 1813)

3.1. İran – Rusya Savaşlarının Başlaması

Rusya Kafkasya’da ilerlerken, Feth Ali Şah, iç isyanları bastırmaya ve rakiplerine boyun eğdirmeye çalışmıştıktaydı. 1803 yılında Şah, Meşhed’de Afşar hanedanından Nadir Mirza’nın ayaklanmasını bastırırken²¹⁸ veliaht Abbas Mirza, Türkmenlerle mücadele etmekteydi.

Rusların Kafkasya’yı ele geçirme çabaları Kaçarlar’ı ciddi biçimde rahatsız etmeye başlamıştır. Dolayısıyla Feth Ali Şah gönderdiği bir mektupla Rusya’dan, Güney Kafkasya’yı tahliye etmesini istemiştir. İran’ın bu isteği karşısında Rusya’nın tutumu yaklaşmakta olan savaşın habercisi olmuştur. Kaçarlar, Devlet-i Ali-i Kızılbaş Hanedanı’nın mirasçısı olarak bölge üzerindeki haklarını savunmak amacıyla Rusya’ya savaş ilan etmişlerdir. Böylece Çarlık Rusya ile Kaçar hanedanı arasındaki ilk savaş (1804-1813) başlamıştır.²¹⁹

1804 Mart’ının sonunda Abbas Mirza Azerbaycan’a gönderilmiştir.²²⁰ Veliht’in başlıca amacı Karabağ Hanı İbrahim’e boyun eğdirmektir. Han, kale kapılarını kapatmış ve Tiflis’e elçi göndererek Ruslardan yardım istemiştir.²²¹ Birkaç ay öncesine kadar iç savaşlarla meşgul olan Kaçar ordusu Rusların Kafkasya’da ilerlemesiyle apar topar Kafkasya’ya yönelmiştir.

²¹⁸ Feth Ali Şah 1803’te, taht iddiasında bulunan kardeşi Horasan Valisi Hüseyin Kulu Han ile Nâdir Mirza’nın ayaklanmalarını bastırmaktaydı. T. YAZICI, **Feth Ali Şah**, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995, 451-452.

²¹⁹ Bkz. (1) MEHMETOV, 479.

²²⁰ Mirza Rahim Fena, Abbas Mirza’nın Krabağ üzerine yürümesi tarihini 1805 olarak kaydetmiştir. Bkz. (36) FENA, III. 74.

²²¹ Bkz. (39) DÜNÜLİ, 86-87.

Başlangıçta yerli hanlar, Abbas Mirza'nın yanında savaş meydanına gitmeye pek meyletmiyorlardı, ancak din adamlarının müdahalesi ile savaşa dini bir renk gelmesi, kitlelerin organize olmasında ve manevi cihat havasına bürünmesinde büyük rol oynamıştır.²²² Başlarda Rusya'nın Güney Kafkasya'da yeterince askeri gücü bulunmamakta idi. Mehmetov, tarafların askeri gücü ile ilgili şu bilgileri aktarmıştır: “*Sisianov'un emrinde 24 topu olan 9 yaya ve 2 atlı birliği mevcuttu. Yayaların sayısı 7000, atlıların sayısı ise 400'dü. Atlı birlikler genelde Kozaklardan müteşekkildi. Onlar yüzer kişi halinde dört gruba ayrılıyorlardı. Buna karşılık ise Abbas Mirza'nın emrindeki asker sayısı 20.000'di. Ancak sayısal azlığa karşılık Ruslar teknik üstünlüğe sahiplerdi*”.²²³

Sisianov, Erivan yakınlarındaki Kamerli köyünde Veliiaht Abbas Mirza'nın²²⁴ ordusunu yenilgiye uğratıp, 2 Temmuz 1804'te Erivan Kalesini kuşatmaya alarak top ateşine tutmuştur. Abbas Mirza'nın yenilgisi üzerine Feth Ali Şah, Hoy ve Tebriz'den topladığı 15 bin askerle cepheye gelerek Ruslara karşı saldırıya geçmiştir. Rus ordusu tarafından kuşatılan Abbas Mirza, askerlerine moral vermek için düşmanın yoğun top ateşinin altında ordusunun başına geçerek kuşatmayı yarmıştır. Birinci ve ikinci çatışmada başarı sağlayamayan Sisianov komutasındaki Rus ordusu yenilerek 4 Eylül'de Gence'ye çekilmek zorunda kalmıştır.²²⁵ Savaş sırasında eski

²²² (62) Cemil KUZANLU, 23

²²³ (1) MEHMETOV, 479.

²²⁴ Dört oğlu olan Feth Ali Şah, oğullarından her birini bir eyalete vali olarak atamıştı. En büyük oğlu Muhammed Ali Mirza'yı Kirmanşah, ikinci oğlu Abbas Mirza'yı Azerbaycan, üçüncü oğlu Hasan Ali Mirza'yı Fars, dördüncü oğlu Muhammed Veli Mirza'yı ise Horasan Valiliğine atamıştı. Daha Ağa Muhammed Şah hayatta iken, Feth Ali Han'a, Abbas Mirza'yı veliaht olarak tayin etmesini tavsiye etmiştir. Ağa Muhammed Şah'ın bu tercihinin en önemli nedeni çok önem verdiği bir Kaçar geleneği idi. Bu geleneğe göre veliaht hem anne hem de baba tarafından Kaçar soyundan olmalıydı. Muhammed Ali Mirza'nın annesi Gürcü idi. Fakat Abbas Mirza'nın annesi, Kaçarların Devellu boyundandı. Devellu boyu, Ağa Muhammed Şah'ın da mensup olduğu Kuvanlu'ların rakibi idi. Ağa Muhammed Han, hem geleneklere uymak hem de iki boy arasındaki ihtilafları azaltarak Kaçar Hanedanı'nı güçlendirmek amacıyla her iki boy mensup olan Abbas Mirza'nın veliaht olmasını istiyordu. Bu tercih iki kardeşin arasındaki rekabet ve adaveti de beraberinde getirdi. Ne var ki, hem anne hem de baba tarafından Kaçar soyundan olması Abbas Mirza'nın veliaht seçilmesinin tek nedeni değildi. Abbas Mirza'yı görenlerin itirafına göre o, karakteri, becerisi, yeteneği ve bilgisi ile de diğer şehzadelerden öndeydi. Bkz. C. NAEBIAN- S. BARZGAR, Payamad ha-i Ectemai ve siyasi-i Rekabat-i Mohammad Ali Mirza Dolatşah ve Abbas Mirza, , **Motaleat-i Tarihi Ferhangi**, 107-137. Konu ile ilgili ayrıca bkz. (64) NECMİ, 6-7.

²²⁵ Erivan savaşları ile ilgili bkz. (97), KARAYEV, 113-120; Ahmedbey Cevanşir'e göre Sisianov Gürcistana çekilmek zorunda kalmıştır. Bkz. (21) Ahmedbey CEVANŞİR, C. I, 204, Ayrıca bkz. (62) KUZANLU, 23

Hoy Hakimi Caferkulu Han, Sisianov'un tarafına geçerken, Erivan Hakimi Muhammed Han, Abbas Mirza'nın yanında yer almıştır.²²⁶

Bu arada Karabağ Hanı İbrahim Halil, 14 Mayıs 1805 tarihinde Sisianov'un Gence yakınlarında kurduğu ordugahta imzaladığı anlaşma ile Rusya'nın hakimiyetini kabul etti. Bu antlaşmadan bir hafta sonra İbrahim Halil Han ile akrabalık ilişkisi olan Selim Han da Şeki'nin Rusya'ya bağlandığını kabul eden antlaşmayı imzalamıştır. Şeki Hanlığı dış müdahale tehlikesinden uzaktı, fakat hanlık içerisinde iktidar uğruna yapılan çekişmelerde konumunu kaybetmemek isteği Selim Han'ı böyle bir anlaşmayı kabul etmeye mecbur etmiştir.²²⁷ Bu antlaşma Azerbaycan tarihinde Kürekçay Antlaşması olarak bilinmektedir.²²⁸

Yapılan anlaşmaya göre Karabağ ve Şeki hanlıkları her yıl Rusya'ya 7-8 bin Manat haraç ödeyecek ve Rus askeri birliklerini kendi topraklarında barındıracaklardı. Bu antlaşmalara göre hanlar iç işlerinde bağımsızlardı, fakat dış ilişkilerde bağımsız hareket etme hakkına sahip değillerdi.²²⁹

Bu dönemde Abbas Mirza ile Osmanlı Devlet'i arasında ortak düşmana karşı ittifak girişimi başlatılmış fakat her hangi bir sonuca ulaşılmamıştır. Aydoğmuşoğlu bu durumu şöyle anlatmıştır: *"Abbas Mirza, Osmanlı Devleti'nin de Ruslarla mücadele etmesinden faydalanarak İran elçisi Hacı Hüseyin Ağa vasıtasıyla ortak düşmana karşı iki İslam devletinin birlikte hareket etmesi gerektiğini anlatan bir mektup göndermiş, Osmanlı Devleti de kuvvetli din bağı gereğince müşterek düşman*

²²⁶ Erivanlılar Ruslara karşı cesaretle savaşıyorlardı. P.D. Sisianov kendi günlüğünde konu ile ilgili "Otuz Erivanlının koruduğu bir kulübeyi kuşatan yarbay, onları teslim olmaya çağırırsa da, onlar ölmeyi tercih ettiler." diye yazmaktadır. Bkz. (97) KARAYEV, 116. Erivan savaşı ile ilgili bkz. (11) BAKÜHANOV, 210.

²²⁷ Bkz. (88) İSMAİL, 209., Sisianov'un Şeki ve Karabağ Hanlarını kendisine bağlamakta Selim Han'ın annesinin Gürcü olmasının büyük etkisi olmuştur. Bilindiği gibi Sisianov'un kendisi de Gürcü idi. Bkz. (1) MEHMETOV, 480.

²²⁸ Mirza Cemal Cevanşire göre İbrahim Han ve Selim Han, Mayıs 1805'te Sisianov'la Kürekçay Antlaşmasını imzalanmışlardır. Antlaşmaya göre İbrahim Han'ın oğlu Muhammed Hasan Ağa rehin olarak Gürcistan'a gönderilecekti. İbrahim Han ayrıca tophaneli bir Rus birliğinin sürekli Karabağ'da bulundurulmasını talep etmiştir. Bkz. (6) KARABAĞI, 44-45. Ahmed Bey Cevanşir'in revayeti için bkz. (21) A. CEVANŞİR, C. I, 204

²²⁹ Ahmed Bey Cevanşir'in Kürekçay Antlaşması maddelerine ilişkin verdiği bilgiler için Bkz. (21) A. CEVANŞİR, C. I, 204

Ruslara karşı birleşmiş olarak hareket etmenin lüzumlu bir iş olduğunu bildiren bir karşılık yazmıştır. Bundan 7-8 ay sonra da Yasîncî-zâde Seyyid Abdülvehhab Efendi, Abbas Mirza'ya hitâben yazılan Nâme-i Hümâyun ile İran'a gitmiştir (19 Ekim 1810).²³⁰ Ne var ki karşılıklı gösterilen bu iyi niyet, fiilî bir sonuç vermemiştir.

3.2. Sisianov'un Bakü'yü Kuşatması ve Burada Öldürülmesi

Sisianov Şamahı'yı ele geçirdikten sonra Bakü üzerine yürümüştür. Rusya için Bakü Hanlığı hem ticari hem stratejik açıdan büyük bir önem taşımakta idi. Rus ordusu uzun zamandan beri Bakü'yü ele geçirmeye çalışmakta idi. Hazar Denizi'ndeki Rus donanması 15 Ağustos 1805 tarihinde Bakü'yü şiddetli top ateşine tutmuş, daha sonra kıyıya çıkarak şehri kuşatma altına almış, fakat Bakü teslim olmamıştır. Bir taraftan ahalinin büyük bir kararlılıkla şehri savunması, diğer taraftan ise Kuba'lı Şeyh Ali Han ve Kaçar birliklerinin saldırısı sonucunda General Zavalış'in komutasındaki Rus donanması yenilgiye uğrayarak Sara adasına çekilmek zorunda kalmıştır.

Bu durum karşısında Sisianov Ocak 1806'da bizzat Bakü'ye gelmiştir. Sisianov'un emrine giren General Zavalış ise donanması ile yeniden Bakü önlerine gelmiştir. Sisianov hem karadan hem de denizden kuşatılan Bakü Hakimi Hüseyinkulu Han'dan teslim olmasını isteyerek antlaşma şartlarını bildirmiştir.²³¹ Bakü Hanı anlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştır. Fakat 8 Şubat 1806 tarihinde Bakü Hanı ile anlaşma imzalamaya gelen Sisianov, Han'ın yakınlarından İbrahim Bey isimli birisi tarafından vurularak öldürülmüştür.²³²

²³⁰ Cihat AYDOĞMUŞOĞLU, **Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi**, 127-137.

²³¹ Antlaşma şartlarına göre Bakü'nün bütün geliri Rus hazinesine aktarılacak, Han Rusya Devletinden maaş alacak, Bakü Rusların oluşturduğu ayrı bir yönetim altına girecek, kaleye top ve 1000 civarında Rus askeri yerleştirilecekti. Bkz. (89) ALİYARLI, 594.

²³² Bkz. (1) MEHMETOV, 481., Bkz. (88) İSMAİL, 210., Ayrıca, Bkz. (100), ALİYEV, 38. Bkz. (11), BAKÜHANOV, 212., Bakühanov'a göre Sisianov'un vurulması vakası ya Kaçarlar'ın tahriki veya bizzat Bakü Hanı'nın talimatı ile gerçekleşmiştir.

Sisianov'un öldürülmesi ile Rus birlikleri kısa süreliğine bölgeden çekilmiş ve işgale uğramış bölgelerde Ruslara karşı isyanlar çıkmıştır. Fakat bütün bunlar Rusya'nın işgal politikasını çok fazla etkilememiştir. Kendilerini toparlayan Ruslar kısa süre sonra tekrar saldırıya geçerek 21 Haziran 1806'da Derbend'i işgal etmişlerdir.²³³

3.3. Şeki, Bakü ve Kuba Hanlıklarının İşgali

Sisianov'un öldürülmesinden sonra Abbas Mirza, Karabağ Hanı İbrahim Halil'in yanına elçiler göndererek onu kendi safına çekmek istemiştir. Bu esnada imzaladığı Kürekçay Anlaşması'ndan pişman olan İbrahim Halil Han'ın ailesiyle birlikte Şuşa Kalesi yakınlarındaki Hankend'e göç etmesi Rusları şüphelendirmiştir. Bunun üzerine Lisaneviç komutasındaki Rus birlikleri Hankend'e saldırıp Han'ı aile bireyleri ve hanlığın önde gelenleri ile birlikte öldürmüştür.²³⁴

Hanlığın önde gelenlerinin öldürülmesi Şeki Hanlığı'nın Rusya'ya karşı ayaklanmasına neden olmuştur.²³⁵ İbrahim Han'la akraba olan Şeki Hanı, Rus birliklerini hanlığından kovmuştur. Bunun üzerine Ruslar Gence'den Şeki'ye yönelmişlerdir. Abbas Mirza'dan maddi yardım alan, Car ve Avar Lezgilerini de beraberinde getirmiş olan Selim Han, isyan bayrağını çekerek Ruslara karşı savaş ilan etmiş, fakat Lezgilerin savaştan kaçmaları üzerine Han, ailesi ve yakınları ile birlikte Kaçarlara sığınmak zorunda kalmıştır.²³⁶

²³³ Bkz. (11) BAKÜHANOV, 214. Ayrıca bkz. (64) NECMİ, 44.

²³⁴ A.g.k., 214-215., Bakühanov'a göre İbrahim Han'ın öldürülen eşi, Şeki Hakimi Selim Han'ın kız kardeşi idi. Mirza Cemal Cevanşir'e göre İbrahim Halil Rusya'ya bağlılığında samimi olmuştur. Fakat Karabağ'ın yakınlarına kadar gelmiş olan Kaçar ordusunu engellemek için Karabağ'da yeterli Rus askeri bulunmamakta idi. Ayrıca hasat zamanı olduğu için Han, Karabağ illeri ve kentlerinin saldırıya maruz kalmaması amacıyla Kaçarlara ılımlı ilişkiler kurmuştur. Bkz. (9) KARABAĞI, 28-29. Hasan İhfa Alizade'nin rivayeti için bkz. (37) ALİZADE, III. 107, Hacı Seyid Abdulhamid'e göre Selim Han Rusya'ya bağlılığında samimi olmuştur. Ancak İbrahim Halil'in öldürülmesi üzerine Rusya'dan yüz çevirerek İran'a kaçmıştır. Bkz. (15) Hacı Seyid ABDULHAMİD, 22.

²³⁵ Bkz. (14) FATİH, 15.

²³⁶ Bkz. (11) BAKÜHANOV, 215.

1806 yazında Karabağ ve Şirvan'da Rus ve Kaçar orduları arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Bu sırada Abbas Mirza kendisine sığınan Gürcü Prens Aleksandr'ı, emrine verdiği 15.000 kişilik kuvvetle birlikte Tiflis üzerine gönderdi fakat: *“Hanaşır geçidinde gerçekleşen savaşta Abbas Mirza Rusların saldırısına karşı koyamayarak Aras'ın diğer yakasına çekildi. Abbas Mirza geri çekilirken bölge halkının bir kısmını da kendisiyle birlikte İran Azerbaycan'ına göç ettirdi. Şirvan'dan göçe zorlananların sayısı 6 bini buluyordu. Bunların çoğunu Rus idaresini kabul etmeyen varlıklı ailelerin akrabaları oluşturuyordu”*.²³⁷ Kaçar ordusunun yenilgiye uğraması Bakü ve Kuba hanlıklarının kaderini değiştirdi. Nitekim her iki hanlık Rusya'nın egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Rusya 3 Ekim 1806'da Bakü'yü işgal etmiştir. Sisianov'un öldürülmesinin intikamından endişe eden Bakü Hanı, Abbas Mirza'nın karargahına sığınmıştır. Bunun sonrasında Kuba Hanlığı'nın işgali üzerine, Han dağlara kaçmak zorunda kalmıştır. Böylece Taliş, Erivan ve Nahcivan hanlıkları dışında Türk Kafkası'nın tamamı Rusya tarafından işgal edilmiştir.

3.4. Fransız İhtilâli Sonrasında Avrupa'daki Savaşlar, 1801 İran – İngiltere Antlaşması

1789 Fransız İhtilâli'nin gündeme getirdiği özgürlük, eşitlik, kardeşlik, milliyetçilik gibi ilkeler ve ardından kurulan cumhuriyet rejimi, tüm dünyayı etkilemiş, Avrupa'nın monarşik yapısını tehdit etmeye başlamıştır.

Ağa Muhammed Han, İran'ın tamamını kontrol altına almaya çalışırken, Avrupa'da Avusturya, Rusya, Prusya, İngiltere ve İspanya aralarında ittifaklar kurarak Fransa'ya karşı savaş başlatmıştır. Koalisyona katılan devletlerin amacı Fransa'yı işgal ederek mutlak krallığı yeniden kurmak, kendilerini tehdit eden devrim söylem ve ilkelerini ortadan kaldırmaktı.

²³⁷ Bkz. (1) MEHMETOV, 481.

Avusturya'nın, 1800'de Napolyon karşısındaki yenilgisi ve Fransa'ya karşı savaşı Rusya'nın verdiği büyük kayıplardan sonra Napolyon'la anlaşarak ittifak kurmayı tercih etmesi üzerine Napolyon ve Rusya Çarı I. Pavel (1796- 1801) birlikte İran üzerinden Hindistan'a saldırma kararı almışlardır.²³⁸

Diğer taraftan İngiltere'nin, Hindistan'daki nüfuzunun artması ile bu zamana kadar devam eden ticaret eksenli olan İran-İngiltere ilişkilerinin şekli değişmiş ve XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İngilizler için İran, Hindistan sınırlarını koruyacak bir bölge haline gelmiştir. Fransızların ve Hollandalıların, Hindistan'dan çıkarılmasından sonra General Robert Clive, 1750'li yıllarda Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'daki egemenliğini sağlamış ve İngiltere'nin Hindistan'daki gerçek nüfuzunu tesis etmiştir.²³⁹ Bu dönemden itibaren İngilizlerin İran politikası, bu ülkeyi kontrol altına alma ve İran üzerinden Hindistan'a uzanmak isteyen Rusya ile Fransa tehdidine karşı İran'ı bir tampon bölge haline getirmek olmuştur.²⁴⁰

Napolyon'un Doğu'ya yönelme politikasını dikkatle izleyen İngiltere, Hindistan'ın güvenliğinin tehlikeye düşmesinden endişe ederek, Finkenstein Antlaşması imzalanmadan önce Malcolm²⁴¹ başkanlığında İran'a diplomatik bir heyet gönderdi²⁴². Malcolm'un görevi Hindistan'ı Afganistan hükümdarı Zaman Şah'ın her sene tekrarlanan saldırılarından korumak, Fransa'nın İran'la ilgili

²³⁸ Bkz. (65) MEHMUD, 42.

²³⁹ Onun döneminde, Doğu Hindistan Şirketi Hindistan eyaletlerinin yönetimini ele geçirerek Babür imparatorlarını Delhi'deki saraylarında tutsak etti.

²⁴⁰ Bkz. (79) MEHDEVİ, 191.

²⁴¹ Malcolm (1769-1833) İskoçya'da doğdu. 12 yaşında Doğu Hindistan Şirketi ordusunda göreve başlayarak Hindistan'a gitti. 22 yaşındayken Farsçayı öğrenmeye başlayan Malcolm birkaç sene zarfında Hindistan Ordusu Başkomutanı I. Sekreterliğine yükseldi. 1800'de diplomatik temsilci sıfatı ile İran ile siyasi- ticari bir anlaşma imzalamak üzere Tahran'a gitti. 1808 yılında ikinci kez İran'a giden Malcolm bu dönemde Fransızların İran'daki nüfuzlarından dolayı Buşehr kentinden geri dönmek zorunda kaldı. İran'a 1810 yılındaki son gelişinde ise başarıyla görevinin üstesinden geldi. 1811'de İngiltere'ye döndü. Malcolm 1815'de "*İran Tarihi*" isimli eserini 2 cilt halinde Londra'da yayımlamıştır. Eser 1886 yılında Bombay'da Hayret mahlasını kullanan Ağa Mirza İsmail tarafından Farsça'ya çevrilerek basılmıştır. 1827'de Bombay'a hakim olarak atanan Malcolm 1830'da Hindistan'ı terk ederek İngiltere'ye dönmüştür. Dönüşünden bir süre sonra İngiliz parlamentosu üyeliğine seçilen Malcolm, 1833 yılında vefat etmiştir. Bkz. (65) MEHMUD, 49-50.

²⁴² Bkz. (71) RAVENDİ, 489.

planlarını boşa çıkarmak ve İran'la İngiltere arasındaki ticari ilişkileri eski düzeye çıkarmaktı.²⁴³

Aralık 1800'de Tahran'a ulaşan Malcolm, 5 Ocak 1801 tarihinde Kaçar Sadrazamı Hacı İbrahim Han İtimad-ül Devle ile siyasi-ticari bir anlaşma imzalamıştır. Siyasi anlaşmaya göre İran İngiltere'nin dostu olacak, Afganların Hindistan'a saldırısı durumunda Afganistan'a hücum ederek bu saldırıyı engelleyecek, buna karşılık Afganlar veya Fransızların İran'a saldırması durumunda İngiltere İran'a silah ve teçhizat yardımıyla bulunacaktı. Ayrıca İran-İngiltere askerlerinden oluşacak ortak bir ordu oluşturularak Fransa'ya karşı savaşılacaktı. Antlaşmaya göre ayrıca İran, adaları veya sahillerinde Fransa'nın herhangi bir üs kurmasına izin vermeyecek, İngiliz veya Hindistanlı tüccarlar ise İran'ın istedikleri herhangi bir kenti veya limanında ikamet etme hakkına sahip olacaklardı.²⁴⁴

Ticari anlaşmaya göre de İran limanlarına yerleşme hakkı elde eden İngiliz ve Hindistanlı tüccarlar, gümrük vergisi ödemediği İran'a demir ve çelik gibi malları sokabileceklerdir. Diğer malların ithalatındaki vergi oranları ise eskisi gibi kalacaktır.²⁴⁵

Fakat bir taraftan Mart 1801'de I. Pavel'in öldürülmesi ile Rusya'nın Hindistan'a saldırı planının suya düşmesi diğer taraftan ise 27 Mart 1802'de Fransa ile İngiltere arasında imzalanan Amiens Barış Anlaşması sonucunda İngiltere için İran'ın eski önemi kalmamıştır.

²⁴³ Bkz. (58) WATSON, 124.

²⁴⁴ Bkz. (65) MEHMUD, 34-36., Ayrıca Homayun MİHANPARAST, **Cenayat ve Çepavol-i Engelişiha Dar İran ve Rah-I Mogabele Ba Anha**, Şerkat-I Ketab Yay, Los Angeles 2014, 63. Ayrıca Bkz. (79) MEHDEVİ, 203., Mehdevi bu anlaşma tarihini 27 Ocak 1801 olarak kaydetmiştir.

²⁴⁵ Bkz. (58) WATSON, 125.

3.5. Rus Tehdidine Karşı Kaçarların İngiltere ve Fransa'dan Yardım Talebi

I. Pavel'in öldürülmesi üzerine oğlu I. Aleksandr'ın tahta çıkması (1801-1825) Rusya'nın Kafkasya'yı işgal politikalarına ivme kazandırmıştır. Çar Gürcistan'daki direnişi bertaraf ettikten sonra yukarıda anlatıldığı gibi Gürcistan'ı Rusya'nın bir bölgesi olarak ilan etmiştir. Daha sonra General Sisianov aldığı talimatla Gence'yi işgal ederek Güney Kafkasya'nın içlerine doğru ilerlemeye başlamıştır.

Bu dönemde Amiens Anlaşması bozulmuş, Avrupa'da Fransa'ya karşı İngiltere ve Rusya'nın da katıldığı bir koalisyon oluşmuştur. 1804 yılında Rusya tehdidi ile karşı karşıya kalan Feth Ali Şah, bir taraftan oğlu ve veliahtı Abbas Mirza'yı Kafkasya cephesine gönderirken diğer taraftan 1801 yılında Malcolm ile imzalanmış olan antlaşmaya dayanarak İngiliz devletinden yardım talebinde bulunmuştur. Fakat İngilizler bir süre oyalama taktiği izledikten sonra nihayet söz konusu antlaşmanın Fransa'nın taarruzu ile ilgili olduğu gerekçesiyle Ruslara karşı Kaçar Devleti'nin yanında olamayacaklarını bildirmişlerdir.²⁴⁶

Avrupa'da değişen dengelerden ve Rusya ile İngiltere'nin, Napolyon'a karşı birleşmesinden haberdar olmayan Kaçar padişahı İngiltere'den beklediği yardımı alamayınca Napolyon'a yönelmiştir. Bu dönemde Napolyon, Avrupa'daki başarıları ve İtalya ile Mısır'ı ele geçirmesi neticesinde ün kazanmıştır.

Feth Ali Şah Aralık 1804'te Napolyon'a bir mektup yazarak, kendisinin Fransa ile ittifak yapma yönündeki eğilimini bildirmiştir.²⁴⁷ Bu mektup İstanbul'daki Fransa

²⁴⁶ Bkz. (65), MEHMUD, 55. Gardane'a göre İngilizler bu yardım karşısında Hazar Denizi limanları ve İran Körfezi'ndeki Khark Adası'nın kendilerine verilmesi ile birlikte Buşehr'de askeri bir garnizonun kurulmasına da izin verilmesini talep etmişlerdir. Doğal olarak bu talepler Feth Ali Şah tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Kaçar'lar o dönemde Mısır'ı ele geçirmesiyle ün salan Napolyon'a yönelmişlerdir. Bkz. (59) GARDANE, 14.

²⁴⁷ Bu dönemde Napolyon, sularla çevrili İngiltere'yi diğer Avrupa ülkeleri gibi yenemeyeceğini fark edince bu ülkeye karşı kıta ablukasını uygulamaya başlamış, bunun devamında ise Hindistan'ı ele geçirerek İngiliz ekonomisine darbe indirmeyi planlamıştır. Napolyon, Hindistan'la ilgili planlarını hayata geçirme amacıyla İran'a yönelmiştir. Napolyon'un dikkatini İran'a çeken İstanbul'da yaşayan

büyükelçisi tarafından tercüme edilerek Ocak 1805 yılında Napolyon'a gönderilmiştir. Napolyon önce sarayın Doğu dilleri mütercim ve sekreteri Amede Jaubert'i, daha sonra ise Colonel Romieu'yu ayrı ayrı elçilik heyeti başkanları olarak İran'a göndermiştir. Napolyon elçilerine görevlerinin İngiliz ajanları tarafından deşifre edilmemesi gerektiğini tembih etmişti, ancak Abbas Mirza'nın sarayında çalışan bir Ermeni vasıtasıyla konudan haberdar edilen İngiltere'nin Bağdat konsolosu Harfod Jones onları engellemek için elinden geleni yapmıştır.²⁴⁸

Jaubert'ten daha önce 24 Eylül 1805'te Tahran'a ulaşarak Napolyon'un mektubunu Şah'a ileten Romieu, kısa bir süre sonra hastalanarak burada hayatını kaybetmiştir.²⁴⁹ Napolyon, Feth Ali Şah'a gönderdiği mektubunda, Rusya'nın Kafkasya'daki ilerlemesinin ve İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesinin tehlikelerinden bahsetmiş, İran'ın hızlı bir biçimde modern bir ordu kurup, bu orduyu modern silah ve toplarla donatması gerektiğini belirtmiş, bu konuda İran'a her türlü yardıma hazır olduğunu bildirmiştir.²⁵⁰

İngilizlerin aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu topraklarında Beyazıt Paşası tarafından gözaltına alınan Jaubert²⁵¹ nihayet Abbas Mirza'nın müdahalesiyle kurtulmuştur.²⁵²

Escalon isimli bir Fransız tüccarın İstanbul Fransa büyükelçisine gönderdiği notları olmuştur. Söz konusu notlar büyükelçi tarafından Fransa Dışişleri Bakanı'na gönderilmişti. Bu bağlamda Doğu'da ikamet eden Rousseau isimli diğer bir Fransız'ın İran'la ilgili Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği detaylı bilgiler de büyük öneme taşımıştır. Bkz. (59) GARDENE, 13.

²⁴⁸ Bkz. (79). MEHDEVİ, 209.

²⁴⁹ Romieu'nun ölümü halk arasında siyasi bir suikast olarak değerlendirilmiştir. Kaçar Sarayı bu olaydan dolayı çok üzülmüştür. Resmî cenaze töreninin ardından Romieu'nun naaşı Tahran'da defnedilmiştir. Bkz.(65) MEHMUD, 55.

²⁵⁰ Bkz. (65) MEHMUD, 209.

²⁵¹ Jaubert'in İran'a gelişi ile ilgili *Measir-i Sultaniye*'de 1221 h. yılı olayları kapsamında bahsedilmiştir. Bkz. *Measir-i Sultaniye*, 128-129. Ayrıca Bkz. (79) MEHDEVİ, 209.

²⁵² Jaubert, Abbas Mirza'yı 1806 yılının ilkbaharında ziyaret ettiğinde İran-Rusya savaşı iki yıldan beri devam etmekteydi. 17 yaşındaki Abbas Mirza bu ziyarette Jauberet'e "Ey yabancı, bu orduyu, sarayı ve otoriteyi görerek mutlu olduğumu sakın düşünme. Nasıl mutlu olabilirim ki? Sert kayalar karşısında paramparça olan hırçın dalgalar gibi, Rus orduları karşısındaki tüm çabalarım ve kararlılıkla yaptığım tüm savaşlarım hezimetle sonuçlanmıştır. Halk benim başarılarımı övmekte fakat ben kendi zaafımın farkındayım...Ordum karşısında mahcubum... Bir avuç Avrupalı asker, tüm birliklerimi hezimete uğratmış ve cephelerdeki ilerlemeleri ile bizim için tehdit unsuru olmaya başlamıştır. Eskiden İran eyaletlerinin ortasından akan Aras Nehri'nin kaynağı bu gün yabancıların elindeki topraklarda kalmıştır, Aras Nehri'nin döküldüğü denizde ise düşmanlarımızın gemileri cirit atmaktadır...Sizi bizden bu derecede üstün kılan güç nedir? Sizin ilerlemenizin bizim ise sürekli zayıf

Fransız elçi Haziran 1806'da Napolyon'un mektubunu Feth Ali Şah'a sunmuştur. Şah onu Muhammed Han Afşar'la birlikte Napolyon'un yanına gönderirken Osmanlı sınırına kadar Jaubert'in sağlığından sorumlu kılınan saray hekimi Mirza Şefi'yi de onlara eşlik etmekle görevlendirmiştir.²⁵³ Jaubert, Şah'ın taleplerini Napolyon'a iletirken, İngiltere'nin Bağdat konsolosu Junes, ajanları vasıtasıyla öğrendiği bu talepleri Londra'ya iletmiştir.²⁵⁴

3.6. İran – Fransa Yakınlaşması ve Finkenstein Antlaşması

Napolyon'un desteğinden emin olan Feth Ali Şah, bu dönemde Rusya'nın barış teklifini geri çevirerek Mirza Rıza Han Kazvini'yi anlaşma yapmak üzere Napolyon'un karargahına göndermiştir.²⁵⁵ Mirza Rıza Han 4 Mayıs 1807 tarihinde Finkenstein'de Napolyon'la bir antlaşma imzalamıştır.²⁵⁶ Bu antlaşmadan sonra Napolyon İran'a General Gardene başkanlığında bir heyet göndermiştir.²⁵⁷

kalmamızın sebepleri nelerdir? Siz yönetme ve yenme marifetine, insan kaynaklarını değerlendirme kabiliyetine sahipsiniz, oysaki biz cehalet batağında batmaya mahkummuşuz gibi kendi geleceğimizi düşünememekteyiz. Acaba Avrupa topraklarıyla kıyaslandığında Şark toprakları daha mı verimsiz? Sizeden önce bizim ülkemiz üzerinden geçen güneş ışınları size karşı daha mı cömerttir acaba? Acaba Tanrı sizi daha mı çok tercih ediyor. Ben buna inanmıyorum.” diyerek içindeki fırtınaları gözler önüne sermiştir. Bkz: A. Jaubert, **Mosaferat dar İran ve Ermenestan**, 136-137. Reisniya, Jaubert'in Abbas Mirza'yı ziyareti esnasında veliahtın üç seneden beri Ruslarla savaşmakta olduğunu yazmaktadır. Bkz. (80) Rahim RESNİYA, C.1, 27. Fakat Reisniya'nın hesaplamalarında küçük bir hata olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Abbas Mirza'nın Sisianov'la ilk çatışması tahminen 1804'ün ortalarında vuku bulmuştur. Ayrıca Abbas Mirza'nın doğum tarihi 4 Zil hicce 1203 (26 Ağustos 1789) olduğundan Jaubert'le görüştüğünde veliahtın 17 yaşında olması icab eder. Fakat Jaubert veliahtın bu esnada 19 yaşında olduğunu yazmıştır. Bkz. (60) Jaubert, 133-4.

²⁵³ Jaubert, Şah'ın mektubunu Napolyon'a ilettili, Napolyon İran'la ilgili bilgilerini tamamlamak amacıyla bu ülkeye birkaç murahhas daha gönderdi. Napolyon La Blanche ile gönderdiği mektubunda Rusya, Perus ve Avusturya ordularına karşı galebebesini anlatmış, Feth Ali Şah'ı Gürcistan'a saldırmaya davet ederek, antlaşma imzalanması için İran elçilerini kabul edebileceğini bildirmiştir. Bkz. (79) MEDEVİ, 210.

²⁵⁴ Bkz. (59) GARDANE, 19.

²⁵⁵ *Measir-İ Sultani* de Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın veziri olan Mirza Rıza Han Kazvini'nin, Jaubert'le birlikte İstanbul üzerinden Fransa'ya gönderildiği yazılmaktadır. Bkz. (39) Dünbülü, 129. Ayrıca Bkz. (43) MERVEZİ, 203, Ayrıca Bkz. (77) PANAHI-Yİ SEMNANI, 175.

²⁵⁶ Finkenstein Antlaşması olarak bilinen bu antlaşma Türkçe, Farsça ve Fransızca olmak üzere üç dilde düzenlenmiştir.

²⁵⁷ Mervezi General Gardene başkanlığındaki Fransız heyetinin İran'a gelişini anlatırken öncelikle Fransa'nın coğrafi konumu, 1798 Fransız ihtilali ve siyasi sistemdeki değişikliği, Napolyon'un iktidara gelişi ve bunun sonucunda Avrupa'da çıkan savaşlarla ilgili bilgi vermiştir. Bkz. (43) MERVEZİ, 203.

Rusya'nın, Kafkasya'da ilerlemesi hem İran'ı hem de Osmanlı Devleti'ni endişelendirmiştir. Napolyon bu durumdan yararlanmak ve “İngilizlere karşı Osmanlı ve İran devletlerini kazanmak istediğinden Çarlık Rusyası'nın bu iki devleti tehdit eden siyasetinden faydalanmaya çalışıyordu. Bu nedenle General Sebastian'ı İstanbul'a, General Gardane'yi de Tahran'a göndermişti. Amacı Fransa-Türkiye-İran arasında üçlü bir ittifak idi. Generaller Rus tehlikelerine karşı Osmanlı ve İran hükümetlerine Fransa'nın yardımını vaat edecekler ve buna karşılık olarak bu hükümetleri İngiltere aleyhine çevireceklerdi”.²⁵⁸

Finkenstein Antlaşması ile Fransa, İran'ın bağımsızlığını, Gürcistan'ın ise İran'a ait olduğunu tanımış, Rusya'yı İran toprakları ve Gürcistan'dan geri çekilmeye mecbur etmek için elinden gelen çabayı göstereceğini, Rusya ile barış antlaşması yapılmasına katkıda bulunacağını ve İran'a bedeli karşılığında gereken miktarda top, tüfek ve uzman mühendis göndereceğini taahhüt etmiştir.

Buna karşılık İran bir an önce İngiltere'ye savaş ilan edecek, İngiliz vatandaşlarını İran'dan uzaklaştıracak, İran sınırları ve sınır kapılarını tüm İngiliz mensuplarına kapatacak, Hindistan'daki İngilizlere saldırı düzenlemek üzere, Afganlar ve Herat kabileleri ile antlaşma yapacak, Napolyon'un Hindistan'a saldırması durumunda Fransız ordusuna kendi topraklarından geçiş izni verecektir.²⁵⁹

3.7. General Gardene Başkanlığındaki Fransız Heyeti'nin İran'a Gelişi

Söz konusu antlaşmanın ardından Fransa, İran'a bir heyet göndermiştir. Asker ve sivillerden oluşan General Gardene başkanlığındaki 70 kişilik bu heyet, Aralık

²⁵⁸ Bkz. (230) Cihat AYDOĞMUŞOĞLU, Abbas Mirza (1789-1833) Ve Dönemi, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 4 Sayı: 19, Güz, 2011, 127-137; Napolyon, General Gardane'a gönderdiği yazılı talimatında, “ İran'la Osmanlı'nın, Hazar- Kara Deniz arasında Ruslara karşı yürüttükleri askeri operasyonlarda mümkün mertebe koordinasyon içinde hareket etmelerini sağlamaya çaba gösterilmelidir, ... İran Fransa için iki açıdan önem teşkil etmektedir. Birincisi Rusya'nın doğal düşmanı olması açısından, ikincisi ise Faransa'nın İran toprakları üzerinden Hindistan'a saldırabileceği açısından” demektedir. Bkz. (65) MEHMUD, 72-75.

²⁵⁹ Bkz. (68) ŞEMİM, 63.

1807’de Tahran’a ulaşmıştır. Heyet İran ordusunu eğitecek subaylardan, yolların haritasını çizecek mühendislerden, top dökümü yapacak uzmanlardan ve bir doktordan oluşmaktaydı.

General Gardene’nin görevlerinin Napolyon tarafından geniş bir şekilde anlatıldığı talimatta şöyle denilmiştir: “*Bizim esas amacımız Fransa, Bab-i Ali ve İran arasında üçlü bir ittifak kurmak, Hindistan’a ulaşmak ve Rusya’ya karşı müttefikler bulmaktır.*”²⁶⁰

Feth Ali Şah, Finkenstein Antlaşması’nın imzalanmasının ardından Asker Han Afşar Urmi’yi elçi sıfatıyla Fransa’ya göndermiştir. Ayrıca hem Napolyon’a karşı samimi olduğunu göstermek, hem de Gardene’i motive etmek amacıyla Bombay’daki İran elçisini hemen geri çağırarak tüm İngilizlerin İran’dan gönderilmesi ve Khark Adası’nın Fransızlara verilmesi talimatını vermiştir.²⁶¹

Fransız mühendisler Karadeniz’i Hindistan’a bağlayan yolları incelerken, orduyu eğitecek Fransız subaylar da Tahran ve Azerbaycan’da görevlendirilmiş, böylece tahminen 35,000 piyade asker eğitilmiştir. Tahran’da, Simnan ve Mazenderan’lı çok sayıda birlik, Azerbaycan’da 20.000 piyade asker, İsfahan’da ise 14.000 piyade asker eğitime alınmıştır. Bir sene sonra eğitilen asker sayısı 35.000 olmuştur. Fakat Fransız heyeti İran’da düzenli ve modern ordu kuramamıştır. Zira Rusların Kafkasya cephelerindeki ilerlemelerini engellemek için 2-3 ay gibi kısa bir sürede eğitim gören askerler alelacele cepheye sevk edilmişlerdir.²⁶²

Öte yandan İsfahan’da top dökümü fabrikası kurulmuştur. Top dökümü fabrikasının kurulması görevi General Gardene’nin yanındaki subaylardan Charles Nicolas Baron Fabvier’e verilmiştir. Fabvier önce İran’ın mevcut Tophane yapısını inceleyerek, mevcut yapının modern yapıya göre uyarlanamayacağını, sıfırdan bir

²⁶⁰ Bkz. (79) MEHDEVİ, 75. Napolyonun General Gardene’a hitaben verdiği talimatın çevirisini Sepehr Nasih’ut Tevarih eserinin I. cildinin sonunda vermiştir. Bkz. (48) SEPEHR, C.I, 585-590

²⁶¹ Bkz. (68). ŞEMİM, 66.

²⁶² A.g.e, 66.

yapı oluşturulmasının gerekliliğini bildirmiştir. Bunun için de İsfahan kenti seçilmiştir. Fakat İsfahan'ın doğru bir seçim olmadığı daha sonra fark edilmiştir. Zira İsfahan ve Fars bölgesi Fransızların başarılarını baltalamak için her fırsatı değerlendirmeye çalışan İngilizlerin etkin olduğu bölgeydi. İngiliz yanlısı İsfahan Valisi (Hacı Muhammed Hüseyin Han Emin'ül-Devle-i İsfahani) Fabvier'in başarısızlığı için elinden geleni yapmıştır. Projenin finansmanı için İsfahan ve Fars valileri görevlendirilmişler ancak onlar gereken finansmanı sağlamaktan imtina etmiş, hatta atölyede çalışan yerli işçileri satın alarak projeyi sabote etmeye çalışmış, Tahran'a sürekli Fabvier'in işi bilmediği yönünde yalan yanlış raporlar göndermişlerdir. Nitekim Fabvier çalışmalarını durdurup, Tahran'a gideceği tehdidiyle, Vali'yi yardım etmeye mecbur etmiştir. Ayrıca yerli işçilerden bazıları İngilizlere çalışmış, Fabvier'le ilgili her türlü bilgiyi İngilizlere iletmışlerdir. Vali'nin oğlu olan Abdullah Han'la birlikte, İsfahan Tophane Komutanı Aslan Han'ın da olayların içerisinde olması, durumun vahametini gözler önüne sermektedir.²⁶³ Fakat tüm engellere rağmen Feth Ali Şah'ın emriyle 8 ay zarfında 20 sahra topu dökülmüştür.

Ancak Finkenstein Antlaşması'ndan sonra Avrupa siyasetinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Fransa ile Rusya arasında savaş çıkmış (Eylou) ve Rusya yenilmiştir. Napolyon'la Rus Çarı arasında 1807'de imzalanan Tilsit Antlaşması²⁶⁴ ile Rusya'nın Fransa'nın yanında yer alacağı konusunda mutabakat sağlanmış ve iki devlet arasındaki önemli problemler çözümlenmiştir.

Tilsit Antlaşması İran ve Osmanlı Devletleri'nin Napolyon için artık büyük bir önem arz etmediğini göstermiş oldu. Nitekim bu antlaşmaya göre Fransa, devam etmekte olan Osmanlı-Rus Savaşında (1806-1812) barış yapılması için arabuluculuk

²⁶³ Ahmed KAMRANİFER, Tuprizi Der Esfahan Be Hengam-i Huzur-i Jeneral Gardene Der İran, **Ferhang-i İsfahan**, Sayı 40, 1387, 61-74. Ayrıca Bkz. (70) NEFİSİ, 255-256

²⁶⁴ Tilsit Antlaşması'na göre Fransa, Rusya'nın Avrupa'da kendisine yapacağı yardımlara karşılık sürmekte olan Osmanlı- Rus savaşında iki devlet arasında arabuluculuk ederek barış yapılmasını sağlayacak, Osmanlı Devleti'nin bunu kabul etmediği takdirde antlaşmanın gizli maddelerine göre, Fransa ile Rusya birlikte Osmanlı Avrupa'sına saldırarak aralarında paylaşacaklardı. Yalnız İstanbul ile Rumeli'ye dokunulmayacaktı. Bkz. (104). Uçarol, 100. Ayrıca bkz. (77) PANAHI-Yİ SEMNANI, 179-180.

yapacak, Osmanlı Devleti'nin bunu kabul etmemesi durumunda ise iki devlet Osmanlı İmparatorluğuna karşı birlikte harekete geçecekti.²⁶⁵ Anlaşmada kendisi ile ilgili hiçbir maddeye yer verilmeyen İran, Rusya karşısında kendi kaderine terk etmiştir.²⁶⁶ Binaenaleyh Tilsit Anlaşması'ndan bir süre sonra İran'ın Paris büyükelçisi Asker Han Afşar ülkeye geri dönmek zorunda kalmıştır.

Tilsit Anlaşması'nın sonrasında General Gardene ne yapacağı konusunda kararsız kalmıştır. Napolyon'un talimatıyla anlaşma sonrası Fransız subaylar devam etmekte olan Kafkasya savaşlarına müdahale etmediler. Bir yıldan beri İran'da bulunan Gardene, Ekim 1808'de Rusya ile İran arasında arabuluculuk yapmaya çalışsa da Rus tarafı bunu kabul etmemiştir. Üstelik barış müzakerelerinin başlamasına değin herhangi bir operasyonun yapılmaması yönündeki Gardane'nin talebine rağmen Ruslar Erivan'a saldırmışlardır.²⁶⁷ Bu olay, Gardene'nin İran'daki itibarının sarsılmasına neden olmuştur.

Fransa bu denli önemli misyon sahibi bir heyeti, böyle kritik bir dönemde yetkisiz ve atıl bırakmışken İngiliz devleti durumu kendi lehine çevirmek için azami çaba sarfetmiştir. Fransa'dan daha iyi bir pozisyona sahip olan İngiltere, İran'daki ajanları ve yetenekli konsolosları vasıtasıyla dışarıdan operasyon başlatmıştır. İngiltere çok para harcamış, İran'la ilgili her konuda tam ve doğru bilgiye sahip olduğu için de hiçbir konuda hata yapmamıştır.²⁶⁸

1808 yılının ortalarından itibaren Sir Jones dört savaş gemisi ile İran Körfezi'nde demir atmıştır. İngilizlerin saldırı ihtimaline karşı Feth Ali Şah bölgeye 4.000 asker göndermiştir.²⁶⁹

İngilizler, Fransızların İran'daki faaliyetlerini engellemek için Kaçar sarayı ile anlaşma yapma arayışı içerisine girmişlerdir. Fakat hala Napolyon'dan yardım bekleyen Şah, General Gardene'nin de baskısıyla İngiliz elçilerinin İran içlerine

²⁶⁵ Bkz. (104) UÇAROL, 26

²⁶⁶ Bkz. (70) NEFİSİ, 266 .

²⁶⁷ Bkz. (79) MEHDEVİ, 216.

²⁶⁸ Bkz. (59) GARDANE, 40.

²⁶⁹ A.g.k., 100.

girmelerine izin vermemiştir. İngilizlerin tekliflerini geri çevirmek bir anlamda bu ülkeye savaş ilan etmek anlamına geldiğinden dolayı durum Kaçar hanedanı açısından tehlikeli bir hal almıştır. Nitekim İran Körfezi'nde demir atan İngiliz elçisi Jones, Zend Hanedanı'ndan bir kişiyi yanında getirerek Şah'ı, Kaçar Hanedanlığı'nı yıkmakla tehdit etmekteydi.²⁷⁰ Bütün bunlara rağmen Şah, Napolyon'dan herhangi bir yardım gelmeyeceğinden emin oluncaya kadar İngilizlerin tekliflerini kabul etmemiştir.

Fransa ile Kaçarlar arasında, Rusya ve İngiltere'ye karşı başlatılan ilişkilerde Fransızların İran'da top dökümü ve piyade asker eğitimi gibi hususlardaki hizmetlerine rağmen Rus'ların Kafkasya'dan atılması yönünde kayda değer bir girişimi olmamıştır.

Feth Ali Şah Tilsit Antlaşması'ndan haberdar olduktan sonra, artık Finkenstein Antlaşması'nın bir öneminin kalmadığını, Napolyon'un vaatlerini yerine getirmeyeceğini anlamış, netice de General Gardane'a karşı olan güveni tamamıyla sarsılarak İngilizlere yönelmekten başka çaresi kalmamıştır. Zaten bir süreden beri İngiliz elçisi Buşehr limanında beklemekte, fakat onun Tahran'a gitmesine izin verilmemekteydi. Ortaya çıkan bu durum karşısında Kaçar Devleti Fransız Heyeti'nin ülkeyi terk etmesine ve İngiliz elçisinin Tahran'a gelmesine izin vermiştir. Fransızlar 13 Şubat 1809'da Tahran'ı terk ederek Azerbaycan ve Anadolu üzerinden ülkelerine geri dönmüşlerdir.

3.8. Avrupa'da Dengelerin Değişmesinin İran – Rusya Savaşına Etkisi

Napolyon'un Avrupa'daki başarıları, Rusya'nın yenilgisi ve Tilsit Antlaşması, İngiltere'yi endişelendirmişti. Dolayısıyla İngilizler İran'ı tekrar kendi saflarına çekmeye karar vermişlerdi.

²⁷⁰ A.g.k., 37.

10 Mart 1808'de Buşehr limanına gelen Sir John Malcolm buradan Feth Ali Şah'a bir mektup yollamış, ardından da Captain Pasley isimli bir subayı Kaçar Sarayı'na göndermişti. Fakat saraydan İngilizlerin Tahran'a gelmelerine izin çıkmadığından Pasley, Şiraz'dan öteye gidememiştir.

Buşehr'de dört ay bekleyen John John Malcolm'a bütün çabalarına rağmen Tahran'a gitmek için izin çıkmadığı için 12 Temmuz 1808 tarihinde Hindistan'a geri döndü. John Malcolm'un başarısızlığı üzerine bu defa İngiliz Devleti tarafından Sir Harford Jones İran'a gönderildi.²⁷¹ 21 Kasım'da Tahran'a gidebileceğine dair olumlu yanıt alan Jones, 14 Şubat 1809'da Tahran'a ulaştı.²⁷² Malcolm'ın sonuç almadan geri dönüşünden sonra Kaçar sarayı için çok şey değişmişti. Şah, Fransa'nın yardım vaadi konusunda hayal kırıklığına uğramıştır.

H. Jones, Fransa'nın İran'a karşı taahhütlerini, İngiltere'nin üsleneceğine dair Şah'a güvence vererek taraflar arasında bir ön anlaşma imzalanması için çalışmaya başladı. 25 Muharram'ul Haram 1224/ 19 Mart 1809 tarihinde iki devletin temsilcilerince Mücmel veya Jonse Anlaşması olarak bilinen bir ön antlaşma imzalandı. Bu ön anlaşmaya göre İran, Avrupa devletleri ile yaptığı antlaşmaları feshedecek, herhangi bir Avrupa devleti ordusunun İran üzerinden Hindistan'a ulaşmasına izin vermeyecekti. Avrupa devletlerinden birisinin İran'a saldırması durumunda İngiltere, İran Şahı'nın zimmetine askeri birlikler verecek veya İran'a mali destekte bulunacak, silah ve uzman temini konusunda Kaçar devletine yardım edecekti. İngiltere saldırgan devletle barış imzalarsa bu durumda İran'la, ilgili devlet arasında da barışın tesisi için elinden geleni yapacaktı. Afganların Hindistan'a

²⁷¹ Bkz. (65) MEHMUD, c. I. 86-88. Mehdevi, Malcolm'un dört savaş gemisinden oluşan bir donanma ile Mayıs 1808 de İran körfezine geldiğini, beraberindeki heyetle Tahran'a hareket etmesine izin çıkması için sekiz ay boyunca Şiraz'da beklediğini, Fransızların İran'daki nüfuzlarından dolayı kendisine izin verilmediğini, fakat Şiraz'da beklediği süre içerisinde İran tarafının kendisine, temsil ettiği devletin ittifak şartlarını sorduğunu, Malcolm'un diğer şartlarla birlikte Khark Adası'nın da İngiltere'ye verilmesi talebinde bulunduğunu, İran Devleti'nin ise bu talepleri kabul etmediğini bunun üzerine Malcolm'un Hindistan'a geri döndüğünü yazmaktadır. Bkz. (79) MEHDEVİ, 217.

²⁷² Bkz. (43) MERVEZİ, 220. Mervezi, Harford Jones'un Tahran'a gelişini anlatmadan önce İngiltere'nin coğrafi konumu, başkenti, siyasi sistemi gibi hususlarla ilgili bilgi vermiştir.

saldırmaları durumunda ise İran şahı Hindistan'ı savunma amacıyla Afganlar üzerine ordu yürütecektir.²⁷³

Anlaşmanın imzalanmasının ardından Şah, Mirza Abulhasan Han Şirazi'yi²⁷⁴ elçi sıfatıyla Jones'un sekreteri J. Morier'le birlikte Londra'ya göndermiştir.

Tahran'da bu gelişmeler yaşanırken İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi Lord Minto, Jonse'un İran'da tek başına hareket etmesine mani olmak, diğer bir ifade ile Londra ile Tahran arasında doğrudan bir diplomatik ilişki kurulmasını engellemek düşüncesiyle Sir Jon Malcolm'u üçüncü kez Tahran'a gönderdi. Bu defa büyük bir heyet eşliğinde ve ihtişamlı bir törenle Tahran'a giren Malcolm, kendisini İngiltere elçisi olarak takdim etti. İran Sarayı, İngiltere'nin aynı anda neden iki ayrı elçi gönderdiğini, üstelik bu elçilerin neden birbiriyle rekabet içerisinde olduklarını anlayamadığı için Londra'ya müracaatta bulunmuştur. Londra, sadece Jonse'un elçiliğini onaylamıştır. Ayrıca bundan sonra Londra ile Tahran arasındaki diplomatik ilişkilerin Hindistan üzerinden değil, doğrudan iki devlet arasında yürütülmesi konusunda taraflar arasında mutabakat sağlanmıştır.²⁷⁵

²⁷³ Bkz. (65) MEHMUD, c. I. 103-104.

²⁷⁴ 1627 yılında Şah Abbas'ın Londra'ya gönderildiği Nakdali Bey'den sonra Mirza Abulhasan Şirazi İran tarafından Londra'ya gönderilen ikinci elçi olmuştur. Bkz. (79). MEHDEVİ, 219; Mirza Abulhasan Han İngiltere'de Mason locasına dahil olmuştur. İngiliz Mason yayın organları onun 15 Haziran 1810'da Mason locası üyeliğine kabul edildiğini yazmaktadır. Mirza Abulhasan Han Londra'daki dokuz aylık ikametinin ardından Sir Horfor Jhones'un yerine atanan, Mason liderlerinden Sir Gore Ouseli ile birlikte İran'a gönderilmiştir. Bkz. (81) RAİN, c.I, 22. İngiliz belgelerine göre Mirza Abulhasan Han, Doğu Hindistan Şirketinden ayda 1.000 Rupiyeye maaş almıştır. Bu maaş Ouseli'nin İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na tavsiyesi üzerine Mirza Abulhasan'a bağlanmıştı. Ouseli, Mirza'nın istenildiği gibi hareket etmediğinde maaşının kesilmesi gerektiğini, bunun için de bu paranın ödenip ödenmemesi hususunun İngiliz elçisinin tasarrufunda olmasını talep etmişti. Bkz. (81) RAİN, c.I, 27. Böylece İngiltere başta ülkenin güney bölgeleri ve Tahran olmak üzere İran'da, kendisine çalışan ve istihbarat toplayan geniş bir ağ oluşturmuştur. Mirza Abulhasan Han İngilizlerin himayesi ile 1822'de dışişleri bakanlığına atanmış ve 1834 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Şah'ın ölümünden sonra Mirza Ebul Kasım'ın sadrazam olması üzerine görevden uzaklaştırılan Mirza Hasan, Hacı Mirza Ağasi'nin sadrazamlık döneminde (1838-1845) tekrar dışişleri bakanlığına getirilmiştir. Bkz. (81) RAİN, A.g.k. c.I, 44.

²⁷⁵ Bkz. (79) MEHDEVİ, 219.

Malcolm, yanında getirdiği İngiliz subaylarını, Abbas Mirza'nın ordularını eğitmeleri için Azerbaycan'a göndermiş ve kendisine verilen talimat üzerine Hindistan'a geri dönmüştür.²⁷⁶

Aynı süreçte Londra'da İran elçisini sıcak bir şekilde karşılayan İngiliz kralı III. George, yukarıda bahsettiğimiz Jones Antlaşması'nı imzaladıktan sonra Sir Gore Ouseley'i²⁷⁷ Abulhasan Han ile birlikte İran'a göndererek²⁷⁸ H. Jones'u geri çağırmıştır. İki elçinin Bombay'a varması yedi ayı bulmuştur. Bombay'dan bir miktar silah, cephane ve İran ordusunun eğitimi için 30 civarında subayı da yanlarına alan elçiler İran'a gelmişlerdir.²⁷⁹

Mücmel Antlaşması'nın Londra'ya gidip geri gelmesi yaklaşık 3 seneyi bulmuştur. Mart 1812'de İngiliz elçisi Sir Gore Ouseley vasıtasıyla iki devlet arasında Mufassal Antlaşması olarak bilinen diğer bir antlaşma taslağı hazırlanmıştır. Ouseley, anlaşmayı imzalatmak amacıyla Londra'ya götürmüştür.²⁸⁰ Fakat bu süre

²⁷⁶ Bunlar topçu subay Lindsay, piyade subayı Charles Christie, Mantieth ve Pottinger'den ibaretti. Lindsay daha sonra bir süreliğine İran Orduları Genel Komutanlığını yapmıştır. Watson bu heyetle ilgili: "Heyetinin bir amacı daha vardı. Uzun zamandan beri Hindistan hükümeti için Hindistan'ın kuzey batısındaki ülkeler hakkında doğru bilgiler edinmek önem arz etmekteydi. Özellikle Avrupalı bir ülkenin saldırısı ihtimali söz konusu iken, bu bilgilere ciddi bir ihtiyaç duyulmaktaydı" değerlendirmesinde bulunmuştur. Watsona göre, Malcolm'un heyetindeki İngiliz subaylarının çabalarıyla gerekli bilgiler toplanmıştır. Böylece Avrupa, Karadeniz'le, İndus Nehri arasındaki ülkeler hakkında güvenilir istatistiklerin büyük bir kısmını söz konusu heyetin çabalarına borçludur. Onların topladıkları bilgiler çeyrek asır sonrasında bile referans niteliği taşımakta idi. Bkz. (58) WATSON, 156.

²⁷⁷ İran'da Beş yıl ikamet eden ve İran edebiyat tarihi ile de ilgilenen Ouseley, *Biographical Notices Of Persian Poets, With Critical And Explanatory Remarks* isimli bir eser kaleme almıştır. Bkz. (65) MEHMUD, c.1, 184.

²⁷⁸ Bkz. (56) ALEVİ-İ ŞİRAZİ, 4.

²⁷⁹ Bkz. (79) MEHDEVİ, 219.

²⁸⁰ Londra'da bazı maddelerinde yapılan küçük değişikliklerden sonra antlaşmanın nihai metni 1814 sonbaharında Sir Henry Ellis'le Tahran'a gönderilmiştir. Bkz. (65) MEHMUD, 197. Ayrıca Bkz. (42) HİDAYET, 7678. Dolayısıyla Ellis, 14 Kasım 1814'te İran Sadr-i Azamı Mirza Şefi ile daha sonra Tahran Antlaşması olarak bilinen ayrı bir anlaşma imzalamıştır. Tahran Antlaşması önceki antlaşmadan farklı olarak iki ülke ilişkilerini Napolyon sonrasındaki konjonktüre göre uyarlamıştır. Tahran Antlaşması'na göre İran'la Avrupa devletleri arasında savaş çıktığı takdirde İran'ın saldırgan taraf olmaması koşulu ile İngiltere İran'a yıllık 200.000 Tümen maddi yardımda bulanacak, İran'la Afganistan arasında savaş çıktığı takdirde ise tarafsız kalacak, ayrıca İran'la Rusya arasında sınırların netleştirilmesi görüşmelerine temsilci gönderecekti. Böylece bu tarihten itibaren İngiltere'nin politikası Rusya saldırganlığı karşısında İran'ın bağımsızlığını korumak, aynı zamanda, İngiltere'nin Afganistan ve Hindistan'daki menfaatlerine tehdit oluşturmaması için de İran'ın zayıf kalmasını sağlamak olmuştur. İngiltere açısından İran, Hindistan'ın güvenliğini sağlayacak bir tampon bölge olmalıydı. Bkz. (79) MEHDEVİ, 224-225

içerisinde Avrupa siyaset arenasında önemli değişiklikler yaşanmıştı. Rusya ile Fransa'nın arası açılmış, İngiltere Rusya'ya yakınlaşmaya başlamıştı. Mehdevi bu durumla ilgili şöyle yazmaktadır: “16 Temmuz 1812’de Rusya ile İngiltere arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre iki devlet Fransa’ya karşı yeni bir ittifak kurarak bu ülke ile ayrı ayrı barış anlaşması imzalamayacaklarına dair mutabakata vardılar. Bu anlaşmayı müteakip, İran ordusu istihdamında olan İngiliz subaylar (Christie isimli bir subay hariç) görevlerini bıraktılar. Böylece Avrupalıların desteğine güvenmekle tekrar yanılan İran devleti güçlü düşman karşısında yalnız bırakıldı.”²⁸¹ Bu gelişmeler üzerine İngilizler, Rusya ile İran arasında barış sağlama çabasına girmişlerdir.

Diğer taraftan bu dönemde Rusya Napolyon’un tehdidi altında kalmış ve 1812 yılında Rusya-Fransa savaşları yeniden başlamıştır. Nisan 1812’de savaş ilan edilmiş ve 24 Haziran’da Napolyon, Neymen Nehri’ni geçmiştir. Rusya, Fransa tehlikesi karşısında, üç yıldan beri devam etmekte olan Osmanlı Devleti ile savaşına son vermek ve bütün gücünü Fransa cephesinde toplamak istemiştir. “Napolyon tehlikesi tekrar İngiltere ile Rusya’yı birbirine yaklaştırmıştı. Buna karşılık Napolyon Rusya’ya sefere çıkmaya karar verdikten sonra Osmanlı Devleti’ne yakınlaşmaya başladı. Amacı 1806’da olduğu gibi Rusya’yı iki cepheli savaşa sokmaktı. Bunun için İstanbul Hükümetinden savaşa devam etmesini istiyordu”.²⁸² Fakat Osmanlı Devleti daha önce Rusya ile Tilsit Antlaşması’nı imzalayarak kendisine verdiği vaatleri yerine getirmeyen Napolyon’a güvenmediği için barış görüşmelerine devam etti. Böylece Osmanlı ile Rusya arasında 16 Mayıs 1812 tarihinde Bükreş Antlaşması imzalandı. Rusya, Osmanlı cephesinde barışı sağladıktan sonra bu defa İran’la da bir an önce barış yapmayı ve gücünü Fransa’ya karşı toplamayı planlıyordu. İngiltere ise Rusya’yı destekleyerek barışın bir an önce tesisi için çaba göstermekteydi.

Fransa ile Rusya arasında 1807 Tilsit Antlaşması’yla bir yakınlaşma sağlanmıştı. Ancak getirdiği bazı bağlayıcı hükümlerden dolayı Ruslar, daha başlangıçtan itibaren bu anlaşmadan memnun kalmamışlardı. Fransa’nın Doğu

²⁸¹ Bkz. (79) MEHDEVİ, 222.

²⁸² Bkz. (104) UÇAROL, 103-104.

Avrupa'daki faaliyetleri Rusları kuşkulandırıyor. *“Ayrıca Napolyon’un, 1806 yılında ilan etmiş olduğu kıta ablukasına Rusya’yı da katılmaya mecbur bırakması, bu devletin ekonomisine zarar vermeye başlamıştı. Bu nedenle bir süre sonra Rusya kıta ablukasına aldirmayarak, tekrar İngiltere ile ticarete başlamıştı. Böylece de Rusya ile İngiltere, âdeta Fransa’ya karşı birleşmiş oluyordu. Bu suretle Rusya, büyük bir güce erişmiş ve sınırlarına kadar gelmiş bulunan Napolyon tehlikesine karşı, İngiltere’nin desteğini de sağlamak istemişti. Rusya’nın bu iki yüzlü siyasetinden dolayı, aslında ise Avrupa egemenliğinin sürekliliğini sağlamak üzere, Napolyon, Rusya’yı kesin zaferli bir savaşla saf dışı bırakmaya karar verdi.”*²⁸³

Görüldüğü gibi 1810’dan itibaren Rusya-İngiltere arasında yakınlaşma başlamış, fakat daha sonra durumun değişmesi sonucunda Fransa, Rusya’ya karşı savaş açmaya karar vermiştir. Bu tarihlerden itibaren artık Rusya, İngiltere’nin stratejik ortağı niteliğinde olmuştur. Dolayısıyla İngiltere’nin, İran-Rusya savaşında İran’ın yanında yer alacağını düşünmek son derece anlamsızdır. Diğer taraftan Rusya Kafkasya cephesinde mütareke yaparak gücünü Fransa’ya karşı seferber etmek istiyordu. Bu nedenlerden dolayı daha önce de belirtildiği gibi Tahran’daki İngiliz Elçisi Ouseley iki devlet arasında bir an önce mütareke sağlanması için Kaçar sarayına baskı yapıyordu.

Napolyon, Rusya’ya karşı kesin bir zafere ulaşmayı planlıyordu. Napolyon’un yaklaşık 500.000 kişilik bir ordu ile, Haziran 1812’de çıktığı Moskova Seferi’ni Uçarol şöyle anlatmaktadır: *“Sürekli olarak geri çekilen Rusya karşısında birkaç zafer kazandıktan sonra, 14 Eylül 1812’de Moskova’ya girdi. Fakat Ruslar, şehri ateşe verdiler. Napolyon’un bu başarısına rağmen, onun ümit ettiği şekilde bir barışa, hatta ateşkes anlaşmasına dahi yanaşmadılar. Napolyon’un 20 Eylül ve 5 Ekim tarihlerinde yaptığı anlaşma önerilerini Çar I.Aleksandr reddetti. Bunun üzerine Napolyon Moskova’da daha fazla kalmanın mümkün olamayacağını gördü. Çünkü kış mevsimi geliyordu. Bu ise kendisinin Avrupa’nın geri kalan kısmı ile ilişkisini kesecekti. Diğer taraftan ordusunda çözülme de başlamıştı. Bu durum*

²⁸³ A.g.k., 104.

*karşısında Napolyon geri çekilmeye karar verdi ve 18 Ekim 1812'de Fransız kuvvetleri Moskova'dan ayrılmaya başladı.*²⁸⁴

Napolyon'un ordusu geri çekilirken açlıktan, soğuktan ve Rusların baskınlarından dolayı büyük kayıplar verdi. Nitekim 1812 yılının sonlarına doğru Paris'e dönen Napolyon'un kayda değer bir ordusu kalmamıştı. Napolyon'un hızlı bir şekilde yeni bir ordu toplayarak müttefikler karşısında bazı küçük başarılar sağlaması bile onu kurtaramamıştır.

16-19 Eylül 1813 tarihlerinde Fransa ile koalisyon güçleri arasında gerçekleşen Leipzig Muharebesi'nde, Napolyon'un ordusu bozguna uğradı. Napolyon savaş alanından çekilmek zorunda kaldı ve koalisyon orduları Mart 1814'te Paris'i işgal ettiler.²⁸⁵

Fransa ile koalisyon orduları arasındaki savaşlar Avrupa ülkeleri için ölüm kalım savaşı niteliğinde idi. Rusya, Fransa gibi güçlü bir düşmanla karşı karşıya olduğundan Kafkasya cephesinde bir an önce mütareke sağlanmasını istiyor, İngiltere ise ortak düşman karşısında müttefikini korumaya ve barışa aracılık yaparak onu rahatlatmaya çalışıyordu.

Yukarıda da anlatıldığı gibi Rusya ile Fransa'nın savaş halinde olmaları nedeniyle Sir Gore Ouseley, İran'ın Rusya ile barış yapmasında ısrarcı olmuş. Tahran sarayında mütareke önerisine karşı çıkan pek kimse bulunmuyordu. Sadece Abbas Mirza Kafkasya vilayetlerinin Rus işgalinden kurtarılmasında ısrar ediyordu. Bunun üzerine Sir Gore Ouseley, Veliht Abbas Mirza'yı ikna etme amacıyla Eylül 1813'de Tebriz'e gitti.

²⁸⁴ A.g.k., 104.

²⁸⁵ Bkz. (65) MEHMUD, c. I. 209-215.

Ouseley yaklaşık bir ay Tebriz'de kalmıştır²⁸⁶. Bu esnada Rusya-İngiltere arasındaki barış anlaşmasının imzalanması haberi İngiliz elçisine ulaşması üzerine elçi, Abbas Mirza'nın ordusunda bulunan İngiliz askerlere görevlerini terk etmeleri ve Rusya'ya karşı savaşa katılmamaları yönünde talimat vermiştir. Abbas Mirza'nın ısrarı üzerine sadece 15 İngiliz askerinin Kaçar ordusunda kalmasına izin verilmiştir.²⁸⁷

1812 yılına kadar taraflar muhtelif mevzilerde defalarca çatışmışlardı. Bütün bu yüzleşmeler küçük istisnalar dışında Rusya lehine sonuçlanmıştı. Bu arada İngiliz subayların Abbas Mirza'nın ordusunu terk etmeleri barış yapmaya yanaşmayan Veliht'ı zor durumda bıraktı. Diğer taraftan Ekim 1812'de Aslanduz mevkiinde baskına uğrayan veliaht ordusu ağır bir yenilgiye uğradı.²⁸⁸ Bir taraftan Aslanduz mevkisinde yaşanan yenilgi nedeniyle diğer taraftan da Ouseley'in ısrarı üzerine Abbas Mirza barış müzakerelerinin başlamasını kabul etti. Böylece 1813 yılı başlarında başlayan barış görüşmeleri sonucunda Ekim 1813'te taraflar arasında Gülistan Antlaşması imzalanmıştır.²⁸⁹

²⁸⁶ Ouseley'nin Veliht'ı ziyareti sırasında ikili arasında yaşanan bir tartışma Abbas Mirza'nın İngilizlere güvenmediğini açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Ouseley Veliht'la görüşmesi sırasında Rusya-İran arasındaki barış müzakereleri bağlamında Major Darsi vasıtasıyla İngiltere'nin St. Petersburg büyükelçisine bazı bilgiler ileteceğini, bundan dolayı da adı geçen majorun gidişini ertelediğini söyleyince, Abbas Mirza'nın sert tepkisi ile karşılaşmıştır. Velihtın "*Umarım mütareke yapılan kadar Major Darsi'yi Tiflis üzerinden göndermeyi düşünmüyorsunuzdur*" şeklindeki itirazı üzerine Ouseley; "*Veliht hazretleri takdir ederler ki İran'la Rusya arasındaki barış veya savaşın bir İngiliz vatandaşının seyahati için Rusya topraklarını kullanmasına mani olamaz*" şeklinde cevap vermiş, Abbas Mirza ise bunun doğru olduğunu fakat bu yolculuğun kendisi için son derece önemli olduğundan mütareke yapılmadan Major Darasi'nin Tiflis üzerinden gitmesine kesinlikle izin vermeyeceğini bildirmiştir. Ouseley'in bunun nedenini sorması üzerine Abbas Mirza, Darsi'nin İran Devleti'nin savaş kabiliyeti ve ordusu hakkında her türlü bilgiye sahip olduğunu, bu nedenle de Rusya'dan geçmesinin kendisi için tehlike arz edebileceğini söylemiştir. Fakat Ouseley'in talebinde ısrar etmesi üzerine Veliht; İngiliz subayının Tiflis üzerinden gitmesi halinde Major'un vurulması yönünde talimat vereceğini belirtmiştir. Bkz. (65) MEHMUD, 189-190. Başta M. Mehmed olmak üzere bazı İranlı araştırmacılara göre İran'ın Gülistan Antlaşması öncesinde baskına uğrayıp yenilmesinde İngilizlerin etkisi olmuştur. Bu araştırmacılara göre İran ordusu ile ilgili önemli bilgilerin İngilizlerce, Ruslara servis edilmesi, Abbas Mirza'nın yenilmesine, sonuç itibarıyla da Gülistan Antlaşması'nı kabul etmesine neden olmuştur. J.J. Morier kendi eserinde Rus generalle İran'la ilgili çok gizli konular üzerinde müzakereler yaptığını ifade etmiştir. Bkz. (65). MEHMUD, c.1, 164. Genellikle o dönemde başta Abbas Mirza olmak üzere Kaçarların İngilizlere pek güvenmedikleri anlaşılmaktadır.

²⁸⁷ A.g.k., 168.

²⁸⁸ Bu savaşta Major Charles Christie hayatını kaybetti, Abbas Mirza ise ölümden döndü. Aslanduz Savaşı ile ilgili ayrıca bkz. (64) NECMİ, 76-77.

²⁸⁹ Birinci İran-Rusya savaşlarında İran tarafından yaklaşık 150.000 kişi hayatını kaybetmiş, 50.000 insan ise sakat kalmıştır. Bkz. (62) KUZANLU, 13.

3.9. Gülistan Antlaşması (25 Ekim 1813)

İran tarafından Mirza Abulhasan Han Şirazi, Rusya tarafından ise Kafkasya Orduları Başkomutanı Nicolas Rtichtchov²⁹⁰ tarafından imzalanmış olan Gülistan Antlaşması'nın önemli maddeleri şöyledir:²⁹¹

1. Bu antlaşma ile taraflar arasında savaşa son verilmiş ve barış tesis edilmiştir.
2. Taraflar statükoyu kabul etmişlerdir. Yani antlaşmanın imzalandığı tarihte taraflar ellerindeki mevzi ve toprakları aynen muhafaza edecek, yalnız Talış'ın sınırları daha sonra iki tarafın görevlendireceği uzmanlar tarafından belirlenecektir.
3. İran bu antlaşma ile Karabağ ve Gence vilayetlerini, Şeki, Şirvan, Kuba, Derbend, Bakü hanlıklarını, Talış'ın Rusya'nın elinde bulunan kısmını, Dağıstan ve Gürcistan'ın tamamını, Şoragöl, Açıkbaş, Kürne, Mengril bölgelerini ve belirlenmiş sınırlarla Kafkasya arasındaki tüm arazi ve ahalinin Rusya'ya ait olduğunu tasdik etmiştir.
4. İran veliahtlığına tayin edilecek şehzadenin yardıma ihtiyacı olduğu takdirde Rusya Devleti kendisine yardım edecektir. Yalnız şehzadeler arasında iç çekişmeler yaşanırca Kaçar Şahı'nın talebi olmadığı sürece Rusya duruma müdahale etmeyecektir.
5. Hazar'da Rusya'nın dışında başka bir ülke savaş gemisi bulunduramayacaktır.
6. Antlaşmanın imzalanmasından itibaren 3 ay içerisinde tüm esirler taraflarca serbest bırakılacaktır. Esirler veya firariler isterlerse buldukları ülkede kalabilecek

²⁹⁰ Bkz. (70) NEFİSİ, 301.

²⁹¹ Bkz. (48) SEPEHR, 240.

veya kendi ülkelerine dönebileceklerdir. Ülkelerine dönmeleri durumunda savaş dönemindeki suçları affedilecektir.

7. Tüccarların problemleriyle ilgilenecek ve iki devletin uygun vilayetlerinde bulundurulacak elçiliklerin personel sayısı on kişiyi geçmeyecektir.

8. İran'lı ve Rus tüccarlar, birbirlerinin ülkelerinde ikamet edebilecek, ticaret yapabilecektir.

9. İki ülke arasındaki ithalat ve ihracatlarda, tüccarlardan sadece bir defaya mahsus gümrük vergisi alınacaktır (Farklı vilayetlerde farklı adlar altında vergi alınmayacaktır).

Sonuç olarak Gülistan Antlaşması'yla Kaçarlar Gence, Karabağ, Talış, Şeki, Şirvan, Bakü, Kuba ve Derbend hanlıkları, Dağıstan ve Gürcistan'la ilgili tüm iddialarından vazgeçerek bu vilayetlerin Rusya'ya ait olduğunu kabul etmiştir.²⁹² Diğer bir ifade ile bu antlaşma sonucunda Erivan ve Nahcivan dışında Kafkasya'nın tamamı Rusya'ya terk edilmiştir.

Gülistan Antlaşması ile on senedir bölgeyi harabeye çevirip, halkı perişan eden savaşlar sona ermiştir. Bununla birlikte antlaşma ile Azerbaycan Türkleri parçalanmış, Kafkasya Türklüğünün önemli bir kısmı Rus esaretine girmiştir.

I. İran-Rusya savaşı sırasında Abbas Mirza, bundan sonra ülke topraklarının sadece modern silahlara sahip düzenli ordu ile korunabileceğini, her alanda ciddi reformlar yapılması gerektiğini, aksi takdirde ülkenin çöküşe mahkum olacağını anlamıştı.²⁹³ Bu nedenle de Abbas Mirza, Fransız Heyeti'nin İran'a gelişi ile başta

²⁹² Bkz. (11) BAKÜHANOV, 221.

²⁹³ Velihtı ziyaret etmiş olan J.J. Morier eserinde Abbas Mirza'yı; ciddi, vatansever, yüksek idealleri olan, kitap okumayı ve bilgi edinmeyi çok seven, kendi ülkesinin tarihini iyi bilen ve Firdevsi Şahnamesi'ne özel ilgisi olan ve bu eseri başucu eseri yapan birisi olarak vasıflandırmıştır.

askeri alan olmak üzere pek çok alanda başlatılan modernleşme çabalarını devam ettirdi. Bu çabalar Gülistan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra da devam etmiştir. *“Nitekim 1817 yılında resmi bir görüşme için Tahran’da bulunan Kafkasya Rus orduları komutanı A. P. Yermolov, İran’da ciddi bir askeri hazırlığın olduğunu fark etmişti. General özellikle İngiliz subaylarının Kaçar birliklerini eğittiğine yakından tanıklık etmiştir.”*²⁹⁴

3.10. Reform Hareketleri

3.10.1. Askeri Alanda Reform

İran’daki reform ve yenileşme hareketi ilk olarak askeri alanda gerçekleşmiştir. İran ordusunun Batılılar tarafından ilk eğitimi ve modernleştirme çabaları Şah Abbas Safevi döneminde 1598 yılında İran’a gelen Sherley kardeşler, yani Antony ve Robert başkanlığındaki 26 kişilik heyetle başlamıştır. Sherley kardeşler’in esas görevi İran’ı Osmanlı Devleti’ne karşı savaşa sokmak ve bu savaş için de İran ordusunun yenileşmesini sağlamaktır.²⁹⁵

İngiliz heyetinin İsfahan’da kurduğu silah ve top dökümü fabrikası 1809 senesine kadar varlığını devam ettirmiştir.²⁹⁶ Bu fabrikada kısa sürede binlerce top ve on binlerce tabanca imal edilmiştir.

Şah Abbas hükümdarlığının başlarında Safevi ordusunun sayısına ilişkin kaynaklarda farklı bilgilere rastlanılmasına rağmen bu sayının yüz bin civarında olduğu söylenebilmektedir. Sherley kardeşler’in tavsiyesiyle Avrupa tarzında düzenli piyade birlikleri kuruldu. Nadir Şah döneminde tophanenin kurulması ile de İran ordusu modernleşme yönünde önemli bir yol kat etti.

²⁹⁴ Bkz. (1). MEHMETOV, 484.

²⁹⁵ Naser, Tekmil Homayun, *Tahavolat-i Kuşun Der Tarih-i Muaser-i İran, c.1, Şekl Gereftan-i Niruye Nezami Der Ağaz-i Dore-i Kacariye*, Tahran, 1376, 20.

²⁹⁶ A.g.k. 28.

Ordudaki reform Kaçar Hanedanlığı'nın kuruluşu döneminde de devam etmiştir. Sadri, Konu ile ilgili şu bilgiyi aktarmıştır: “*Ağa Muhammed Han, 1780 yılında Kazvin şehrinde Avrupa tarzında bir ordunun teşkili için bir kışla tesis ettirdi. Rus ordusundan atılmış ve İran'a gelmiş olan Karabağlı ve Nahçıvanlı on altı subay yeni ordunun kuruluşu ve eğitimi için görevlendirildi*”.²⁹⁷

Ancak tüm bu çabalara rağmen XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde İran ordusu dönemin modern Batı orduları karşısında son derece zayıf ve gelenekseldi. Nitekim İran-Rusya savaşlarının ilk yıllarında Kaçar ordusunda sınırlı sayıda eskiden kalma tüfek ve topla birlikte ok, kılıç ve mızrak da kullanılmaktadır. Başta Abbas Mirza olmak üzere Kaçar Yönetimi birinci Kaçar-Rus savaşları esnasında İran'ın Batı teknolojisi karşısındaki geri kalmışlığını fark etti. Bunun üzerine Feth Ali Şah önce İngiltere'ye yönelmiş, ancak İngilizler Rusya'nın yanında yer aldıklarından yardım için ağır ve kabul edilmez şartlar öne sürmüşlerdir. Bunun üzerine Şah, Napolyon'a yönelmiştir. Böylece Hindistan'a ulaşmak için İran'la ilişki kurmayı planlayan Napolyon'un gönderdiği elçilerin İran'a gelişi, 1807 yılında imzalanacak 16 maddelik Finkenstein Anlaşması'nın yolunu açmıştır.

Finkenstein Anlaşması'nın altıncı ve yedinci maddeleri askeri konularla ilgilidir. Altıncı maddeye göre İran'ın ihtiyaç duyduğu çöl topları, tüfek ve süngüler Fransa tarafından temin edilecekti. Yedinci maddeye göre ise, tophanenin düzenlenmesi ve piyade sınıfının Avrupa tarzında yenilenmesi için tophane mensubu mühendis ve piyade birliklerinden ihtiyaç ölçüsünde personelin İran'a gönderilmesi öngörülmüştür.²⁹⁸

Abbas Mirza, Osmanlı Sultanı III. Selim'in (1789-1807) reformlarından esinlenerek Azerbaycan'da birçok alanda hızlı bir reform hareketi başlattı. Tebriz'de Fransız subaylarının eğittiği Nizam-i Cedit ordusunu kurdurdu. Abrahamian konu ile

²⁹⁷ Bkz. (117) SADRI, 483-497.

²⁹⁸ A.g.m. 483-497.

şu açıklamalarda bulunmuştur: “*Esası 6,000 askerden oluşan Nizam-i Cedit ordusu seyyar toplar ve modern silahlarla donatılmıştı. Ordu mensuplarına düzenli maaş bağlanmış, tek tip üniforma giydirilmiştir. Askerler kışlalarda ikamet ediyor ve Avrupalı subaylar tarafından eğitiliyordu. Bu modern orduyu teçhiz etmek için Tebriz’de top ve tüfek üretimi fabrikasını kurduran Abbas Mirza, ilk İranlı öğrenci grubunu da Avrupa’ya göndermiştir*”²⁹⁹

Fakat Tilsit Anlaşması’yla Fransız Heyet’i İran’ı terk ederek yerini İngilizlere bırakmıştır. Böylece ordudaki yenileşme süreci bu defa İngilizler tarafından devam ettirilmiştir.

3.10.2. Sosyal, Kültürel, Siyasal ve Ekonomik Alanlarda Reform

Abbas Mirza’nın Azerbaycan’da hayata geçirdiği reformlar sadece askeri alanla sınırlı kalmamıştır. Veliht aynı zamanda ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda da reformlar yapmıştır. Bu nedenle de Abbas Mirza İran’daki reform hareketinin mimarıdır. Abbas Mirza’ya göre doğru yönetimin ilk şartı yöneticinin tebasını himayesi altına almasıdır. Bu nedenle de Azerbaycan’da vilayetlerin iltizama verilmesini yasaklamıştır.³⁰⁰

Abbas Mirza’nın talimatı ile 1816 yılında İran’ın ilk matbaası Tebriz’de kurulmuş ve ilk defa kitap basılmıştır. Bunun yanı sıra kurulan tercüme idaresinde askeri, mühendislik ve tarih gibi alanlarda onlarca kitap yabancı dillerden tercüme edilerek basılmıştır.

²⁹⁹ ABRAHAMIAN, *İran Beyn-i Do İnkilab*, 68. Eğitim için yurtdışına gönderilen bu öğrencilerin birçoğu Türk gençlerdi. Öğrencilere ev sahipliği yapan ülkeler bu öğrencilerin Farsça bilmediklerine şaşırırmaktaydılar. Bkz. (86) SHAFFER, 64.

³⁰⁰ İltizamı alan kişi (mültezim) devletin eyaletten alması gereken vergiyi peşin öder daha sonra halktan ağır vergiler toplardı. Herhangi bir denetim mekanizmasının olmadığından dolayı da bu yöntem halkın baskı ve ağır yük altında kalmasına neden olmaktaydı.

Abbas Mirza halkın ödeyeceği vergi miktarını itina ile saptamış, eyalet yöneticilerinin fazla vergi almalarını ve keyfi uygulamalarını yasaklamıştır.³⁰¹ Eyalet yöneticilerinin vergiyi zorla ve şiddete başvurarak topladıkları bir ortamda Abbas Mirza'nın vergi toplanmasında şiddete başvurulmaması gerektiği yönündeki talimatı, devlet otoritesinin gevşeyeceği gerekçesiyle bazı çevrelerin eleştirililerine neden olmuştur.³⁰²

Abbas Mirza ayrıca vakıf ve miri (devlete ait) arazilerin tespiti ve birbirlerinden ayrılması talimatını da vermiştir. Veliht'ın amacı bazı kamu görevlilerinin başta vakıflar üzerindeki etkilerini yok etmek ve vakıf gelirlerini şahsi çıkarları için suistimal etmelerini önlemektir.³⁰³

Velihtın bir diğer uygulaması ise ayda bir günü *Mezalim Günü* olarak belirlemesidir. Dünbülü'ye göre haksızlığa uğramış olanlar veya velihatla görüşmek isteyenler her ayın belirli bir gününde direkt veliahtla görüşüp, şikayetlerini ona iletebilmekteydi.³⁰⁴

Abbas Mirza ülkenin modernleşmesi, Avrupa ile ticari ve kültürel ilişkilerin sıklaşması, tarım ve diğer alanlarda Avrupalıların bilgi ve tecrübelerinden yararlanılması için İran'da Avrupalı göçmenlerden oluşacak bir şehir (koloni) kurmayı planlamış, bu amaçla da Avrupalıları İran'a davet etmiştir. Veliht İran'ın Londra'daki maslahatgüzarı Mirza Salih Şirazi vasıtasıyla 1823 yılında Londra gazetelerinde yayınlattığı ilanlarla, Avrupalı göçmenlerin Amerika, Gürcistan, Dağıstan vs. ülkelere yerleştikleri gibi, Azerbaycan'ın başkenti Tebriz veya Kürdistan'a bağlı Savuc Bulak'da bir koloni kurdukları takdirde, tarım potansiyeli yüksek ve iklim koşulları elverişli olan bu bölgelerde kendilerine gerekli ebatta arsa tahsis edileceğini, gelen yabancıların can ve mallarının devlet güvencesinde

³⁰¹ Bkz. (109) ZARGARİNEJAD, 79-111.

³⁰² A.g.m., 79-111.

³⁰³ A.g.m., 79-111.

³⁰⁴ A.g.m. 79-111.

olacağını, vergiden muaf, dini inançlarında özgür olacaklarını, isterlerse kilise vs. yaptırabileceklerini belirtmiştir.³⁰⁵

Abbas Mirza'nın yayınlattığı bu ilanlara yanıt olarak bazı İngiliz iş adamlarından ciddi talepler ve teklifler gelmiştir.³⁰⁶ Ancak 1826 da vuku bulan ikinci İran-Rusya savaşlarının bu projenin hayata geçmesini engellediği anlaşılmaktadır.

Abbas Mirza'nın bütün bu çabaları Ruslar karşısındaki yenilgisini önleyememiştir. Doğal olarak kökleri asırlara uzanan geri kalmışlığın sadece bir kaç sene içerisinde telafisi nerdeyse imkânsızdı. Ayrıca ciddi anlamda teknik üstünlüğüne ve dönemin en güçlü ordularından birine sahip olan Rusya'nın, İran karşısında yenileceğini beklemek pek gerçekçi gözükmemektedir. Dolayısıyla gerçek nedenlerini ve dönemin koşullarını dikkate almadan bu yenilginin sorumluluğunu Kaçarlara yüklemek en hafif tabiriyle objektiflikten uzak bir değerlendirmedir.

3.11. Gülistan Antlaşması Sonrası İran–Rusya Arasındaki Diplomatik Görüşmeler

Kaçar Yönetimi her ne kadar Gülistan Antlaşması'nın ağır sonuçlarını sindiremese de Rusya ile ikinci bir savaşın çıkmasını istemiyor ve antlaşma şartlarını diplomatik yollarla tadil etmeye çalışıyordu. Bunun üzerine Kaçar sarayı antlaşma şartlarının gözden geçirilmesi talebiyle Mayıs 1814'te Abulhasan Han Şirazi'yi, elçi sıfatı ile St. Petersburg'a göndermiştir.³⁰⁷ Şah'ın amacı savaş tazminatı ödeyerek Rusların eline geçen toprakları kısmen de olsa geri almaktı.

Fakat bu tarihte I. Aleksandr'ın (1801-1825) koalisyon orduları ile birlikte Paris'te bulunması nedeniyle İran elçisi aylarca Rusya'da bekletilmiştir. Fransa'nın

³⁰⁵ Mirza Seleh ŞİRAZİ, Gozareş-i Sefer-i Mirza Saleh-i Şirazi, Haz. Humayun, Şehidi, Tahran, 1362, 32-33.

³⁰⁶ A.g. k. 34-44.

³⁰⁷ Bkz. (56) AEVİR-İ ŞİRAZİ, 6-7.

kesin bir yenilgiye uğramasının ardından başkente dönen I. Aleksandr, İran'ın Gürcistan'la ilgili taleplerine karşı; *“Bu ülke halkının Hıristiyan olması nedeniyle Rusya egemenliğinde kalması İran egemenliğinde kalmasından daha uygundur”*³⁰⁸ şeklinde cevap vermiş, diğer bölgelerle ilgili taleplere ise *“ilhak edilen bu vilayetleri biz kaba kuvvetle almadık, bu vilayetlerin yöneticileri kendi rızalarıyla Rusya egemenliğini kabul etmişlerdir”*³⁰⁹ yanıtını vererek görevlendirilecek bir elçinin, hem Rus egemenliğine geçen eyaletleri hem de İran'ı ziyaret edeceğini, söz konusu bölge (Talış ve Karabağ) halklarının tercihleri doğrultusunda bu eyaletlerin iade edilip edilmeyeceği yönünde karar verileceğini belirtmiştir.³¹⁰

Bunun üzerine General Yermolov 1816 tarihinde 300 kişilik bir heyet başkanlığında St. Petersburg'dan Tiflis'e doğru hareket etti. 7 ay Tiflis'te ikamet eden heyet, nihayet 19 Mayıs 1817'de Tebriz'e ulaştı. Burada Abbas Mirza ile görüşen Yermolov daha sonra Sultaniye'ye giderek Feth Ali Şah'ı ziyaret etti.³¹¹

Rusya'nın Osmanlı ile arasındaki ilişkilerinin gergin olup, iki devlet arasında muhtemel bir savaşın söz konusu olduğu bu dönemde, Rusya, Osmanlı-İran arasındaki ittifakı önlemeye çalışmaktaydı. Rusya ayrıca Orta Asya'yı ele geçirmek için de planlar yapmıştı. Bu planların hayata geçirilmesi için İran'ın desteğinin sağlanması ve Rus askerlerinin İran üzerinden geçebilmesi büyük önem arz etmekte idi.³¹² Bunun üzerine Feth Ali Şah tarafından kabul edilen Yermolov şu taleplerde bulunmuştur:

1. Muhtemel Osmanlı-Rus savaşında, İran ya Rusya'yı desteklesin veya en azından Osmanlı ile ittifak yapmasın.

³⁰⁸ (68) ŞEMİM, 93.

³⁰⁹ Bkz. (42) HİDAYET, 7707. Bkz. (83). ŞEMİM, 93. Bkz. (56). HAVERİ-İ ŞİRAZİ, C. I, 322.

³¹⁰ (42) HİDAYET, c.9, 7707. Bkz. (108) G. AŞTİYANİ, 55-74. Bkz. (42) HİDAYET, 1339. Bkz. (56) HAVERİ-İ ŞİRAZİ, CI, 439.

³¹¹ Konu ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. (42) HİDAYET, C.9, 7719-7725.

³¹² Bkz. (108), G. AŞTİYANİ, 55-74.

2. Rus tüccarlarını yağmalayan Harezmi Türkmenleri  zerine ordu gönderilsin veya Rus ordusunun Hazar Denizi ve Esterabad  zerinden Türkmenlerin  zerine yürümesine izin verilsin.

3. Gilan'da Rus ticari ateşeliğinin bulundurulmasına izin verilsin.

4. Taliş sınırlarının belirlenmesi amacıyla İran bir temsilci tayin etsin.

5. İki devletin de temsilcileri sınırlarda yerleştirlsin.³¹³

Fakat Kaçar Sarayı bu taleplerin hiçbirine olumlu veya net bir yanıt vermemiştir. Fath Ali Şah Osmanlı Devleti aleyhindeki ittifak önerisine, Gülistan Antlaşması'nda böyle bir hususun bulunmadığı gerekçesiyle sıcak bakmayıp, Harezmi konusunda Rus ordusunun İran üzerinden geçmesi talebini de kabul etmemiştir. İran'ın Harezmi'e sefer açmasıyla ilgili öncelikle Belh, Buhara ve Herat'ın İran'a ilhak edilmesi gerektiğini, bundan sonra Harezmi'e h cumun mümkün olabileceğini beirten Şah, Ticari ateş hususunda da Yermolov'un talebini uygun bulmayıp, Taliş sınırlarının tespiti konusunu Abbas Mirza'nın inisiyatifine bırakmış ve son talebin görüşülmesi için Yermolov'dan Tiflis'e döndükten sonra bir elçi göndermesini istemiştir.³¹⁴

Rus kaynaklar Yermolov'un yukarıdaki talepleri dışında başka taleplerinin de olduğunu kaydetmektedir. Rus kaynaklarına göre; Gilan dışında Esterabad'da da bir ticari ateşeliğin açılması, İngilizlerin İran devlet adamları üzerindeki nüfuzunun azaltılması, firari Rus askerlerinin iadesi de Yermolov'un talepleri arasında yer almıştır. Bunların dışında İran'ın siyasi yapısı, coğrafyası, nüfusu ve askeri kabiliyetleri ile ilgili bilgi toplamak da Yermolov heyetinin başlıca görevleri arasında bulunmuştur.³¹⁵

³¹³ Bkz. (48) SEPEHR, c.1, 288-290.

³¹⁴ A.g.k. c.1, 288-290.

³¹⁵ Bkz. (108) G. AŞTİYANİ, 55-74.

İran kaynaklarına göre Yermolov'un dik başlı tavırları, İran tarafının gururunu incitici davranışları, bazı yersiz talepleri ve Abbas Mirza'nın bu talepler karşısındaki olumsuz tutumu, Yermolov'un taleplerinin reddedilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu durum ise zaten İran karşıtı olan Yermolov'un daha da kinlenmesine neden olduğu gibi iki ülke arasındaki ihtilafların giderilmesi bir yana ikinci bir savaşın başlamasına zemin hazırlayan nedenlerden biri olmuştur.³¹⁶

Rus elçisi Yermolov İran ziyareti ile ilgili 23 Eylül 1817'de Çar'a gönderdiği ilk raporunda İran'ın coğrafi özellikleri, ülkenin büyük bir kısmında nüfusun azlığı ve kuzey bölgelerindeki yoğunluğundan bahsetmiş, İran'ın siyasal sistemi ile ilgili düşüncelerini aktarmıştır. Abbas Mirza'nın İngiltere'nin himayesi altında olduğunu iddia eden Yermolov, onun top dökümü, silah yapımı, cephane toplanması ve yeraltı kaynaklarının kullanılması konularında önemli girişimlerde bulunduğunu ve biner askerden oluşan otuz taburluk bir orduya sahip olduğunu kaydetmiştir. Yermolov raporunda İran'ın yakında Avrupa ülkeleri seviyesine yükseleceğini, bu açıdan Abbas Mirza'nın sınırsız iktidarı ve maddi gücünün tehlikeli olduğunu belirterek ileride sorun yaşanmaması için Aras Nehri'nin İran-Rusya arasında sınır hattı olarak saptanması gerektiğini kaydetmiştir.³¹⁷

Yermolov notlarında İranlılara karşı kin ve nefretini gizlememiştir. Onun, "Sonunda o iğrenç yeri terk ettim, gelecekte de orayı görmek istemiyorum. Oraya gidecek olursam ancak elimde bir silahla düşman yuvasını yıkmak için gideceğim"³¹⁸ gibi ifadeleri İran'a karşı olumsuz bakışını açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Ayrıca Yermolov Abbas Mirza'nın İngilizlere yakın olduğunu ileri sürerek, onun veliaht olarak tanınmasına karşı çıkmış, Çar'ı da bu konuda ikna etmeye çalışmıştır. Yermolov veliaht olarak annesi Gürcü olan Feth Ali Şah'ın büyük oğlu Muhammed Ali Mirza'nın tanınmasını tavsiye ediyordu. Fakat Kaçar Hanedanlığı'nın kurallarına göre veliahtın hem anne hem de baba tarafından

³¹⁶ A.g.m. 57-74.

³¹⁷ A.g.m. 57-74.

³¹⁸ A.g.m. 57-74.

Kaçarlara mensup olması gerekmekte idi. Yermolov İran'ı ziyaretinde Muhammed Ali Mirza ile görüşmüştür. Çar'a gönderdiği diğer raporunda Muhammet Ali Mirza ile gizli ilişki içerisinde olduğunu ve ona yardım vaadinde bulunduğunu kaydetmektedir.³¹⁹

Temmuz 1826'ya kadar iki devlet arasında bazı görüşmeler olduysa da bu görüşmelerden olumlu bir netice alınamamıştır. Gülistan Antlaşması'ndan sonra Rusya'nın Kaçarlar karşısında sözde barışçıl davranması ve diplomatik görüşmeleri kabul etmesi aslında orduyu güçlendirme çabasına girmemesi için Abbas Mirza'yı oyalama maksadı taşımakta idi.

II. İran-Rusya savaşına giden süreçte Rusya, Osmanlı Devleti ile savaş hazırlığında olduğu nedeiniyle, ikinci bir cephenin açılmasını istememiş ve savaştan kaçınmıştır.

³¹⁹ A.g.m. 57-74.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İKİNCİ İRAN-RUSYA SAVAŞLARI

4.1. İran – Rusya Savaşları'nın İkinci Devresi (1826 – 1828) ve Türkmençay Antlaşması

Kaçarlar Rusya ile yeni bir savaşa girmek istememişler ancak toprakları Rus işgaline maruz kalmış ve kendileri de Kaçarlara sığınmış olan hanlar ve bazı din adamları Rusya ile savaşmak için yoğun bir propaganda yürütmüş ve baskı yapmışlardır. Necef, Kerbela ve Kazemeyn'in ünlü müçtehit ve din adamlarını da yanına alan Seyid Muhammed Bin Seyid Ali Tabatabai isimli ünlü bir Şii din adamı Rusya'ya karşı cihat ilan ederek 1826 yılının ilk aylarında İran'a gelmiştir. Daha Irak'tayken İran'ın din adamlarına mektuplar göndererek onları cihada davet eden Seyid Muhammed'in çevresine, Tahran'a vardığında galeyana gelmiş 10.000'i aşkın insan toplanmıştır.³²⁰

Rus işgali nedeniyle hanlıklarını terk edip Güney Azerbaycan'a göçmek zorunda kalan hanlar, sürekli Abbas Mirza, Şah ve din adamlarını Ruslara karşı tahrik etmiş, savaşın yeniden başlatılması gerektiğini telkin etmeye çalışmışlardır. Müçtehitlerin cihatçı anlayışuna göre İslam padişahı, ve din adamları, İslam sınırlarını korumakla ve Müslümanların can ve mallarının kafirlerin eline geçmesini önlemekle yükümlü idi.³²¹

Abbas Mirza ise Rusya ile ikinci bir savaşa girmek istememiş, Feth Ali Şah'a böyle bir savaşın sakıncalı olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Fakat işi ileri boyutlara taşıyan bazı müçtehitler savaşa karşı çıkan herkesin kafir ve mülhit

³²⁰ Mirza Mustafa AFŞAR, *Sefer Name-i Nasir Hosrov ve Tarih-i Zendegi-yi Abbas Mirza Naib ul Saltane*, Tahran 1349, 37.

³²¹ Bkz. (41) Cihangir Mirza KAÇAR, 7.

olduğu yönünde fetvalar çıkararıp³²² cihat ilan ettiler. Din adamlarının bu dayatmacı tavır ve baskıları nedeniyle hem Şah'ın hem de Abbas Mirza'nın savaşa karşı çıkmaları imkansız hale gelmiştir. Tahriklere karşı çıkan ve halk arasındaki galeyana yatıştırmak isteyen Veliht'ı dinsizlikle suçlayan savaş yanlısı çevreler³²³, savaş karşıtlarını dinsiz ve Rus taraftarı olmakla suçlayarak susturmaya çalışmışlardır.

Şii din adamlarının halkı tahrik etmeleri yüzünden iç savaş ile Rusya'ya karşı savaş arasında tercih yapmak zorunda bırakılan devlet adamları ikinci seçeneği seçmek zorunda kalmışlardır.³²⁴

Böylece savaştan başka çaresi kalmayan Abbas Mirza 16 Temmuz 1826'da Rusya'ya karşı harekete geçti.³²⁵ İlk hedef Karabağ ve Şuşa kalesi olmuş, fakat Abbas Mirza Şuşa'yı 48 gün abluka altına almasına rağmen ele geçirememişti. Abbas Mirza'nın ordusu diğer bölgelere yönelerek Lenkeran ve Salyan'ı ele geçirdi. Bunun ardından Abbas Mirza; Şeki, Şirvan, Bakü, Derbend ve Kuba'ya, Kaçarlara sığınan eski hanların önderliğinde kuvvetler gönderdi. Hanlar yerli halkın da ayaklanmasıyla Rusları kovarak yönetimi ele geçirdiler. Talış ve Tiflis'e ayrıca ordu gönderildi.³²⁶ Bu dönemde Kuzey Azerbaycan'ın her köşesinde halk, Rus işgaline

³²² A.g.k., 15. 1826 yılının ilkbaharında Şah, Veliht'ı Sultaniye'ye çağırdı. Seyit Muhammed isimli müçtehit, bir grup din adamıyla birlikte padişahı Ruslara karşı savaşa girmeye tahrik etmek amacıyla Kerbela'dan (Irak) İran'a gelmişti. Seyit Muhammed tüm Azerbaycan ve Irak-i Acem din adamlarına mektuplar göndererek onları kendi yanına çekmişti. Bazı devlet adamları ise din adamlarının fetvalarını desteklemekteydi. Savaşa karşı olan Abbas Mirza ortaya atılan savaş teklifini kabul etmemekte idi. Bu durumdan rahatsız olan kimi devlet adamları, din adamları nezdinde Veliht'ı karalamaya çalışmışlardır. Sultaniye'ye gelen din adamları savaşa karşı çıkan herkesin kafir olduğu fetvasını çıkararak işi oldubittiye getirmişlerdir. Komplonun farkında olsa da herkesin savaş fikrinde müttefik olduğunu gören veliaht için savaş kararını kabul etmekten başka çare kalmamıştı. Tebriz'de ikamet etmekte olan Rusya temsilcileri İran'daki bu gelişmeleri ve savaş hazırlıklarını izlemekteydiler. Bu esnada Rus Çarı I. Aleksandr Kasım 1825'te vefat etmiş ve diplomatik görgü kuralları gereği İran Devleti'nin başsağlığı dilemesi ve tahta çıkan yeni çarı kutlaması gerekiyordu. Fakat bu yapılmadı. Bu durum Ruslar için savaş işaretiydi. Bununla birlikte Çar, Prens Menşikov'u elçi sıfatıyla İran'a göndermiştir. Sultaniye'deki savaş toplantısından haberdar olan Menşikov savaş kararını önlemeye çalışarak Talış ve Muğan vilayetlerinin bir kısmının İran'a iade edileceğini bile taahhüt etmiştir. Fakat savaş kararının kesinleşmesi ile Menşikov, Şah'la görüştürülmeden Rusya'ya geri gönderilmiştir. Bkz. (41) Cihangir Mirza KAÇAR, 14-16.

³²³ Bkz. (320) Mirza Mustafa AFŞAR, 38.

³²⁴ A.g.k. 37.

³²⁵ Kimi kaynaklar Abbas Mirza'nın asker sayısının 60,000 olduğunu kaydetmektedir. Ancak bazı araştırmacılar bu rakamın Rus askeri yetkililer tarafından abartılmış olabileceği kanaatinde dirler. Bkz. (89). Aliyarlı, 612.

³²⁶ Bkz. (320) M. M. AFŞAR, 38.

karşı ayaklanmıştı. Rus komutan Yermolov, St. Petersburg'a gönderdiği raporda Azerbaycan'daki ayaklanmayı ve Seyyid Kerbela Muhammed'in isyan çağrısını değerlendirirken, *“Bize karşı Müslüman ayaklanması başka vasıta ile değil, din vasıtasıyla ortaya çıkmıştır. Bu isyanı körükleyen Abbas Mirza'nın yanındaki ruhani bir kişidir”*³²⁷ demektedir.

Kuşkusuz dini inançlar ayaklanmanın tek sebebi olmamıştır. Rusların aşırı baskı, gaddarlık ve hakaretlerine maruz kalan halk, istilacılara karşı başkaldırmıştı. Bu süreçte dini inançların da önemli etkisi olmuştur.³²⁸

Abbas Mirza'nın 48 gün Şuşa Kalesi kenarında beklemesi savaşın seyrini olumsuz yönde etkilemiştir. Savaşın ilk aylarında kaybettikleri toprakların neredeyse tamamını Ruslardan geri alan Kaçarlar, Rusların toparlanıp takviye kuvvet almaları ile ele geçirdikleri bölgelerden birer birer çekilmek zorunda kalmışlardı. Eylül başlarında Şemkir yaylasında Zeyem Dağı eteklerinde vuku bulan Kaçarlarla Ruslar arasındaki büyük savaşta, Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza'nın başında olduğu Kaçar ordusu mağlubiyete uğrayarak Gence'ye çekilmiştir. Abbas Mirza Şuşa'yı bırakıp Gence'ye doğru ilerlemiş fakat Gence için çok geç kalınmıştır. 13 Eylül'de Kaçar ordusu ile Rus ordusu Gence civarlarında karşılaşmıştır. Kaçar ordusunun teknik açıdan çok daha güçlü olan Rus ordusu karşısında yenilmesiyle Gence tekrar Rusların eline geçmiştir.

Savaşın kaderi Gence savaşında belli olmuştur. II. İran-Rusya savaşının gidişini etkileyen Gence'deki mağlubiyetten sonra 1826 yılının sonlarında Kaçarlar, kazandıkları bütün toprakları kaybetmişlerdir. Rus ordusu 1 Ekim 1827 tarihinde

³²⁷ Bkz. (100) ALİYEV, 613.

³²⁸ Ayaklanmanın merkezi özellikle Gence ve Talış Hanlığı idi. Talış Hanlığı'nda, Talış hakimi Mir Hasan Han, isyancıların başını çekiyordu. Han, Lenkeran'da yerleşen Rus birliklerine saldırdı. Ağır savaşlar sonucunda kale Ruslardan geri alındı. Lenkeran'ı boşaltmak zorunda kalan Rus askerleri gemilerle Bakü'ye çekildi. Kaçar Devlet'i gönderdiği fermanla Talış vilayetinin idaresini Mir Hasan Han'a verdi. Bkz. (32) KAZIMBEYOĞLU, 21.

Revan'ı, ardından Nahcivan'ı, 3 Ekim'de de Merend'i ³²⁹ işgal ederek Tebriz'e yönelmiştir.³³⁰

Tebriz'in³³¹ önde gelen din adamlarından Ağa Mir Fettah³³² Rusların tarafına geçerek halkı Ruslara itaat etmeye çağırılmış, sonuç olarak da halk, şehir muhafızlarına karşı ayaklanmış ve Abbas Mirza'nın ailesi Tebriz'den çıkmak zorunda kalmıştır. Mir Fettah halkı yanına alarak Tebriz kapılarına yaklaşmakta olan Rus ordusunu karşılamış ve Marağa, Erdebil, Hoy, ve Eher hakimlerinin de mektuplarını Rus komutan Paskeviç'e sunmuştur. Böylece Tebriz Ruslar tarafından işgal edilmiştir.³³³ Şehrin idaresi için Rus askeri yetkililerinden ve yerli halkın temsilcilerinden oluşan geçici bir idare heyeti oluşturulmuş, bu heyetin üyeleri arasında Müctehit Mir Fettah da yer almıştır.

Güney Azerbaycan'ın bu şekilde işgal edilmesinde, savaşların asıl yükünü çeken bölgenin ekonomik zorluklar altında yıpranmışlığının da önemli etkisi olmuştur. Öte yandan Abbas Mirza'nın merkezîyetçi politikaları ve başta Nizam-i Cedid Ordusu'nun kurulması gibi reformlarıyla eski nüfuzlarını kaybetmiş olan kimi hanlar, Rus himayesini kabul etmekle eski güçlerini ihya etme çabasına girmişlerdi.

³²⁹ Merend hakimi Nazar Ali Han Yekanlu, bir süre önce (muhtemelen 1826 yılında) Gence'yi savaşmadan Ruslara bıraktığı gerekçesiyle Abbas Mirza tarafından idam edildiğinden, Merend halkı veliahta karşı kin beslemekteydi. Bu nedenle de Rus ordusu karşısında direnmediler. Bkz: (48). SEPEHR, c.1, 386. Ayrıca Bkz. (55) HAVERİ-İ ŞİRAZİ, Tahran 1380, C. II, 659.

³³⁰ Tebriz'in işgali süresince Rus askerlerinin barada infazı ile ilgili Bkz. (29) HUDAVERDİOĞLU, **Ahbarname**, 115-117.

³³¹ XIX. yüzyılın ortalarında Tebriz'in nüfusunun 200.000; Urmiye, Hoy, Marağa, Eher ve Erdebil gibi şehirlerin her birinin ise 20.000 veya biraz üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. (58) WATSON, 167. Paskeviç'in yazdığına göre bu dönemde Erivan vilayetinde 10,000 Müslüman (Azerbaycan Türkü) ve yalnız 3000 Ermeni ailesi yaşamaktaydı. Bkz. (89) ALİYARLI, 616.

³³² Tebriz esnafının kendilerine yeni vergiler yükleyen Rusların bildirisine karşı itirazları, Mir Fettah'ın onayı ile bastırılmıştır. Mir Fettah merkezi hükümetin kendisini cezalandıracağından endişe ederek Ruslar ile birlikte Rusya'ya gitmiştir. Bkz. M. NESİRİ, **Esnad ve Mokatebat-i Tarihi**, c.II, 99.

³³³ Bkz. (48) SEPEHR, c.1, 386-387. Ruslar halk ayaklanmasından endişe ederek Tebriz'in iç işlerinde pek müdahale etmemelerine rağmen Rus askerleri Tebriz sokaklarında sürekli halk tarafından infaz ediliyordu. Bkz: (48) SEPEHR, c.1, 388.; Ayrıca Bkz. (55) HAVERİ- ŞİRAZİ, 459.

Abbas Mirza tarafından idam edilen Merend Hanı'nın halefleri, Rus komutanını Tebriz'e saldırmaya teşvik ederek Azerbaycan'ın merkezine saldırıldığı takdirde bir engelle karşılaşılmayacağı yönünde kendisini temin ederken, eski nüfuzlarını kaybetmiş olan Marağa feodalleri Rus Çarı'nın himayesini talep etmişlerdir. Vakti ile Feth Ali Şah'la giriştiği taht kavgasında yenik düşen Sadık Han Şakaki'nin oğlu Cihangir Han Şakaki ise Abbas Mirza'ya karşı ayaklanan yerli hanlardandı.³³⁴ Bütün bunların yanı sıra uzun savaşların getirdiği ekonomik çöküş ve zorluklar da bazı çevrelerin Rus himayesine girmelerine neden olmuştur.

Tebriz'in düşmesi üzerine Abbas Mirza barış istemek zorunda kaldı, fakat barış görüşmeleri tazminat konusunda tıkanı. Bunun üzerine Ruslar barış şartlarını Abbas Mirza'ya kabul ettirmek amacıyla Meşkin, Hoy, Salmas, Erdebil ve Urmiye'yi işgal ettiler. Böylece Ruslar için Tahran'ın yolu açıldı.

Güney Azerbaycan'ı işgal eden Rus ordusunun, Kaplantı'ya (Kaplan Kuh)³³⁵ kadar ilerleyip Tahran'ı tehdit altına aldığı sırada Tahran'daki bazı saray mensupları, Horasan'dan Tahran'a gelen Şehzade Hasan Ali Mirza'nın çevresinde toplanarak savaşı devam ettirmesi için Şah'ı tahrik etmekte idiler. Hasan Ali Mirza, İmam Rıza (Şiiilerin sekizinci İmamı) tarafından Rusları İran'dan kovmakla görevlendirildiğini iddia ederek beraberinde getirdiği bin civarındaki askerle Meşhed'den Tahran'a gelmişti.³³⁶

Ne var ki çevresindekilerin etkisiyle bir müddet Abbas Mirza'ya kızgın olan Şah, daha sonra Rusya gibi güçlü bir düşmana karşı koyacak güce sahip olmadığına ikna edilerek barış müzakerelerinin devam etmesini kabul etmiştir.

³³⁴ Bkz. (58) WATSON, 222-223.

³³⁵ Miyana'nın 9 km. güney doğusunda vaki bir dağ. Hasan İhfa Alizade'ye göre Abbas Mirza ve Feth Ali Şah'ın barış antlaşmasına yanaşmamaları nedeniyle Ruslar Tahran'a doğru hareket etmeye hazırlanmışlardır. Bunun üzerine Şah barış müzakerelerinin devam etmesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bkz. (37) ALİZADE, 111.

³³⁶ Bkz. (41) Cihangir Mirza, KACAR, 102. Feth Ali Şah'ı barış müzakerelerini keserek savaşı devam ettirmeye teşvik etmenin yanısıra Abbas Mirza'yı Şah'ın gözünden düşürmeye çalışan çevrelerin çabaları ile ilgili Bkz. (48) SEPEHR, c.1, 389- 392.

Nihayet 10 Şubat 1828’de Miyana’nın yakınlarındaki Türkmençay kasabasında taraflar arasında barış antlaşması imzalanmıştır. Türkmençay Antlaşması olarak bilinen bu antlaşmayı İran adına Abbas Mirza ve Hariciye Nazırı Mirza Abulhasan Han Şirazi, Rusya adına ise Rus orduları komutanı Paskeviç imzalamıştır.³³⁷ Antlaşmaya göre, Gülistan Antlaşması’yla Rusya’ya bırakılan topraklar dışında İran, Erivan, Nahcivan ve Muğan Çölü’nün bir kısmını da Rusya’ya bırakmış, Rusya’ya ilk kez adli sahalarda kapitülasyonlar verilmiş ve Gülistan Antlaşması’nda olduğu gibi, Hazar Denizi’nde sadece Rusya’ya savaş gemisi bulundurma hakkı tanınmıştır.³³⁸

Rus ordusunun tazminat karşılığında Güney Azerbaycan’ı tahliye etmeyi kabul etmesinin en önemli nedeni bu dönemde Osmanlı- Rus savaşının patlak vermesi olmuştur.³³⁹

4.2. Türkmençay Antlaşması

Tamamı 16 maddeden oluşan antlaşmanın başlıca maddeleri şöyledir:

1. İki devlet arasında ebedi dostluk ve barış ilişkileri tesis edilmiştir.
2. Gülistan Antlaşması’nın hükmünün kalmaması nedeniyle onun yerine Türkmençay Antlaşması üzerinde mutabakat sağlanmıştır.

³³⁷ Bkz. (48) SEPEHR, c.1, 393.

³³⁸ Bkz. (68) ŞEMİM, 101-102.

³³⁹ Abbas Mirza’ya göre Rus ordusunun tazminat karşılığında Güney Azerbaycan’ı tahliye etmesinin en önemli nedeni, Rusların Tebriz’e girdiği günlerde Osmanlı- Rus savaşının patlak vermesiydi. Osmanlı- Rus savaşının başlamasıyla Rusya, İran’la barış yapmak zorunda kalmıştır. Bu da Velihaht’a göre “Allah’ın bir lütfü” idi. Zira tüm Azerbaycanlı ele geçirmiş olan Ruslar bu topraklardan kolay kolay çekilmeyebilirdi. Bkz. (85) KAİM MAKAMİ, II. Bölüm, 67. Ayrıca Kaçar devlet adamları Türkmençay Antlaşması sonrası Rusya tarafından elçi olarak İran’a gönderilen Griboyedov ve beraberindeki 37 kişinin öldürülmesinden sonra, bir taraftan St. Petersburg’a heyet gönderirken, diğer taraftan acil olarak ordunun muhtemel bir savaş için hazır hale getirilmesine ilişkin talimatlar vermişlerdir. Bkz. (85) KAİM MAKAMİ, 64.

3. İnan tarafı Erivan ve Nahcivan hanlıklarının Rusya'ya ilhakını kabul etmiştir. Bu nedenle de adı geçen hanlıklarla ilgili tüm defter ve belgeler en geç altı ay içerisinde Rus tarafına teslim edilecekti.

4. İki devlet arasındaki sınır hattı tespit edilmiş, bazı detayların ise antlaşma tarihinden itibaren iki ay içerisinde netleştirileceği belirtilmiştir.

5. Kaçarlar belirtilen sınır hattı ile Kafkas Dağları ve Hazar Denizi arasındaki tüm toprakların ve bu bölgelerde yaşayan halkların Rusya Devleti'ne ait olduğunu kabul etmiştir.

6. İnan savaş tazminatı olarak 10 Kurur Tümen (20 milyon Manat) Rusya'ya ödeyecek, ödeme koşulları ise ayrıca bir antlaşmayla belirtilecektir.

7. İnan padişahının, Abbas Mirza'yı veliaht seçmesi nedeniyle, Rusya arı da Abbas Mirza'yı İnan veliahtı, tahta geçtiği andan itibaren de İnan padişahı olarak tanıyacağını taahhüt etmiştir.

8. İki devletin ticari gemileri eskiden olduğu gibi serbestçe Hazar Denizi ve sahillerinde dolaşabilecek fakat Rusya dışında herhangi bir devlet Hazar Denizi'nde savaş gemisi bulundurma hakkına sahip olmayacaktır.

9. Elçiler ve maslahatgzarların kabul ve ağırlanmasında diplomatik görgü kurallarına uyulması yönünde iki devlet arasında mutabakat sağlanmıştır. Bu kurallar taraflarca tanzim edilecektir.

10. İki devlet arasında ticari ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla ayrı bir antlaşma yapılacak, Rusya Devleti ticari menfaatlerinin gerektirdiği yerlere elçi gönderme ve ticari ateşelikler açma hakkına sahip olacaktır. Sayıları 10 kişiyi geçmeyecek bu

ticari ataşeliklerin mensupları, bazı imtiyazlara sahip olacağı gibi, Rusya'daki İran elçisi ve ticari ataşelik mensupları da aynı imtiyazlardan yararlanacaklardır.

11. Savaştan dolayı yarım kalan iki ülke vatandaşları arasındaki davalar adil bir biçimde çözümlenecekti. İki ülke vatandaşlarının birbirlerinden veya karşı devletten alacaklarının acil bir biçimde ve tam olarak ödeneceği taahhüt edilmiştir.

12. Aras Nehri'nin iki tarafında taşınmazları olanlara taşınmazlarını satabilme veya değiş tokuş yapabilmeleri için üç sene süre tanınmıştır. Fakat Rusya eski Erivan Serdarı Hüseyin Han'la, kardeşi Hasan Han'ı ve Nahcivan'ın eski hakimi Kerim Han'ı bu haktan mahrum etmiştir.

13. Tarafların elindeki tüm esirler 4 ay içerisinde karşılıklı olarak serbest bırakılarak memleketlerine gönderilmek üzere taraflarca görevlendirilecek komiserlere teslim edilecektir.

14. Antlaşma tarafı devletler savaş sırası veya öncesinde karşı tarafa sığınmış olan tebaalarını talep etmeyeceklerdir. Fakat halk nezdinde nüfuz ve itibar sahibi bazı hanlar ve din adamlarının eski tebaalarıyla olan gizli ilişkilerinin kötü sonuçlar doğurabileceği nedeniyle İran tarafı, Rusya'nın tasvip etmediği kişilerin belli bölgelere yerleşmesine, Rusya ise İran açısından sakıncalı bulunan sığınmacıların sınıra yakın bölgelerde ikamet etmesine izin vermeyecekti.

15. Azerbaycan ahalisinin savaş dönemi ve Rus işgali sırasındaki Rusya lehine olan eylem ve davranışları Şah tarafından affedilmiştir. Bu şahıslar aileleri ile birlikte antlaşmanın imzalandığı tarihten itibaren bir sene içerisinde İran'ı terk ederek Rusya (Kuzey Azerbaycan) topraklarına geçebilecek, taşınır mallarını herhangi bir vergi ödmeden yanlarına alabilecek, taşınmaz mallarını ise beş yıl içerisinde sataabilecek veya devredebileceklerdi.

Ayrıca antlaşmanın ek protokolüne göre kararlaştırılan savaş tazminatının 8 Kururluk (tahminen 16 milyon Manat) kısmı 1 Nisan 1828, geriye kalan kısmı ise 13 Ocak 1830 tarihine³⁴⁰ kadar Rusya'ya ödenecekti. Tazminatın tamamının belirlenen tarihe kadar ödeneceğinin garantisi olarak Azerbaycan'ın Hoy şehri Rusların elinde kalmıştır. Tazminatın 8 Kururluk (tahminen 16 milyon Manat) kısmının 15 Ağustos 1828 tarihine kadar ödenmemesi durumunda Azerbaycan eyaleti ya İran'dan koparılarak Rusya'ya ilhak ettirilecek ya da bu eyalette bağımsız ayrı hanlıklar kurulacaktı.³⁴¹

4.2.1. Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Alanlarda Kriz ve İran'ın Sömürgeleştirilmesi

Türkmençay Antlaşması sonucunda Kaçar Devleti, Kafkasya'yı Rusya'ya bırakmakla siyasal açıdan büyük bir darbe aldı. Bunun yanı sıra devletin savaşlarla yıpranmış olan ekonomisi ödemek zorunda kaldığı yüklü miktardaki tazminatla daha da zora düşmüş oldu.

Diğer taraftan antlaşma sonucu verilen bazı ticari ayrıcalıklarla, Rusya'nın İran ekonomisindeki etkisi günden güne artmaya başladı. *“İran Devleti'nin, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmalarından önce, ithal ettiği mallardan aldığı iki vergi vardır. Bunlardan birisi ülkeye giriş yani gümrük vergisi; diğeri ise köprü ve anayol başlarında alınan “yol vergisi”dir. Bu vergiler transit, ithal veya ihraç olunan malların çıkış ve gidebileceği noktalar dikkate alınmaksızın mal sahiplerinden alınmaktadır. Büyük bir gelir kapısı olan bu vergiler sebebiyle iç piyasada kuzeyde İngiliz, güneyde ise Rus malları yerli mallarla rekabet edememektedir. Fakat Türkmençay Antlaşması'yla artık Rusya, İran iç piyasasında serbest ticaret yapma*

³⁴⁰ Watson bu tarihi 13 Ocak 1830 olarak kaydetmiştir, Bkz. (58) WATSON, 228. Fakat ek protokolün Farsça el yazma nüshasının ikinci maddesinde bu tarih Ocak 1830 senesinin ilk günü olarak belirtilmiştir. Bkz. Ahdname-i Torkmençay, Nushe-yi Hatti, Kitabhane-i Meclis-i Şura-i İslami, Kod No: 1082916, 15.

³⁴¹ Bkz. (58) WATSON, 228. Bkz. (41) Cihangir Mirza, KAÇAR, 101-102. Bkz. (65) MEHMUD, c.1, 276. Bu konu antlaşmanın Farsça el yazma nüshasının ek protokolünün üçüncü maddesinde kaydedilmiştir. Bkz. Ahdname-i Torkmençay, Nushe-yi Hatti, Kitabhane-i Meclis-i Şura-i İslami, Kod No: 1082916, 17

imtiyazını elde etmiş ve İran'ın kuzeyinde yapılan ticarî faaliyetler tamamen Rusya'nın kontrolüne girmiştir".³⁴²

Faruk Sümer Türkmençay Antlaşmasını "*Gürcistan ile Azerbaycan'ın bir kısmı başta olmak üzere pek çok toprağını Ruslara kaptırdığı gibi Horasan'da ve diğer iç bölgelerde de hakimiyetini ve hatta Türkmençay Antlaşması'nda (1828) ifade edildiği üzere adeta bağımsız bir devlet olma hüviyetini yitirdi*"³⁴³ şeklinde değerlendirmiştir.

İngilizler Türkmençay Antlaşması ile Ruslara verilen ticari imtiyazları gördüklerinde aynı imtiyazların kendilerine de verilmesini istediler. Kaçar Sarayı bu talep karşısında uzun süre dirense de nihayet 1841 yılında yapılan bir antlaşma ile aynı imtiyazları İngiltere'ye de vermek zorunda kaldı.³⁴⁴ Sonuç olarak bu uygulamalarla hem yerli üretici hem de yerli tüccar zayıf düşerken, Batılı güçler, ülke ekonomisi ve siyasetinde her geçen gün daha fazla nüfuz sahibi olmuşlardır.³⁴⁵

XIX. yüzyılda İran'ın dış ticaret hacmi 8 kat artmış, fakat Batı'nın ülke ekonomisindeki etkisinin artmasıyla baskı altında kalan yerel sanayi zor durumda kalmıştır. Bu süreç XIX. yüzyılın başlarına kadar önemli ölçüde siyasi ve ekonomik bağımsızlığını korumuş olan İran'ı giderek müstemleke bir ülkeye çeviren nedenlerden biri olmuştur.

³⁴² Bkz. (116) Okan YEŞİLOT, Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları, 187-199.

³⁴³ Faruk SÜMER, Kaçarlar, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995, C. XXIV, 52.

³⁴⁴ Ticari imtiyazlar ve hukuki ayrıcalıklar (kapitülasyon) ile ilgili Muhammed Şah, İngilizlerin baskısıyla 1836 ve 1839 yıllarında olmak üzere iki ferman çıkarmıştır. Birinci fermanla ithalat yapan İngilizlerin de, Ruslarla aynı oranda gümrük vergisi ödeyecekleri bildirilmiş, ikinci fermanla ise İngiliz mensuplarına *En Çok Gözetilen Ulus* muamelesi yapılmıştır. Fakat bu fermanlara rağmen İngilizler 1841 antlaşmasının imzalanmasında ısrarcı olmuşlardır. Bkz. (65) MEHMUD, C.II, 514-517. Aynı imtiyazlar 1875 antlaşmasıyla Amerikalılara da verilmiştir. Bkz. (82) TACBAKSH, 487.

³⁴⁵ Örneğin pamuk ürünleri ithal eden bir Avrupalı sadece %5 gümrük vergisi öderken, aynı ürünü ithal eden bir İranlı bu %5'in dışında, Pazar vergisi, yerel vergiler ve yol vergisi gibi adlar altında %7-8 civarında fazla vergi ödemek zorundaydı. Bir İngiliz ticari ateşesi bu durumdan dolayı yerli tüccarın, ticareti bırakmak veya yabancı bir ülkenin vatandaşlığına geçmek zorunda kaldıkları değerlendirmesinde bulunmuştur. Bkz. (299) ABRAHAMİAN, 77.

İran-Rusya savaşlarının ağır yükü Kaçar Devleti'nin hazinesini boşaltmış, ülkede ekonomik ve sosyal buhranlar husule getirmiştir. Türkmençay Antlaşması sonrası özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik kriz, yerli sanayinin zayıflaması ve işsizlik gibi nedenlerle insanlar, gruplar halinde Kafkasya'nın, Osmanlı'nın ve Hindistan'ın şehirlerine göç etmeye başlamıştır. Bu göçler mevsimsel gibi görünse de, kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre çalışma maksadıyla ülkeyi terk edenlerin sayısının geri dönenlerden çok daha fazla olduğu gibi göçün her geçen gün artmış olduğu da görülmektedir.³⁴⁶ Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Osmanlı ve Kafkasya topraklarının her yerinde çalışmak için gelmiş İranlı gruplara rastlamak mümkündür. Nitekim *Seyahatname-i İbrahim Bey*'e göre XIX. yüzyılın sonlarında Kafkasya'da 60.000 İranlı göçmen bulunmaktaydı. Bu göç trajedisi özellikle Güney Azerbaycan'ın sınır bölgelerinde daha etkiliydi. Göçler sonucunda sınır bölgelerine yakın Azerbaycan kasaba ve köylerindeki mezarlıklarda erkek ismine nadiren rastlanılmaktaydı.³⁴⁷

4.2.2. Türkmençay Antlaşması Sonrası Rusların Kafkasya'da Ermeni Vilayeti Oluşturmaları (Ermenistan'ın Kuruluşuna Giden Yol)

Ermeni sorunu sadece son yüzyıla ait bir sorun değildir. Kaynaklara göre bu sorunun kökleri XVI. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. 1541'de Eçmiyadzin katagikosu seçilen daha sonra istifa eden Stepanos Salmastians 1547 yılında Ermeni liderler ve dini önderlerini, Müslümanların egemenliğinden kurtulmayı görüşmek için Eçmiyadzin'de gizli bir toplantıya çağırmıştır. Toplantıya katılan delegelerin aldıkları kararlar, Papa ve Hıristiyanlardan yardım talebi için Katagikos Salmastians Avrupa'ya gönderilmiş, fakat onun Ermeniler adına sürdürdüğü çabalar sonuçsuz kalmıştır.³⁴⁸

³⁴⁶ Örneğin Tebriz'de yayımlanan *Naseri* gazetesinin XIX. yüzyılın sonlarına ait bir sayısında şöyle denilmektedir: "Sınırlardaki tezkere defterleri gözden geçirilirse her sene çalışmak için Rusya ve Osmanlı'ya gidenlerin sayısının geri dönenlerden çok daha fazla olduğu anlaşılabacaktır, zira gidenlerin birçoğu ya gurbette hayatını kaybediyor veya gittikleri yerlere yerleşerek geri dönmüyorlardır". Bkz. **Ruzname-i Naseri**, sayı 10, Tebriz, 11 Haziran 1897, 12.

³⁴⁷ Hacı Zeynelabdin MARAĞEİ, **Seyahet Name-i İbrahim Bey** Tahran, 19-20.

³⁴⁸ Bkz. (107) NALBANDIAN, 19.

1562 yılında Ermeniler bu defa Sivas'ta gizli bir toplantı düzenlemişlerdir. Toplantının amacı Safevi-Osmanlı hakimiyetindeki Ermenilerin yaşadıkları topraklarda bağımsız bir devlet kurmaktı. Toplantıdan Avrupa'ya bir heyetin gönderilmesi yönünde karar çıkması üzerine, başında Tokatlı Abgar'ın (Abgar Tokatsi) bulunduğu bir heyet Avrupa'ya gönderilmiştir. Heyet Avrupa'da Papa IV. Pius ile görüşmeyi başarmıştır. Aslında Papa, Roma ve Ermeni kilisesi arasında dini bir bütünleşmeyi amaçlıyordu. Ancak Papa'nın, Abgar'la birlikte Eçmiyadzin'e gönderdiği papazın yolda ölmesi ile bu girişim de akamete uğramıştır.³⁴⁹

Önceki girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen Ermeniler Avrupa'dan yardım talep etme düşüncesinden vazgeçmediler. *“Eçmiyadzin katagikosu IV. Culfalı Hagop (Hagop Çugayetsi), 1677'de, Karabağ Meliklerini ve önde gelen din adamlarını gizli bir toplantıya çağırdı. Toplantıda Ermenilerin ve Ermeni topraklarının Müslüman idaresinden kurtulması için Avrupa'ya gidip destek çağrısında bulunacak bir delegasyon kurulmasını önerdi. Heyet aynı zamanda Ermeni kilisesini Roma kilisesi ile birleştirmek için Papa'ya bir teklif götürecekti.”*³⁵⁰ Toplantıda sunulan tekliflerin kabul edilmesi sonucunda daha sonra Hagop'un başkanlığında Avrupa'ya bir heyet gönderilmiştir. Heyet, İstanbul'a vardığında Hagop ölmüş, fakat delegelerden henüz yirmi yaşında olan İsrayel Ori yoluna devam ederek önce Venedik'e sonra Fransa'ya varmış ve burada Fransız ordusuna katılmıştır.³⁵¹

Yirmi yıl kadar Fransa'da kalan ve bu süre boyunca her fırsatta Hristiyan liderlerle Ermenilerin bağımsızlığını görüşen Ori, nihayet Palatinatlı Prens Johann Wilhelm'in konuya ilgisini çekmeyi başardı. Ori 1699'da Karabağ'a geri dönerek buradaki meliklerle görüşüp onların desteğini aldıktan sonra tekrar Avrupa'ya döndü. Ori, bu defa Kutsal Roma İmparatoru Leopold'un huzuruna çıktı. *“İmparator, Ori'nin planlarına ilgisiz kalmadı, fakat Ermenistan'a ulaşmak için Rus*

³⁴⁹ Bkz. (111) ÖZŞAVLI, 248-249.

³⁵⁰ Bkz. A.g.m. 248-249.

³⁵¹ Basmacıyan'a göre Ori, Fransız ordusuna, Nabandian'a göre ise İngiliz ordusuna katılmıştır, Bkz. (107). NALBANDIAN, 21.

topraklarından geçilmesi gerektiğine, dolayısıyla onların birliği olmaksızın muvaffak olamayacaklarına işaret etti. Son derece kararlı olan Ori, buradan Rusya'ya geçti ve Ekim 1700'de Çar Büyük Petro'nun huzuruna çıktı."³⁵²

I. Petro, sıcak denizlere inmek için güneyde yaşayan Ermenilerin, Rusya politikası açısından son derece yararlı olacağını farkındaydı. Özşavlı, Ori'nin planı ile ilgili şöyle yazmıştır: *"Ermeni meselesini Çar'la görüşen Ori'nin planına göre, Ermeni halkının bağımsızlığını kazanmasında Rusya'dan destek alınacak, Ermeni silahlı birlikleri oluşturulacaktı. Ayrıca Ori, I. Petro'dan Astrahan'da bir Ermeni alayı kurmak için izin istedi.*"³⁵³ O esnada İsveç'le savaş halinde olan Rus Çarı, Ermenilere yardım edeceğine dair söz verip Ori'yi Safevilerle ilgili bilgi toplama ve bu ülkedeki Ermenilerle işbirliği olanaklarının geliştirilmesi için İran'a gönderdi. *"Ori 1707'de İran'a ulaştı. Fakat bir süre sonra onun gizli planları açığa çıkınca, ülkeyi terk etmesi istendi.*"³⁵⁴ Ori'nin 1711'de ölümü ile 1678'de başlattığı çabaları somut bir neticeye ulaşmadan sona erdi.

İsveç'le sürdürdüğü savaşı galebe ile sona erdiren I. Petro, hemen ardından 1722'de Hazar kıyısını ele geçirdi. Özşavlı, Ermenilerin bu süreçteki rolüne şu ifadelerle vurgu yapmaktadır: *"Gürcistan, İran ve Karabağ Ermenileri, bir süvari alayı oluşturarak Petro'nun seferinde yer almışlardı. Petro, Gürcü kralı ve bölgede yaşayan Ermenilerin yardımıyla, Rusya'nın Hazar Denizi'nin batı ve güney kıyılarına yerleşmesini sağlamayı ümit ediyordu.*"³⁵⁵ Ne var ki Rusya hem Osmanlı Devleti'nin müdahalesi hem de Nadir Şah'ın ortaya çıkması ile bölgeden çekilmek durumunda kaldı.

³⁵² Bkz. (111) ÖZŞAVLI, 248-249.

³⁵³ A.g.m. 248-249.

³⁵⁴ **The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political**, University of California Press, Third Printing, p. 22. Çar, İsveç'le sürdürmekte olduğu savaşı bitirince Ori'ye yardım edeceğine söz vermiştir. Bir süre sonra Ori'yi hizmetine alarak onu İran'a elçi tayin etmiştir. İran'daki durumu değerlendirerek bu ülkedeki Ermeniler'le işbirliği olanaklarının geliştirilmesi düşüncesiyle 1707'de Moskova'dan ayrılan Ori, 1709'da İsfahan'a ulaşmıştır. Burada iki yıl kaldıktan sonra şüpheli davranışları nedeniyle İran'dan uzaklaştırılmıştır. Bkz. (111). ÖZŞAVLI, 248-249.

³⁵⁵ Bkz. (111). ÖZŞAVLI, 248-249.

Böylece İran ve Osmanlı topraklarında başta Ermeniler olmak üzere Hıristiyanlar, Rusya'nın İran ve Osmanlı politikasında önemli bir yer işgal etmişlerdir. Nitekim 1768-1774 Rusya-Osmanlı savaşı öncesinde II. Katerina, Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanlarına çağrılar yapmıştır. Özşavlı konu ile şöyle yazmıştır: “... amacı bu kesimlerin Osmanlı ordusundaki birliklerini itaatsizliğe sevk etmek ve sonunda Hıristiyan halkların bağımsızlık taleplerini canlandırarak onları isyan ettirmektir. Bu çağrı Ermeni halkına da yapıldı. II. Katerina tarafından cesaretlendirilen Ermeniler, Rusya'nın himayesi altında Ararat Krallığı'nı kurma ümidine düşürülmüşlerdi. İmparatoriçenin emri üzerine General Suvarov Rusya'ya bağlı bir Ermenistan devletinin projelerini hazırlıyordu. Bu konu için İsrayel Ori'den sonra bağımsız bir Ermenistan idealini üstlenen İran Ermenisi Emin Hovsepyan, Petersburg'a davet edildi, ancak o tarihlerde Emin çoktan ölmüştü”³⁵⁶

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Rusya, Azerbaycan topraklarında bir Ermeni vilayeti oluşturma gayesindeydi. Dolayısıyla Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarından sonra, Kafkasya'da bir Ermeni vilayetinin oluşturulması fikri, Rusya'nın bölge ile ilgili planlarının en önemli kısmını oluşturmaktaydı. 1828 Türkmençay Antlaşması ile 1829 Edirne Antlaşması sonucunda İran ve Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin kitleler halinde, Güney Kafkasya'ya göç ettirilmesi için uygun koşullar sağlanmış oldu.

Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesinde, açıkça belirtilmese de Güney Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde dağınık halde yaşayan Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına yerleştirilmeleri planlanmıştı.

Söz konusu maddeye göre, Azerbaycan ahalisinin savaş dönemi ve Rus işgali sırasında Rusya lehine olan eylem ve davranışlarının Şah tarafından affedildiği, ilgili şahısların aileleri ile birlikte Türkmençay Antlaşması'nın imzalandığı tarihten itibaren bir sene içerisinde İran'ı terk ederek Rusya (Kuzey Azerbaycan) topraklarına geçebilecekleri, taşınır mallarını herhangi bir vergi ödmeden kendileriyle birlikte

³⁵⁶ A.g.m. 248-249.

götürebilecekleri, taşınmaz mallarını ise beş yıl içerisinde satabilecekleri veya devredebilecekleri kabul edilmiştir.

Ruslar tarafından bölge Hıristiyanları ile ilgili son derece önemli planlar yapılırken, muhtemelen halkın ve devlet erkânının tepkisinden endişe edilerek antlaşmanın ilgili maddesinde herhangi bir etnik veya dini gurubun adına yer verilmemiştir.

Savaş süresince Ermeniler, Rus ordusuna büyük yardımlarda bulunmuşlardı. Ermeniler 1804-1813 yıllarında Güney Kafkasya'daki Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından işgali sırasında Rus ordusuna aktif bir biçimde yardım etmişlerdir. General N. Sipyagin, “*Ermenilerin cesaretleri ve Rusya'ya olan sadakatlerini*” övmekte, General N. F. Rtişev ise Ermenilerin Rusya İmparatorluğu'na karşı sadakatlerinden ve Rusya'ya olan önemli hizmetlerinden bahsetmektedir.³⁵⁷

Rus generali P. D. Sisianov'un söylediğine göre, Ermenilerin ideolojik ve politik önderi Başpiskopos Nerses Aştarakski, Gence Hanlığı'nın işgali sırasında Ruslara yardım etmiştir.³⁵⁸

Erivan Hanlığı'nın işgalinden sonra Kafkasya'nın askeri başkomutanı Paskeviç'in emriyle 6 Ekim 1827'de Erivan'da “geçici yönetim” adıyla bir idare heyeti oluşturuldu. Bölgenin Rus ordu komutanı General Krasoveski bu oluşumun başkanlığına, Ermeni Başpiskopos Nerses ise geçici yönetim üyeliğine seçilmiş, fakat yerli ahali olan Azerbaycanlılar söz konusu idare heyetine alınmamışlardı.³⁵⁹

Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra Rus Çarı I. Nikolay “Ermeni Vilayeti” oluşturulması yönünde ferman çıkardı. Fermanda İran'la imzalanmış olan antlaşmaya binaen, İran'dan Rusya'ya ilhak ettirilen Erivan ve

³⁵⁷ Hacı Y. VERDİYEVA, Revan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine, **Türkler**, Ankara 2002, C.XIX, 272-282.

³⁵⁸ A.g.k, 273.

³⁵⁹ Bkz. (99) Y. MAHMUDOV, 377.

Nahcivan hanlıklarının bundan sonra “Ermeni Vilayeti” olarak adlandırılacağı bildirilmişti.³⁶⁰

Rusya Devleti, Ermenilerin Aras’ın kuzeyindeki Azerbaycan topraklarına göçlerini organize etmeleri için St. Petersburg’da yaşayan ve Ermeniler içinde saygınlığı olan Polkovnik Q. Lazaryev’i 19 Ekim 1827’de Tebriz’e gönderdi. Böylece Lazaryev’le savaş sonrasında Rusya tarafından İran’a büyükelçi olarak atanan A. S. Griboyedov³⁶¹, İran Ermenilerinin yeni işgal edilmiş Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesinde aktif rol aldılar.³⁶²

Türkmençay Antlaşması’nın imzalanmasının hemen ardından Lazaryev, Paskeviç’e gönderdiği raporunda, savaş döneminde Rusya’nın galip gelmesi için ellerinden geleni yapan Ermenilerin, şimdi Rusya’ya göç etmek istediklerini belirterek görevi ile ilgili taleplerini şöyle sıralamaktaydı: “1-Göçü organize etmekle görevlendirildiğine dair kendisine resmi belge verilsin. 2-Göç organizasyonuna yardım etmek üzere kendisine, yeterli sayıda Ermenice konuşabilen subay tayin etme yetkisi verilsin. 3- İklim ve diğer şartlardan dolayı göç sırasında karşılaşılabilecek zorluklarda Rus ordusu kendilerine yardım etsin. 4- Fakir Ermeni ailelerine göç edebilmeleri için hazineden yardım edilsin.”³⁶³

³⁶⁰ A.g.k. 379.

³⁶¹ Rus diplomat Aleksander Griboyedov konu ile ilgili şöyle yazmıştır: “Ermenilerin ilk defa yerleştirildikleri toprakları bir daha terk etmeyeceklerine dair Müslümanlar arasındaki kaygıyı ortadan kaldırmayı, onları, içinde buldukları zor durumun uzun sürmeyeceğine ikna etme hususunu defalarca değerlendirmişizdir”. İlginçtir ki Rusya büyükelçisinin teklifiyle durumla ilgili Müslümanlara yalan ve yanlış bilgiler verilmekteydi. Griboyedov konu ile ilgili: “Şimdi biz Müslümanları içinde buldukları zor durumla barıştırmalı, Ermenilerin bu topraklarda geçici olarak ikamet edeceklerine inandırmalıyız. Zira Azerbaycanlılar arasında Ermenilerin yerleştikleri toprakları daimi olarak sahiplenecekleri düşüncesi ortaya çıkmıştır. Biz Müslümanların bu kaygısını bertaraf etmeliyiz” diye yazmaktaydı.. Bkz. (99) MAHMUDOV, 402.

³⁶² A.g.k. 380.

³⁶³ Bkz. (116) YEŞİLOT, 187-199; Bkz: (99) Y. MAHMUDOV, A.g.k., 381-382. Paskeviç, Lazaryev’e gönderdiği talimatta, göçürülen Hıristiyanların, ticaretle meşgul olanlarını şehirlerde yerleştirmesini, köylülerine yeterli miktarda verimli toprak verilmesini, onların 6 sene boyunca vergilerden muaf tutulmasını istemiş, Erivan ve Nahcivan arazisindeki Hıristiyan sayısının artırılması maksadıyla da göç ettirilenerin bu bölgeye yerleştirilmesi gerektiğini ve yoksul Hıristiyan ailelerine yardım amacıyla, her aileye 10 gümüş Rubleyi geçmemek şartıyla, 25 bin Ruble bütçe ayrıldığını belirtmiştir. Bkz. (99) MAHMUDOV, 382.

Bunun üzerine Paskeviç, Lazaryev'in düşüncelerini hayata geçirebilmesi için 26 Şubat'ta kendisine özel talimat göndermiştir. Lazarev'in, 24 Aralık 1829 tarihinde gönderdiği raporunda , “26 Şubat-1 Haziran 1828 tarihleri arasında 8.249 Hıristiyan ailenin Revan'a, Nahcivan'a ve Karabağ'a göç ettirildiği”³⁶⁴ bildirilmiştir.

Rusya'nın tampon Ermeni vilayeti oluşturma planının farkında olan Abbas Mirza, Rusya ile İran'ın yeni sınırları boyunca Ermenilerin yerleştirilmelerinden duyduğu rahatsızlık nedeniyle ve toplu göçlerini önlemek amacıyla göç bölgelerine temsilciler göndererek, göç etmeyenlerin 6 yıl boyunca vergilerden muaf tutulacaklarını vadetti. Abbas Mirza konu ile ilgili, iki defa Albay Lazaryev'e yazılı itirazını bildirerek, Ermenilerin zorla göç ettirilmesi girişimlerinin sona erdirilmesi ve Türkmençay Antlaşması şartlarına uyulması çağrısında bulundu.³⁶⁵ Abbas Mirza, Lazaryev'e gönderdiği mektubunda, “Siz göç etmeyen köylerden para talep ediyorsunuz, göç edenlere ise para veriyorsunuz”³⁶⁶ diyerek onun ikili siyasetini eleştirmiştir. Abbas Mirza 1827'de A.S. Griboyedov'la barış şartlarını müzakere ederken ona hitaben, “Siz, bize karşı Ermenileri kullanıyorsunuz, bunu Katolikos Nerses'in St. Petersburg'a yazdığı mektup da kanıtlamaktadır”³⁶⁷ diyerek bu konudaki hassasiyetini belirtmiştir. Fakat savaşın mağlup tarafı olan Abbas Mirza, Rusların bu operasyonlarını önleyecek pozisyonda değildir.

Göç süreci iklim şartları ve diğer nedenlerle aksamaktaydı. Aktif biçimde çabalarını sürdüren Lazaryev, Ermenileri teşvik etmek ve süreci hızlandırmak amacıyla 30 Mart 1828'de onlara hitaben bir bildiri yayınladı. Bu bildiri de Lazaryev “Sizler, Hıristiyanların yerleştirileceği yeni bir vatana kavuşacak, İran'ın çeşitli eyaletlerine dağılmış Hıristiyanların bir yere toplandıklarını göreceksiniz. Acele edin, fazla zamanımız yok. Rus ordusu kısa bir süre sonra İran'ı terk edeceğinden artık göç etmeniz zorlaşacak, biz ise güvenli bir biçimde göç etmenizi

³⁶⁴ Bkz. (116) YEŞİLOT, 187-199.

³⁶⁵ Bkz: (99) MAHMUDOV, 383-384.

³⁶⁶ A.g.k, 384.

³⁶⁷ Bkz. (100) ALİYEV, 51.

*sağlayamayacağız. Küçük kayıplarınız olsa da kısa sürede daimi olarak her şeye kavuşacaksınız.*³⁶⁸ şeklindeki ifadeleriyle Ermenileri hızlı davranmaya teşvik ediyordu.

Sonuç itibarıyla 1826-1828 İran-Rusya savaşı sürecinde ve sonrasında İran'dan Güney Kafkasya'ya özellikle de Kuzey Azerbaycan'a 6.949 Hıristiyan aile (yaklaşık 35.000 kişi), Osmanlı'dan ise 14 bini aşkın Hıristiyan aile (yaklaşık 84.000 kişi)³⁶⁹ göç ettirilmiştir. Bazı araştırmacılar söz konusu dönem için bu rakamın toplamda 200.000 kişinin üzerinde olduğunu belirtmektedirler.³⁷⁰ Göç edenlerden *"21.000 aile (140.000 kişi) Çukur Sad'e yerleştirilmiştir."*³⁷¹

İ. Şopen araştırmalarında 1826-1828 İran-Rusya savaşları sırasında, Erivan Hanlığı'nda 2.984 Azerbaycan Türkü'nün yaşadığını, Rusya işgali sonrasında ise bu arazide sadece 847 Türk ailenin kaldığını belirtmektedir. Bu durum kısa bir süre içerisinde buradaki Azerbaycanlıların %35'inin bu toprakları terk ettiğini göstermektedir. Kendi topraklarını terk eden Azerbaycanlılar, İran ve Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Bu durum bölgede Ermeni nüfusunun ağırlık kazanmasını sağlayan demografik bir değişikliğe yol açmıştır.³⁷²

1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Ermeni Valiliği olarak adlandırılan, XX. yüzyılda ise Ermenistan'a dönüşen Batı Azerbaycan toprakları, tarihte XIV. yüzyılın II. yarısından itibaren Çukur Sad adı altında sık sık karşımıza çıkmaktadır. Çukur Sad, Dvin Şeddadilerinin ve Azerbaycan İldenizlerinin hakimiyeti altında bulunmuştur. Çukur Sad, XV. yüzyılın başlarından itibaren Erivan Hanlığı, Şuragel, Pembek ve Lori eyaletlerini kendi içinde birleştirmiştir. 1630'lu yıllarda ise Safeviler, Nahcivan ve Maku'yu da hanlığın yönetimine dahil etmişlerdir.³⁷³

³⁶⁸ Bkz. (99) MAHMUDOV, 386.

³⁶⁹ Bkz: (357) Y. VERDİYEVA, Hacı, A.g.m.. 274; ayrıca; Bkz. (99) MAHMUDOV, 387

³⁷⁰ Bkz. (99) MAHMUDOV, 404.

³⁷¹ Bkz. (113) Rafik Firuzoğlu SAFAROV, 167-174.

³⁷² Bkz. (357) Y. VERDİYEVA, 272-282

³⁷³ Bkz. (113) Rafik, Firuzoğlu SAFAROV, 167-174.

1590 yılına ait Revan tapu tahrir defterinde de görüldüğü üzere, Çukur Sad'da (Revan-Iğdır Ovası) vaki köylerin birçoğu; Ozanlar, İsalu, Pornak, Takçılı, Cebecilü, Palaslu, Gökçebeglü, Demircilü, Kozanlı, Yasavullu, Alpavud, Tarcanlu, Dibeklü, Muganlı, Kaçar, Köprelü gibi Türkmen boy ve oymaklarının adlarını taşımakta, bu da söz konusu köylerin ahalisinin Türk olduğunu kanıtlamaktadır. *“Bunun dışında Revan merkezli Çukur Sad'da (Revan-Iğdır Ovası) çok sayıda göçer Türkmen boyu da mevcut idi. Evliya Çelebi 1647 yılında Revan'a yaptığı seyahatte, Ağrı Dağı ve civarı (Revan ve Iğdır Ovası'nın bulunduğu bölgeyi kapsar) için “Türkmenlere yaylaktır” ifadesini kullanmakla, bölgedeki yoğun Türk nüfusa ve bölgenin Türklüğüne vurgu yapmıştır. Revan ve Iğdır yöresinin çukur (ovalık) kısmı da şüphesiz kışlakları idi. Yine XIII. yüzyıl Revan ve civarı hakkında bilgi veren kaynaklar, bugünkü Erivan merkezli Ermenistan coğrafyası için XIII. yüzyılda Türkmenistan (Türkmen Ülkesi) adını kullanmaktadır. Bölgenin Türklerin veya Türkmenlerin vatani olduğu gerçeği, Fransa'daki Historia Üniversitesi tarafından kaleme alınan ve 1783 yılında Fransa kralına sunulan ve kralın onayı ile yayınlanan “Osmanlı Devleti Tarihi” adlı eserde, bugünkü Ermenistan'ın XIII. yüzyılda Türkmenistan (Türkmen Ülkesi) olarak adlandırıldığı kayıtlıdır”.*³⁷⁴

X-XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın bu bölgelerinde Ermenilerin küçük bir azınlık oluşturdukları tarihi belgelerle ispatlanmıştır. Bugünkü Ermenistan arazisinde bile Ermeniler tamamen azınlıkta idiler. *“Rus hâkimiyetine girmeden önce, bu yöredeki demografik dağılım yoğun şekilde Müslüman Türklerin lehine idi. Çukur Sa'd yöresinin 1590 yılı kayıtlarına göre, Revan Eyaletinde, (Iğdır ve civarını da içine alan Çukur Sad yöresinin, Erivan, Nahcivan ve Şüregel mıntıklarınının kapladığı alanda) 120 bin kişi yaşamaktaydı. 1728 yılında ise aynı yörede, 183 bin kişinin yaşadığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1590 yılına ait olan kayıta, bu nüfusun, %77,5'ini Türkler, %22,5'ini Ermeniler, 1728 yılına ait kayıta ise bu bölgede yaşayanların %76,5'ini Türkler, %23,5'ini ise Ermenilerin oluşturduğu tespiti*

³⁷⁴Oktay KIZILKAYA, Revan, (Erivan) ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermenilerin Lehine Dönüştürülme Süreci (1828–1920), **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 22 (2007/1), 299-311.

yapılmaktadır. Revan eyaletine ait verilen bu iki nüfus kayıt bilgileri, Osmanlıların bölgeye hâkim olduğu devre aittir”.³⁷⁵

4.3. İran Tarihçiliğinde Türkmençay Antlaşması ve Kafkasya'nın Kaçarlar Döneminde İran'dan Ayrılması Tezi

Çağdaş İran tarihçiliğinde Kafkasya'nın, Kaçarların sözde beceriksizliği ve ihaneti, Feth Ali Şah'ın ilgisizliği ve ihmalkar davranışları sonucunda İran'dan koparıldığı iddia edilmektedir. Fakat araştırmamız söz konusu iddianın büyük ölçüde mesnetsiz ve tarihi realitelerden uzak olduğunu göstermektedir.

Böyle bir iddianın doğru olması için bir defa söz konusu dönemde Güney Kafkasya'nın Kaçarların egemenliği altında olması, siyasi ve hukuki anlamda İran'a kayıtsız şartsız bağlı olmasının ispatlanması gerekmektedir. Ancak bilindiği üzere söz konusu dönem, Azerbaycan tarih literatüründe *Hanlıklar Dönemi* olarak bilinmekte ve İran-Rusya savaşlarının başladığı 1804'ten önce Kafkasya, Kaçarların mutlak egemenliği altında bulunmamaktadır. İran-Rusya savaşlarının başladığı döneme kadar Kafkasya hanlıklarının Kaçarlara kayıtsız şartsız bağlılıklarını iddia etmek tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Bununla birlikte Kaçarlar, Kafkasya'ya Safevi ve Afşar Türk devletlerinin mirası olarak bakmakta ve bu devletlerin kudret, şöhret ve meşruluğuna ulaşmak istedikleri için, burayı elde edilmesi gereken bölge olarak görmekteydiler. Bunda Kafkasya Azerbaycanı ile İran Türklüğü özellikle de Güney Azerbaycan arasındaki kültürel bağların ve Kafkasya'da ağırlıkta olan Türk- İslam kimliğinin de önemli rolü olmuştur. Bu bağlamda Kafkasya Azerbaycanı kültürel ve demografik özellikleri nedeniyle Güney Azerbaycan'ın bir uzantısı sayılmaktaydı.

³⁷⁵ A.g.m. 299-311.

Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesinin ardından bölge siyasi açıdan parçalanmış ve bağımsız hanlıklar ortaya çıkmıştı. Bilindiği gibi Kaçar Hanedanı'nın ilk padişahı Ağa Muhammed Han'ın, Zend sülalesi ile 1785 yılında giriştiği iktidar mücadelesi 1794 yılında Zendlerin son varisi Lütf Ali Han'ın mağlubiyeti ile son buldu. Ağa Muhammed Han ancak bu galebeden sonra yani 1795 yılında Rus tehdidine karşı Kafkasya'ya yönelebilmiştir. Kaçar Şahı'nın Kafkasya seferine çıkma nedeni Gürcistan kralı İrakli'nin 1783 Georgiyevsk Anlaşması ile Rusya'nın himayesine girmesi ve yine bu dönemde Karabağ Hakimi İbrahim Halil Han'ın Şirvan, Şamahı, Kuba ve Derbend hanlarını da yanına alarak İrakli'ye yaklaşması ve Kaçar Devleti'ni tanımaktan imtina etmesi idi.³⁷⁶

Fakat 1795 seferinde Karabağ Hanı'na boyun eğdiremeyen Ağa Muhammed Han, Tiflis'e hücum edip bu şehri yağmaladıktan sonra geri çekilmek zorunda kalmıştır. 1797 yılının Nisan-Mayıs aylarında Kafkas hanlarını tabi etme gayesiyle tekrar Şuşa'ya saldıran Ağa Muhammed Han burada öldürülmüştür.³⁷⁷ Bunun üzerine Kaçar ordusu dağılmış ve ordu komutanları emirlerindeki askerlerle birlikte Aras'ın güneyine çekilerek iktidarı ele geçirme çabasına girmişlerdir.

Ağa Muhammed Han'ın yerine geçen Feth Ali Şah ise uzun bir süre saltanat iddiasındaki rakipleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu rakipler Safevi, Afşar ve Zend hanlarının varislerinden ve Ağa Muhammed Han'ın bazı komutanlarından ibaretti³⁷⁸. Feth Ali Şah 1797'de önce kendi amcası Ali Kuli Han'la daha sonra ise Kürt aşiret liderlerinden Sadık Han Şakaki³⁷⁹ ile savaşarak onlara boyun eğdirmiştir. Ülkenin her köşesinde taht iddiası ile ortaya çıkan isyancıları bastırma çabasında olan Şah, Rusya tehlikesinin kendisini hissettirmeye başlaması üzerine³⁸⁰ artık Şuşa Hanı'nı askeri güçle mağlup edemeyeceğini anlamış ve barışçıl

³⁷⁶ Bkz. (48) SEPEHR, c.1, 72.

³⁷⁷ Bkz. (6) Cevanşir KARABAĞI, (Farsça versiyonu) 32-33.

³⁷⁸ Bkz. (71) RAVENDİ, C. II. 488. Tahat müddeileri ile ilgili ayrıca bkz. (91) Abdullah, REZİ, 487.

³⁷⁹ Sadık Han Şakaki'nin Kazvin civarında Baba Han (sonraki Feth Ali Şah) tarafından mağlup edilmesi ile ilgili Bkz. (55). HAVERİ-İ ŞİRAZİ, C. I, 78-79.

³⁸⁰ Feth Ali Şah'ın 1797 yılının sonlarında I.Pavelin yanına gönderdiği elçiye "Baba Han'ın Gürcistan, Tarku, Şamhalı, Derbend ve Bakü Hanlıklarıyla Hazar-Gürcistan arasındaki arazilere karşı iddialarından vazgeçmesi gerektiği" bildirilmiştir. Bkz. (89). ALİYARLI, 574-5.

bir üslupla onun Rusya'ya yaklaşmasını önlemeye çalışmıştır.³⁸¹ Aslında Şuşa Hanı için de Kaçarlarla olan ilişkilerinin diplomatik mecrada seyretmesi zorunlu bir ihtiyaçtı.³⁸²

Rusya'nın bölgeyle ilgili hesaplarının farkında olan Şah, Kuzey Azerbaycan hanlıklarına karşı ılımlı ve barışçıl bir politika izlemiştir. Nitekim Karabağ Hakimi İbrahim Halil Han'ın kızı ile nikah kıymış ve oğlu Abul Feth Han'ın Şah'ın en ihtişamlı hanları sırasında yer alması şartıyla Kaçar sarayına gönderilmesini talep etmiştir.³⁸³ Burada mutlak bir egemenlik kurmaktan ziyade bir nevi barış ve formalite bir bağlılık söz konusu olmuştur.

Feth Ali Şah, Şiraz Hakimi olan kardeşi Hüseyin Kulu Han'ın 1798'deki isyanını bastırmıştır. Hüseyin Kulu Han 1801'de İsfahan'da tekrar isyan başlatınca Şah yine isyanı bastırmak için kardeşiyle mücadele etmiştir.³⁸⁴

Feth Ali Şah daha sonra 1802'de Afşar hanedanından Şahrüh'un oğlu Nadir Mirza'yı tabi kılmak maksadıyla Meşhed'i kuşatmış ve nihayet 1803'de şehri ele geçirmiştir.³⁸⁵ Kaçar yönetimi 1803 yılına kadar İran'ın farklı bölgelerini egemenliği altına alma çabası içinde olmuş ve İran-Rusya savaşlarının patlak verdiği 1804'e kadar Kafkasya'daki hakimiyetini tam anlamıyla tespit edememiştir.

Bu sırada Rusya'nın, Güney Kafkasya'da ilerlemeye başlaması Kaçar-Rus savaşını kaçınılmaz kılmıştır. Yukarıda kaydedildiği gibi İran-Rusya savaşlarının patlak verdiği 1804 yılına kadar Kaçarların Kafkasya'ya kesin ve mutlak istilasından söz etmek pek mümkün değildir. Kaçarlar kültürel ve tarihsel açıdan Kafkasya'yı

³⁸¹ Bkz. (89) ALİYARLI, 575.

³⁸² Mirza Cemal'ın yazdığına göre bu esnada Karabağ vilayetinin durumu çok ağır olup her taraf düşmanlarla sarılmıştı. Dolayısıyla İbrahim Han barışı uygun görüp, Ağa Muhammed Han'ın cenazesini büyük bir saygı ile Tahran'a göndermiştir. Bkz. (6) KARABAĞI, 39.

³⁸³ Bkz. (6). KARABAĞI, Farsça versiyonu), 39.

³⁸⁴ Bkz. (82). İ. AŞTİYANI, İ., PİRNIYA, 660.

³⁸⁵ A.g.k., 661. Rezi'ye göre Feth Ali Şah'ın isyanları bastırarak ülke içinde otoritesini tesis etmesi ancak 1218 Hicrinin sonlarında (1804 yılının başlarında) mümkün olmuştur. Bkz. (76) REZİ, 488.

İran'a ait bir bölge olarak görseler de siyasi açıdan bu bölgeyi tam olarak istila edememiş, bölgede mutlak egemenlik kuramamışlardır. Kafkasya Nadir Şah'tan sonra bağımsız hanlıklardan oluşan bir coğrafya görünümündeydi. Kaçarların, devleti devraldıkları Zend sülalesi ise hiçbir zaman Kafkasya'yı tam anlamıyla istila edememiş, Kafkas hanlıkları ile Zend Devleti arasında formalite bir bağlılık söz konusu olmuştur.

Kısacası gerçek anlamda Kaçarlara teslim edilmemiş bir mirasın hesabını Kaçarlara soran ve bu mirasın kaybedilmesinden dolayı Kaçarları sorumlu tutan zihniyet, tarihi realiteleri yansıtmaktan ziyade Kaçarları itibarsızlaştırma çabasının yansımaları olarak görülmektedir.

Feth Ali Şah ve Veliht Abbas Mirza'nın siyasi hayatlarının önemli bir kısmının ya Rus emperyalizmine karşı savaşlarda ya da iç isyanları bastırmakta geçtiği gerçeği göz önüne alındığında, İran tarihçilerinin Kafkasya'nın kaybedilmesinde, Kaçarları "beceriksiz", "ilgisiz" ve "pasif" olmakla suçlamalarının doğruluğu tekrar sorgulanması gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Abbas Mirza'nın İran'ın siyasal, kültürel ve sosyal alanlarındaki modernizm hareketlerinin temelini oluşturan reformları da bu suçlamaların ne denli haksız olduğunu göstermektedir.

Henüz 15 yaşındayken patlak veren İran-Rusya savaşıyla Kaçar ordusu komutanı sıfatıyla Azerbaycan'a gönderilen Veliht Abbas Mirza hayatı boyunca iç ve dış tehditlere karşı verdiği mücadelenin yanında ciddi ve hızlı bir reform hareketinin de mimarı olmuştur.

Kanaatimize göre Rus sömürgesine karşı verdiği mücadeleleri açısından Abbas Mirza'nın İran tarihindeki önemi Şeyh Şamil'in Kafkasya'nın bağımsızlık mücadelesindeki önemi ile mukayese edilebilir. Ayrıca Pehlevi döneminden itibaren İran'ın resmi tarih yazıcılığında, Kaçarların İran'ın Rusya karşısındaki yenilgisinin

esas sorumlusu olarak gösterilmesi, Rus ordusunun teknik üstünlüğünü görmezden gelmenin bariz bir göstergesidir.

Kanaatimizce İran'ın Rusya karşısındaki yenilgisinin en önemli sebepleri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. Rus ordusunun teknik üstünlüğü: Rus işgali sırasında İran ordusu eskiden kalma sınırlı sayıda top ve tüfeğe sahipti ve ordunun bir kısmı hala ok ve kılıç kullanmaktaydı. Oysa Rus ordusu döneminin en gelişmiş silahlarıyla donatılmış dünyanın en önemli kara ordularının başında gelmekteydi.

2. Bazı Azerbaycan ve Kafkasya hanlarının Kaçarlara karşı Rusya'nın yanında yer alması.

3. Kaçar şehzadeleri arasındaki iç çekişmeler: Kimi şehzadeler savaşta bile Abbas Mirza'dan emir almaya yanaşmıyor ve bağımsız hareket ediyorlardı.³⁸⁶ Nitekim bu rekabetten dolayı Feth Ali Şah, İran-Rusya savaşlarının sonuna kadar Horasan valisi olan oğlu Şuca'ud- Devle'nin savaş işlerine karışmasına izin vermemiştir.³⁸⁷

4. Yıllarca devam eden iç ve dış savaşlar nedeniyle ülkenin maddi kaynaklarının tükenmesi ve özellikle ikinci savaşta bir noktadan sonra İran ordusunun moral bakımından çöküşü.

5. Ermenilerin Rusya lehine yaptıkları casusluk faaliyetleri ve bazı savaşlarda Rusların yanında yer alarak savaşın kaderini değiştirmeleri de yenilginin önemli

³⁸⁶ Bkz. (82) İ. AŞTİYANİ, H. PİRİNİYA, 682.

³⁸⁷ A.g.k. 685.

etkenlerinden biri olmuştur. Örneğin Gence'nin düşmesinde Ermenilerin önemli bir rol oynadıkları görülmektedir.³⁸⁸

6. İran-Rusya savaşlarının ilk devresinde İngilizlerin İran ordusunun gizli bilgilerini Ruslara iletmesi.³⁸⁹

4.4. İran–Rusya Savaşlarında Kafkasya Hanlıkları'nın İzledikleri Politika

İran-Rusya savaşlarında Azerbaycan hanlıklarının Kaçarlar karşısında sergiledikleri tutum ve davranışlar araştırılması gereken hususlardan biridir. İran-Rusya savaşlarında Azerbaycan hanlıkları sergiledikleri tutumlarıyla ikiye ayrılmışlardır. Birinci grup Rusya'ya karşı Abbas Mirza'nın yanında yer alırken ikinci grup mümkün olduğunca kendi bağımsızlığını koruma gayesiyle hareket ederek kimi zaman Abbas Mirza'ya kimi zaman ise Rusya'ya yakın durmuşlardır.

İkinci grup hanların bazıları için Rusya'yı tercih etmek büyük bir problem teşkil etmemekteydi. Nitekim Rus desteğini arkalarına alarak hanlık içerisindeki rakiplerini bertaraf etmekle (Örneğin Sisianov'la Kürekçay Anlaşması'nı imzalayan, Şeki Hakimi Selim Han gibi) kendi iktidarlarını garanti altına almayı düşünenler olmuştur. Fakat Rus işgalinden sonra tehlikenin boyutlarını fark eden bunlardan bazıları pişman olmuş ve Rus işgaline karşı çıkmaya başlamışlardır.

Burada ikinci grubun neden Rusların yanında yer aldığı veya Ruslara karşı gereken direnişi göstermediği sorusu karşımıza çıkmaktadır. Kuşkusuz İran tarihçiliği geleneğinden hareketle söz konusu grubu hain adlandırmak önemli bir olgunun sebeplerini analiz etmekten kaçınmanın en basit yöntemidir. İran milliyetçiliği ekseninde inşa edilmiş İran tarihçiliğinde muhtemelen Güney Azerbaycan bağlamındaki bazı kaygılardan dolayı bu sorunun ortaya atılması pek istenmemiş, mesele genel ifadelerle geçiştirilmeye ve örtbas edilmeye çalışılmıştır.

³⁸⁸ Bkz. (68) ŞEMİM, 86.

³⁸⁹ Bkz. (65) MEHMUD, c. I. 164-168.

İran tarihinde bazı Azerbaycan hanlarının, Kaçarların yanında yer almamasının nedeni sadece Kaçarların baskıcı davranışları olarak gösterilmektedir. Fakat doğruluk payı taşınmasına rağmen bu husus olayın tek nedeni değildir.

Kanaatimize göre söz konusu ikinci grupta yer alan hanların sergiledikleri tutumlarının nedenleri şöyle sıralanabilir:

1. Kafkasya ve Güney Azerbaycan'daki bazı hanlar kendi bağımsızlıklarını koruma eğilimi içerisinde olmuşlardır. Erivan Hakimi Muhammed Han'ın davranışı buna örnek olarak gösterilebilir. 1804'te Kaçarlara karşı kendi güvenliğini garantiye alma amacıyla Ruslardan yardım talep eden Han, Feth Ali Şah'ın saldırı tehdidinin ortadan kalkması ile Ruslarla da müzakereleri durdurmuştur.³⁹⁰ 1804 yılı Erivan savaşında Rusların yanında yer alarak Abbas Mirza'ya karşı savaşan eski Hoy Hakimi Caferkulu Han'ın tavrı da bu olgunun diğer örneğidir.³⁹¹ Kaçarların Eylül 1799 yılında Hoy'u ele geçirmeleri ile hanlığını kaybetmiş olan Cafer Kulu Han kendi adamları ile birlikte şehirden kaçmıştır.³⁹²

2. Kimi hanlıklar çeşitli nedenlerden dolayı Kaçarlardan hoşnut olmamışlardır. Abbas Mirza tarafından hanları idam edilen Tebriz'in kuzybatısındaki Merend'lilerin II. İran-Rusya savaşında Rusların yanında yer alması bu duruma örnek gösterilebilir.

3. Bazı hanlar, Rus egemenliğini kabul etmekle sadece dış ilişkilerde Rusya'ya bağlı olup, iç işlerinde bağımsız olacakları ve ağır haraç ödemeyecekleri yönündeki Rusya'nın vaatlerine kanmışlardır.³⁹³

³⁹⁰ Bkz. (97) KARAYEV, 96-97.

³⁹¹ Bkz: A.g.k., 116. Ayrıca Bkz. Hacı Seyid Abdulhamid, Şeki Hanları Ve Onların Nesilleri, Bakü, 1993, 22.

³⁹² Bkz. (38) RİYAHİ, 273.

³⁹³ I. Pavel'in 5 Ocak 1797'de Kafkas Orduları Komutanı General Gudoviç'e gönderdiği talimatta Azerbaycan ve Dağıstan hanlıklarının Rusya'nın himayesi altında bir federasyon terkinde birleşmesi teklif edilmekte, hanlıkların iç işlerine karışılmayacağı, ağır vergiler talep edilmeyeceği belirtilmekteydi. Bkz. (89), ALİYARLI, 574.

4. Kimi hanlıklar, biri Doğu'yu diğeri ise Batı'yı temsil eden iki farklı kültür ve düşünce tarzı arasında seçim yapmak zorunda kalmıştır. Söz konusu dönem için kültür, medeniyet ve düşünce alanlarında İran, gericiliğin, Rusya ise gelişmişliğin simgesiydi. Nitekim *Seyahetname-i Abulhasan Han*'ın yazarı, Tiflis'te Rus komutanının tercümanlığını yapan Derbendli Ağa Bey'i, Müslüman olmasına rağmen tam bir Rus hayranı olmakla suçlamakta, Rusların bölgeyi işgal etme sebeplerinden birinin de Ağa Bey gibi insanların olduğunu yazmaktadır.³⁹⁴

İkinci grupta yer alan hanların sergiledikleri tutumlarının nedenleri İran tarihçiliğinde bu güne kadar objektif bir biçimde araştırılmamıştır. Bu konunun gündeme getirilmesindeki amaç, yukarıda sözü edilen ikinci kategorideki hanlıkların tutumunu onaylamak veya reddetmek değil, sadece bölge halkının tarihin önemli bir evresinde ortaya koyduğu tavrının objektif bir analize muhtaç olduğunu vurgulamaktır.

³⁹⁴ Bkz. (56) ALEVİ ŞİRAZİ, 29-30. Ne var ki Seyahatname yazarının kendisi bile Rusya'da gördüğü farklılıklar karşısındaki şaşkınlığını saklayamamış; bale, opera, fabrikalar, müzeler, hastane ve tüm masraflarının devlet tarafından karşılandığı yetimhaneyi, oradaki çocukların küçük yaşlardan itibaren gruplar halinde eğitim almaları gibi hususları uzun uzadıya anlatarak iki kültür arasındaki büyük farkı ortaya koymuştur. Bütün bu farklılıklar ise geleneksel bir hayat tarzını yaşamakta olan İran toplumunu etkileme potansiyeline sahip fenomenlerdir.

SONUÇ

1828 Türkmençay Antlaşması'yla İran, Rusya karşısındaki yenilgiyi kabul ederek Kafkasya'yı rakibine bırakmak zorunda kalmıştır. Diğer bir ifade ile Rusya XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Güney Kafkasya'daki varlığını kabul ettirmiş, Türkmençay Antlaşması ise bu varlığı perçinleyen en önemli antlaşma olmuştur.

İran güçlü düşman karşısında kimi zaman İngiltere'den kimi zaman ise Fransa'dan yardım istemiş, bu nedenle de İngiltere ve Fransa devletleri ile İran arasında bazı antlaşmalar imzalanmıştır. 1807'de Finkenstein Antlaşmasıyla Napolyon, İran'ı Rusya karşısında destekleme ve Kaçar ordusuna silah ve teçhizat sağlama taahhüdünde bulunmuştur. Fakat Finkenstein Antlaşması'nın hemen sonrasında İngiltere'ye karşı Rusya ile Tilsit Anlaşması'nı imzalayan Napolyon, hem Osmanlı hem de İran'ı güçlü düşman karşısında zor durumda bırakmıştır.

Diğer taraftan Tilsit Anlaşması sonrası Fransa ile Rusya'nın birlikte Hindistan üzerine yürüme ihtimalinden endişe duyan İngiltere bu defa İran'ı Rusya'ya karşı destekleyeceğini vadedip, savaşa devam etmeye teşvik ederek Rusya'yı zayıflatmayı planlamıştır. Fakat İngiltere, Napolyon'un 1812'de Rusya'ya saldırısı nedeniyle Rusya ile bir antlaşma yaparak bir yandan İran ordusundaki askerlerinin Rusya'ya karşı savaşa katılmalarını engellemiş, öte yandan ise İran- Rusya Savaşı'nın bir an önce bitmesi yönünde azami çabayı göstermiştir. Sonuç olarak İran-Rusya Savaşı hep Avrupa'daki gelişmelerin etkisinde kalmıştır.

İlgili dönemde İran hem Hindistan'a açılan bir kapı olması hasebiyle hem de ticari açıdan, İngiltere için önem arz eden bir ülke olmuştur. Bu nedenle İngiltere İran'da nüfuz ve etki sahibi olmaya ve İran'ı bir tampon bölge haline getirmeye çalışmıştır. İngiltere İran'da kendisine bağladığı tüccarlar, din adamları, bürokratlar ve bazı bakanlardan oluşan geniş bir ağ vasıtasıyla³⁹⁵ büyük oranda amacına ulaşmış,

³⁹⁵ Bkz. (81) RAİN, 27ve 44.

İran'ın siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarına müdahale etmiş, ülkeyi zayıf düşürerek kontrol altında tutmaya çalışmıştır.

Yıllarca devam eden İran-Rusya savaşları İran, özellikle de savaşın yaşandığı esas bölge olan Azerbaycan için vahim sonuçlar doğurmuştur. Bu savaşlar İran'ın tüm maddi kaynaklarını tüketmiş, ülke ekonomisini ciddi bir krize sokmuştur. Diğer taraftan uğranılan yenilgilerle Kaçar Devleti zayıflamış, Rusya ve İngiltere'ye vermek zorunda kaldığı imtiyazlarla da iki emperyalist devletin ülke işlerindeki nüfuzları artmaya başlamıştır. Bu durum ise fiili olarak İran'ı Rusya ve İngiltere'nin sömürgesi haline getirmiştir.

İki emperyalist devlet tarafından sömürgeleştirilen İran'da giderek artan ekonomik kriz ve işsizlik, sonraki dönemlerde insanların dalgalar halinde Osmanlı'ya ve Kafkasya'ya göç etmelerine, sosyal alanda çöküşe ve iç ayaklanmaların çıkmasına neden olmuştur. Nitekim XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde İran'da uzun süre ülkeyi karıştıracak olan Babilik ve Bahailik³⁹⁶ gibi yeni dini akımlar ortaya çıkmıştır.

İran-Rusya Savaşları Azerbaycan Türklerini parçaladığı gibi, maddi ve manevi açıdan da bu halkı ciddi anlamda sarsmıştır. Azerbaycan'ın kuzey bölgesi Rus işgaline girerken güney bölgesi uzun süre ekonomik ve sosyal buhranlarla karşı karşıya kalmıştır.

Diğer taraftan Türkmençay Antlaşması'nın 15., Edirne Antlaşmasının ise 13. maddelerine göre İran ve Osmanlı topraklarından göç ettirilen Ermenilerin, 1828'den itibaren Kafkas Azerbaycanı topraklarında oluşturulan Ermeni vilayetine yerleştirilmesiyle de ileride kurulacak Ermenistan Devleti'nin temelleri atılmıştır.

³⁹⁶ 1848 de Muhammed Şah'ın ölümü üzerine ortaya çıkan otorite boşluğunu fırsat bilen Babiler, Mazendaran'da yaptıkları bir kaleye toplanarak devlet ordusuyla çatışmaya girmişlerdir. Babiler daha sonra Tebriz ve Zancan gibi şehirlerde de büyük isyanlar çıkarmışlardır. Bab isyanı Nasireddin Şah'ın Sadrazamı Emir Kebir tarafından kanlı bir biçimde bastırılmıştır. Bkz. Ahmed KESREVİ, **Bahaigeri**, 33-34.

KAYNAKLAR

ABDULHAMİD, Hacı Seyid, (1993) **Şeki Hanları Ve Onların Nesilleri**, Bakü
ABRAHAMIAN, Ervand, (1377 Ş.), **İran Beyn-i Do İnkilab**, Çev. Ahmed Gol
Mohammedi, M. Ebrahim, Fettahi, Ney Yayınları, Tahran

ADIGÜZELBEY, (2006) M. Karabağname, **Karabağnameler**, Haz Ahundov,
Şrak Garb Yay, Bakü

AFŞAR, Mirza Mustafa, (1349 H.Ş.) **Sefer Name-i Nasir Hosrov ve Tarih-i
Zendegi-yi Abbas Mirza Naib ul Saltane**, Tahran.

ALEVİ ŞİRAZİ, Mohammad Hadi, (1357 Ş.), **Sefername-i Mirza Abolhasan
Han Şirazi-i İlçi Be Rusiye**, Naşer: Merkez-i Esnad-i Ferhangi-i Asiya, Tahran

ALİYARLI, Süleyman, (1966), **Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten 1870.
Yıllara Kadar**, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü

ALİYEV, Mehemed, (2001), **Şimali Azerbaycanın Rusya Trarafından
İşgalinin Tarihşinashğı**, Adiloğlu Neşriyat, Bakü

ALİZADE, Hasan İhfa, (2006) *Şuşa Şehrinin Tarihi*. **Karabağnameler**, c. III,
Şrak Garb yay, Bakü

ALİZADE, Orhan, (2010), “18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da
İşgalcilik Politikası” **Akademik Bakış**, 105, Cilt 4 Sayı 7, , 105-114

AŞTİYANİ, İ. PİRNIYA, H. (1383 H.Ş.), **Tarih-i İran Gabl az İslam Bad Az
İslam**, Neşr-i Namak, Enteşarat-i Sadi, Tahran.

AŞTİYANİ, Guderz, (1392 H.Ş.) **Motaleat-i Orasya-i Merkezi**, Sale Şeşşom,
No:12, “Diplomasi Der Miyene-i Do Ceng: Sefarrete Jeneral Yermolov Be İran
Ve Destaverd haye An”

ATEŞ, Abdurrahman (Aralık 2006), “Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra İran’da Hakimiyet Mücadeleleri Ve Osmanlı Devleti’nin İran Politikası” **Sosyal Bilimler Dergisi**, C. VIII, Sayı: II, 53- 64.

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, (2011), “Abbas Mirza (1789-1833) Ve Dönemi”, **Uluaslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 4 Sayı: 19.

BAHARLI, Muhamed, (2006) Ahvalat-i Karabağ, **Karabağnameler**, Haz. Ahundov, c. III, Şrak Garb Yay, Bakü.

BAKÜHANOV, Abaskulu, (2000), **Gülistan-i İrem**, Çev. M. Eskerli, Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakü

BAKÜHANOV, Abbaskulu, (1383 H.Ş.), **Gülistan-i İrem Tarih-i Şirvan ve Dağistan Ez Ağaz Ta Cengha-i İran ve Rus**, Red. Abdulkerim Alizade, Keknus yay. Tahran,

BİLİCİ, Faruk (2001), “Karadeniz , XVIII yüzyıl sonrası”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, 388-390.

BÜNYADOV, Ziya B., (2005), **Azerbaycan Tarihi**, Çirak Neşriyat, Bakü.

CEVANŞİR, Ahmedbey, (2006), *Karabağ Hanlığının 1747’den 1805’e kadarki Siyasi Vaziyetine Dair*, **Karabağnameler**, Haz. N. AHUNDOV, c. I, Şark Garb Yay, Kitab, Bakü.

Clements R. Markham, (1367 Ş.), **Tarih-i İran Dar Dore-i Kaçar**, Çev. Mirza Rahim Ferzane, Neşr-i Ferheng-i İran, II. Baskı, Tahran.

DÜNBÜLİ, Abdulrezzak, (1383 Ş.), **Measir-i Sultaniye**, Haz. Firuz Mensuri, Ettelaat yayınevi, Tahran.

ESEDOV, F. KERİMOV, C., (1993), **Çarizmi Azerbaycana Getirenler**, Gençlik Neşriyat, Bakü

FENA, Mirza Rahim, (2006), *Karabağ’ın Yeni Tarihi*” **Karabağnameler**, Haz. AHUNDOV, c. III. Şrak Garb yay, Bakü.

GARDANE, Glaud Matthieu, Count, (1362 H.Ş.), **Memuriyet-i Jeneral Gardene Der İran**, Çev. Abbas İKBAL AŞTİYANİ, Negah Yay. Tahran.

HAVERİ-İ ŞİRAZİ, Mirza Fazlallah, (1380 H.Ş.), **Tarih-i Zulkarneyn**, Tas. Naser Afşarfer, Vezaret-i Farhang ve İrşad-i İslami yay. Tahran.

HAZANİ, Mir Mehdi, (2006) “*Kitab-i Tarih-i Karabağ*” **Karabağnameler**, Haz. N. AHUNDOV, c. II, Şrak Garb Yay, Bakü.

HEDAYET, Reza Koli, (1380 H.Ş.), **Rozat ul- Safa-i Nsiri**, Neşr-i Asatir , Tahran, 1380.

HUDAVERDİOĞLU, Mirza Ahmed, (2001), **Ahbarname- Tarih-i Taleşan Az Saltanat-i Nadir Şah Ta Saltanat-i Muhammad Şah-i Kaçar**, Vezarat-i Umur-i Harice Yay, Tahran.

HÜSEYNİ HURMUCİ, Muhammed Cafer, (1345 H.Ş.), **Hakayik’ül Ahbar-i Nasiri**, Tahran.

İSMAİL, Mahmud, (1993), **Azerbaycan Tarihi**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü.

İTİMAD’ÜL- SALTANA, Muhammed Hasan, (1363 H.Ş.), **Tarih-i Muntazam-i Naseri**, Mushih, Mohammed İsmail, Rezvani, donyaye kitab yay. Tahran.

JAUBERT, P. Amedee, (1347 H.Ş.), **Mosaferat dar İran ve Ermenestan**, Çev. Alikulu İtimad Mukaddem, Bonyad-i Farhang-i İran Yay. Tahran.

KACAR, Cihangir Mirza, (1327 H.Ş.), **Tarih- i No**, Haz. Abbas Ekbal, Aliakbar Elmi ve Şoreka Yay., Tahran.

Kaim Makami, Cihangir, (1359 H.Ş.), **Nameha-yi Perakende-yi Kaim Makam-i Ferahani**, II. Bölüm, Bonyad-i Ferheng-i İran Yay. Tahran.

KARABAĞI, Mirza Cemal Cevanşir, (1990), **Karabağ Tarihi**, Kök Yayınları, Ankara,

KARABAĞI, Mirza Yusuf, (2006) Tarih-i Safi, **Karabağnameler**, Haz. Ahundov, c.II. Şrak Garb Yay, Bakü

KARADAĞI, Hasan Ali, (2006) *Karabağ Vilayetinin Kadim ve Cedid Keyfiyyet ve Övzaları, Penah Han, İbrahim Han ve Mehdikulu Han Ayyam-i Hükümetlerinin Ekser Vakayi ve Hikayeleri*, **Karabağnameler**, c. III. Şrak Garb Yay, Bakü

KARADENİZ, Yılmaz, (2006), **İranda sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)**, Bakış Yay. İstanbul,

KARAYEV, Elçin, (2010), **Erivan Hanlığı (1747-1828)**, Avrupa Neşriyatı, Bakü,

KAZIMBEYOĞLU, Seyid Ali, **Tezkire-i Saidiye**, Meclis Kütüphanesi elyazma nüshası, Kayıt No. 16705

KESREVİ, Ahmed, (1323 H.Ş.), **Bahaigeri**, Çaphane-i Peyman, Tahran

KIZILKAYA, Oktay, (2007) "Revan (Erivan) ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülmesi Süreci (1828–1920)", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** , 22 (2007/1): 299-311.

KURAT A. N. (1987) **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917 ye Kadar**, 4. Baskı, Ankara.

LİSAN-ÜL MÜLK SEPEHR, Mohammedtaki, (1377 H.Ş.) **Nasihü't-Tevarih**, Tarih-i Kaçariye, Celde Evvel, Az Ağaz Ta Payan-i Saltanat-i Feth Ali Şah, Be Ehtemam-i Cemşid KİYANFER, Entesarat-i Asatir, Tahran.

M. M. SADEK, (1380 H.Ş.), **İran ve Cenge Cehani, Komite-i Milliyun-i İrani Ve İntişar-i Ruzname-i Kave Der Ceng-i Cahan-i Evvel**, Tahran.

MAHMUDOV, Yakub, (2010), **Erivan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına Köçürülmesi**, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü.

MALCOLM, John, (1380 H.Ş.) **Tarih-i Kamil-i İran**, Ter. Mirza İsmail, Heyret, İntişarat-i Efsun, Tahran

MARAĞEİ, Hacı, Zeynelabdin, (1365 H.Ş.), **Seyahet Name-i İbrahim Bey, Be Koşuş-i Muhammed Ali Sepanlu**, Tahran

MEHDEVİ, Abdulreza H. (1386 H.Ş.), **Tarih-i Revabet-i Hareci-yi İran Az Ebteda-yi Doran-i Sefeviye Ta Payan Cang-i Dovvom-i Cehani**, Emir Kebir Yayınevi, Tahran

MEHMETOV, İsmail, (2009), **Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı**, Çev. Ekber N. Necef, Şamil Necefov, Ötüken Yay. İstanbul.

MEHMUD, Mehmud, (1353 H.Ş.), **Tarih-i Revabet-i Siyasi-i İran ve Engilis Der Garne Nuzdehom**, Ekbal Yayınevi, Tahran

MERVEZİ, Mirza Muhammed Sadık, (1243 H.), **Tarih-i Cihan Ara'** Meclis kütüphanesi Elyazması Nüshası, No: 13766/ 5543

MİHANPARAST, Homayun, (2014), **Cenayat ve Çepavol-i Engelişiha Dar İran ve Rah-i Mogabele Ba Anha**, Şerkat-I Ketab, Los Angeles

MUSTAFAYEV, T., (2002), **XVIII Yüzillik-XIX Yüzilliyin Evvellerinde Osmanlı- Azerbaycan Münasebetleri**, Elm Neşriyatı, Bakü

NAEBİAN, C. BARZEGAR, S. (1392 H.Ş.) "Payamad ha-i Ectemai ve siyasi-i Rekabat-i Muhammad Ali Mirza Dolat Şah ve Abbas Mirza", **Motaleat-i Tarihi Ferhangi**,

NALBANDIAN, Louise (1975), **The Armenian Revolutionary Movement: The Developmnt of Armenian Political**, University of California Press, Third Printing.

NAMİ-Yİ İSFAHANİ, Mohammed Sadek (1363 H.Ş.), **Tarih-i Giti Goşa**, Ekbal yay. Tahran.

NECEFLİ, Güntekin, C. Kızı (2002), **Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devletiyle Siyasi Alakaları (XVIII. Yüzyılın II Yarısı)**, Nurlan Yayınları, Bakü.

NEFİSİ, Said (1383 H.Ş.), **Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran Der Dore-yi Muasir**, Neşr-i Ahura, Tahran.

NESİRİ, Mohammedreza (1368 H.Ş.), **Esnad ve Mokatebat-i Tarihi-i İran Kaçariye, (az 1239 ta 1263 h.) Celd-i Dovvom**, Enteşarat-i Keyhan, Tahran

ÖZŞAVLI, Hilal, (2012) “Başlangıçtan I. Dünya Savaşına Kadar Rus-Ermeni İlişkileri”, **International Journal of Social Science**, Volume 5 Issue 2, p. 243-268.

RAİN, İsmail (1357 H.Ş.), **Feramuşhane ve Framasoneri Der İran**, Enteşarat Emir Kebir, Tahran.

REİSNIYA, Rehim (1385 H.Ş.), **İran ve Osmani Der Astane-i Kerne Bistom**, Mabna yayınevi, Tahran.

RIZAKULUBEY, Mirza Cemaloğlu (2006), Penah Han ve İbrahim Han'ın Karabağ da Hâkimiyetleri ve O Zamanın Hadiseleri, **Karabağnameler**, Haz. AHUNDOV, c. II. Şrak Garb Yay, Bakü.

RİYAHİ, Muhammed Emin (1378 H.Ş.) **Tarih-i Hoy**, Seyr-i Tahavvolat-i Ectemai Ve Farhangi-yi Şehrha-yi İran Dar Tey-i Kurun, Enteşarat-i Tarh-i Nov, Virayiş-i Dovvom, Tahran.

Ruzname-i Naseri (11 Haziran 1897) sayı 10, Tebriz, 11 Haziran 1897.

SADRİ, Manizheh (October 2013), ”19. Yüylün İlk Yarısına Kadar İran'da Askeri Alanda Yenileşme Hareketleri”, **International Journal of Social Science**, Volume 6 Issue 8, p. 483-497.

SAFAROV, Rafik Firuzoğlu (2002), “Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler ve Ermenistan’ın Kurulması (1801–1921)”, **Türkler**, C. 19, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 167–174.

SHAFFER, Brenda (1385 H.Ş.), **Merzha ve Baraderi, İran ve Çaleş-i Hoviyet-i Azerbaycani** Çev. Sadakiyani Azer Yaşar, Tahran.

ŞEMİM, ALİ A. (1378 H.Ş.) **İran Der Doreye Saltanate Kaçar**, Naşr-i Modebber, X. Baskı, Tahran.

ŞİRAZİ, Mirza Seleh, (1362 H.Ş.) **Gozareş-i Sefer-i Mirza Saleh-i Şirazi**, Haz. Humayun, Şehidi, Tahran.

ŞUHİ, Mustafa Ağa (2005) ”Nuhu Hanları’nın Geçmiş Hallerinin Hikâyesi”, **Şekin Tarihi Kaynaklarda**, Haz. Adalet Tahirzade, Master Yay. Bakü.

TACBAKHSŞ, Ahmed, (1382 H.Ş.), **Tarih-i Temeddon ve Ferheng-i İran Dore-i Kaçariye**, Nevid Yay. Şiraz.

TAHİRZADE, Adalet (2005), **Şekin Tarihi, Kaynaklarda**, Master Neşriyatı, Bakü.

TANHATAN NASERİ, İ. BORGHEİ COGHAN, T. (1386 H.Ş.) “Berresi Zendeği-ye Siyasi Elmi-yi Mirza Muhammed Sadık-i Mervezi”, **Macalle-i Maskuye**, Sale 2, Sayı:6, 17-36.

Tekmil Homayun, Naser, (1376 H.Ş.) **Tahavolat-i Kuşun Der Tarih-i Muaser-i İran, c.1, Şekl Gereftan-i Niruye Nezami Der Ağaz-i Dore-i Kaçariye**, Nobahar Yay, Tahran.

UÇAROL, Rıfat (1995), **Siyasi Tarih (1989-1994)**, IV. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul.

WATSON, Robert G. (1348 H.Ş.), **Tarih-i Kaçar Az Ebteda-i Kerne Nuzdehm ta Sal-i 1858**, Çev. Vahid Mazenderani, Sepehr Yay. Tahran.

YAZICI, T., (1995), “Feth Ali Şah”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, XII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 451-452.

YEŞİLOT, Okan (2008), “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 36, Erzurum, 187-199.

ZARGARİNEJAD, Golam Hoseyn (1386 H.Ş.), Abbas Mirza Nohostin Mimar-i Bina-yi Nizam-i Cedid Der İran-i Muasir, **Macalle-i Daneşkede-i Edebiyyat ve Ulum-i İnsan-i Danişgah-i Tehran**, şomare-i 5, Dore-i 58, 79-111.

ÖZGEÇMİŞ

Ali AHAMADIAN SARAY 1966 yılında Tebriz’de doğdu. İlk Orta ve Lise öğrenimini İran’da tamamladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde Lisans eğitimi aldı. 2009 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Programı’nda Yüksek Lisans eğitimine başladı.

